
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Jasna Fischer (glavna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 27. 6. 2003

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3.300 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

---

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Jurij Perovšek, Polemika Ušeničnik - Rostohar o veri,
narodnosti in etiki v letih 1912-1913 1
*The Polemics Between Ušeničnik and Rostohar Regarding Religion,
Nationality and Ethics in 1912 and 1913*
UDK 323.1:261(497.4)"1912/1913"
- Jure Gašparič, Vključevanje ozemlja Slovaške in Slovenije
v gospodarski prostor novih držav leta 1918 13
*Integration of the Territories of Slovakia and Slovenia into the Economic
Reality of their New States in 1918*
UDK 338(497.4)"1918"+338(437)"1918"
- Matjaž Bizjak, Umik avstro-ogrske vojske skozi slovenski
prostor novembra 1918 25
*The Withdrawal of the Austro-Hungarian Army across
the Slovene Territory in November 1918*
UDK 355.4(436-89)"1918"
- France Kresal, Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne 37
Bankruptcy Policy in Slovenia before the Second World War
UDK 347.736(497.4)"1918/1941"
- Blaž Vurnik, Soočenje liberalnega in katoliškega
tabora na volitvah v Narodno skupščino v Kraljevini SHS 51
*The Political Confrontation between the Liberal and Catholic Camps
in the Parliamentary Elections of 1923, 1925 and 1927
in Kingdom of the Serbes, Croates and Slovenes*
UDK 329.12:329.11(497.4)"192"
- Mojca Šorn, Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga 65
The Ideology of Rupnik's Circle
UDK 323.273(497.4):929 Rupnik. L.
- Tomaž Kladnik, Primerjava podčastniškega in častniškega
usposabljanja Slovenskega domobranstva in
Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije 75
*Comparison between Non-Commissioned and Commissioned Officer
Training in the Slovenian Home Guard and in the National Liberation
Army of Slovenia*
UDK 355.5:323.272/273(497.4)"1941/1945"
- Jože Prinčič, Slovensko-avstrijsko gospodarsko sodelovanje 1945-1991 91
Slovene-Austrian Cooperation between 1945 and 1991

UDK 339.9(497.4:436)"1945/1991"

ZAPISI - NOTES

Janko Pleterski, O soslednosti novejše zgodovine Slovencev Nekaj pripomb ob in k posvetu "Slovenci in leto 1941"	103
---	-----

OBLETNICE - JUBILEES

Janko Pleterski - osemdesetletnik (Jurij Perovšek)	125
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Vasilij Melik, Slovenci 1848-1918 (Franc Rozman)	131
Splošno žensko društvo : 1901-1945 (Jasna Fischer)	132
Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom (Nevenka Troha)	134
Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE : 1938-1942 (Gorazd Bajc)	142
Tone Ferenc, Dies irae (Boris Mlakar)	154
Živa Kraigher, Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (Vida Deželak-Barič) ..	157
Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzi Filipič, Nacistična Avstrija na zatožni klopi (Damijan Guštin)	162

Uredniška navodila avtorjem¹

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšo zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besdila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

---

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
323.1:261(497.4)"1912/1913"
Prejeto 24. 6. 2003

UDK

Jurij Perovšek*

Polemika Ušeničnik - Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912-1913

IZVLEČEK

V razpravi je predstavljena polemika o veri in narodnosti ter narodnosti in etiki, ki je v letih 1912 in 1913 tekla med najpomembnejšim slovenskim katoliškim filozofom prve polovice 20. stoletja dr. Alešem Ušeničnikom in filozofom ter utemeljiteljem slovenske psihologije dr. Mihajlom Rostoharjem, ki je zagovarjal liberalne svetovnonazorske maksime. Razpravljalca sta vrednostni konflikt med verskim in narodnim interesom presojala na osnovi svojih ekskluzivističnih pogledov na narod oziroma vero. Ušeničniku je bil verski interes nad narodnim, Rostoharju pa narodni nad verskim; Ušeničniku je pomenila vera, Rostoharju pa narodnost etično osnovo človekovega bivanja. Zavezanost svetovnonazorskemu prepričanju ju je vodila k doslednemu odklanjanju sogovornikovih utemeljitev. Oba duhovno značilna predstavnika najpomembnejših svetovnonazorskih usmeritev na Slovenskem v začetku 20. stoletja sta v omenjeni polemiki dokazala, da so Slovenci v prejšnje stoletje vstopili kot narod globokih ideoloških razhajanj, za katerega je bilo sobivanje različnih svetovnonazorskih prepričanj očiten mišljenjski in bivanjski problem.

Ključne besede: vera, narodnost, etika, Slovenci, krščanstvo, katolicizem, narodni radikalizem, ateizem

ABSTRACT

THE POLEMICS BETWEEN UŠENIČNIK AND ROSTOHAR REGARDING RELIGION, NATIONALITY AND ETHICS IN 1912 AND 1913

The paper deals with the polemics on religion and nationality, and on nationality and ethics, which were exchanged in 1912 and 1913 between Dr Aleš Ušeničnik, the most important Slovene Catholic philosopher in the first half of the nineteenth century, and Dr Mihajlo Rostohar, philosopher and founder of Slovene psychology, who defended liberal world views. The two disputants considered the conflict of values between religious and national interests on the basis of their exclusivist views on nationality and religion. Ušeničnik placed religious interests before national, whilst Rostohar put the national before religious. Ušeničnik saw the ethical basis of human existence in religion, and Rostohar in nationality. Devotion to their ideologies led them to a consistent rejection of the opponent's arguments. The above polemics between the representatives of the two main ideological orientations in Slovenia from the beginning of the twentieth century, proves that, ideologically, the Slovenes entered the century as a deeply divided nation to whom the coexistence of different ideologies was an obvious mental and existential problem.

Key words: religion, nationality, ethics, Slovenes, Christianity, Catholicism, national

---

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: jurij.perovsek@inz.si.

radicalism, atheism

V slovenski idejnopolitični misli je imelo vprašanje o veri in narodu vedno zelo velik pomen. Obravnavali so ga filozofi, teologi, kulturniki in politiki. Med njimi je večkrat prišlo do ostrih polemik. Ena od njih je bila tudi polemika, ki sta jo o veri in narodnosti ter narodnosti in etiki v letih 1912 in 1913 vodila najpomembnejši slovenski katoliški filozof v prvi polovici 20. stoletja dr. Aleš Ušeničnik¹ in filozof ter utemeljitelj slovenske psihologije dr. Mihajlo Rostohar, ki je zagovarjal liberalne svetovnonazorske maksime.²

Polemiko je sprožil Aleš Ušeničnik. Stališča, ki jih je v njej zagovarjal, je začel razvijati že leta 1905, ko se je odzval na oblikovanje narodno radikalne struje med slovensko liberalno usmerjeno študentsko in dijaško mladino; ta se je v slovenski javnosti pojavila leto poprej. Narodni radikali, ki jim je pripadal tudi Mihajlo Rostohar, so nastopali proti "indolenci, ki so ji narodna vprašanja zadnja briga"³ in vsakemu kozmopolitizmu ali internacionalizmu, ki so ju očitali katoliškemu taboru in socialni demokraciji. Narodno delo, ki med drugim predvideva tudi "vzbujanje narodnega čuta", naj bi pripomoglo k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda, njegovi slogi in oblikovanju "velikoslovenskega duha". To bi dosegli z radikalno reformo političnih in kulturnih razmer. Menili so, da je največji in najmočnejši nasprotnik teh teženj Katoliška narodna stranka. Opredelili so jo kot "kozmpolitično strujo", ki narod pojmuje le kot versko skupnost in se z narodom bori za politično moč. Narodni radikali so se omejili na kritiko katoliške stranke, vero pa še naprej priznavali kot zasebno stvar posameznika. Zagovarjali so ločitev Cerkve od države in zahtevo po laični šoli. Njihovo geslo je bilo "Iz naroda za narod", ki so ga uresničevali z izobraževalnim delom med najširšimi sloji (predavanja, ljudske knjižnice), ustanovitvijo Znanstvene knjižnice Omladina itd.⁴

¹ Na omenjeno polemiko opozarjajo tudi Vera Kržišnik-Bukić: Mihajlo Rostohar in "Napredna misel". Zgodovinski časopis, 1974, št. 3-4, str. 325-328 (Kržišnik-Bukić, Mihajlo Rostohar in "Napredna misel"; Irena Gantar Godina: T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem : 1895-1914. - Ljubljana : Slovenska matica, 1987, str. 96-97 (Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo); Jožko Pirc: Aleš Ušeničnik in znamenja časov : katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja. - Ljubljana : Družina, 1986, str. 198-199 (Pirc, Ušeničnik in znamenja časov) in Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem - Maribor : Obzorja, 1997, str. 18, 33-34. - O Ušeničniku in njegovem delu glej Pirc, Ušeničnik in znamenja časov. Ušeničnikovo delo je obravnaval tudi simpozij *Aleš Ušeničnik - čas in ideje. Simpozij ob 50. obletnici smrti, 1868-1952*, ki sta ga organizirali Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 25. in 26. 2. 2003. Zbornik referatov s simpozija bo izšel prihodnje leto.

² Mihajlo Rostohar (1878-1966) je študiral filozofijo na Dunaju, nato v Gradcu pri Alexiusu Meinongu. Leta 1906 je bil na Dunaju promoviran za doktorja filozofije z disertacijo *Über die Hypothese. Ihre wissenschaftliche Bedeutung*. Leta 1910 je na Univerzi v Pragi pri prof. Tomašu Garriguu Masaryku pripravil habilitacijsko delo *Theorie hypothetického soudu* in postal 1911 docent na tamkajšnji Filozofski fakulteti. Leta 1912 je na Fiziološkem inštitutu Medicinske fakultete ustanovil prvi psihološki laboratorij na praški univerzi. Kot znanstvenik in univerzitetni učitelj v Pragi, Brnu in Ljubljani je ves kasnejši čas deloval na področju psihologije. Bil je glavni pobudnik za ustanovitev Univerze v Ljubljani. O Rostoharjevem delovanju glej Kržišnik-Bukić: Mihajlo Rostohar in "Napredna misel", str. 321-346; Vasilij Melik: Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar. V: Krško skozi čas : 1477-1977 : zbornik ob 500-letnici mesta. - Krško : Skupščina občine Krško, 1977, str. 251-261 (dalje Melik, Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar); Vid Pečjak: Poskus zgodovine psihologije na Slovenskem. Zgodovinski časopis, 1982, št. 1-2, str. 85-94; Ana Benedečić: Vloga prof. dr. Mihajla Rostoharja v prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Obzornik, 42, 1987, št. 4, št. 5, str. 265-272, 337-343; Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo, str. 95-99, 115.

³ Omladina, 1, 1904-1905, Gregor Žerjav, Program Omladine, str. 5.

⁴ Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo, str. 79-81. O narodnem radikalizmu glej tudi Melik, Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar, str. 252-258.

Ušeničnik je narodni radikalizem presojal po njegovem programskem nazivu. Menil je, da je narodni radikalizem, tako kot verski ali brezverski, krščanski ali protikrščanski, upravičen, a poudaril, da, "če res seže *usque ad radicem*, ne more biti brez verskega radikalizma!" To stališče je utemeljil skozi razčlenitev osnovnega ideala narodnega radikalizma - narodove veličine in blaginje ter vprašanja, ki vodi vse njegove težnje, to je, kako uresničiti ta ideal. Narodovo veličino je razumel kot vprašanje politične samostojnosti, zato je bilo zanj bistveno, ali je narod zmožen in zrel za politično samostojnost ali ne. Za primer je vzel mali narod in se vprašal, "kaj hoče v naši dobi orjaških veledržav državica z milijonom duš? Take državnice so igrače diplomacije", je odgovoril, zato si morajo mali narodi iskati zveze z drugimi narodi, in sicer "s sorodnimi, bratskimi narodi. Toda kako? Če je narod sam sebi prepuščen, če je že samostojen, je odgovor lehak: spoji naj se z bratskim narodom, da tako skupaj tvorita močnejšo enoto. Toda če je narod po zgodovinskih dejstvih prešel že v organizem druge države, kaj tedaj? Ali naj se izloči iz te celote in pridruži drugi sorodnejši celoti? Toda kdo ne vidi, kako vstajajo tu razna vprašanja? Katera načela naj tu odločujejo: pravica ali sila? Če pravica, ali ima narod, ki je bival stoletja v eni državni zvezi, pravico kar poljubno raztrgati to edinstvo in iskati novih zvez? Če sila, ali nimajo potem tudi močnejši narodi pravice do sile, in ali ne bo v borbi sile s silo slabotnejši narod onemogel in poginil?" Narodno vprašanje zato odpira vprašanje o politiki pravice ali sile, odgovor nanj pa je Ušeničnik videl v krščanstvu. Ono oznanja politiko pravice, ker morajo po krščanskem pojmovanju vse človeško delovanje, zasebno in javno, voditi "npravna, etična načela, ki imajo svoj vir in sankcijo v Bogu. Moderna veda (pa) taji Boga in zato so ji tudi etična načela le nekaj izprejemljivega in časovnega, česar se človek in družba lahko znebi in osamosvoji, če bolj kaže tako. Tu imamo dvoje nasprotnih naziranj", je nadaljeval, "bodi pravo to ali ono, eno je izvestno, da se mora narodni radikalec odločiti za eno". Pri tem je treba upoštevati, da "narodnostno vprašanje obsega v sebi toliko drugih vprašanj in nobenega ne morete rešiti radikalno, načelno, do korena, ne da bi se prej orientirali glede zadnjega, *najvišjega*, verskega vprašanja!" Narodni radikalizem mora torej nujno opredeliti svoje stališče do vere. Ušeničnik je pozdravljal narodni radikalizem, ki bi koreninil v verskem radikalizmu, v večnih krščanski načelih. Menil pa je, da so narodni radikali krenili po drugi poti, po poti, ki kaže na radikalizem nevere in vodi "v svetlikanju blodnih več in slepivih vedomcev v barje in temò!"⁵

Dokaz za svoje trditve je Ušeničnik našel v gradivu prvega shoda narodno radikalnega dijaštva, ki je bil od 5. do 8. septembra 1905 v Trstu. Izšlo je v knjižici *Iz naroda za narod!*,⁶ v njej pa so bile med drugim izrečene trditve, da vera, v nasprotju z znanstvenim razumom, temelji na čustvu, kar pomeni, da obstaja nepremostljiv prepad med pozitivno in transcendentno (krščansko) etiko. Zbrano narodno radikalno dijaštvo je sprejelo tudi stališče o škodljivosti škofovih zavodov, to je Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano, ki je bil odprt septembra tega leta.⁷ Ušeničnik je ob tej priložnosti spomnil na svojo oceno, da

⁵ Aleš Ušeničnik: Narodni radikalizem. Katoliški obzornik, 9, 1905, str. 59-61, 64.

⁶ *Iz naroda za narod!* : I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5. - 8. kimavca 1905 v Trstu. - Ljubljana : Omladina, 1905, 136 str.

⁷ Prav tam, str. 40, 24, 102. O odzivu slovenske liberalne in socialdemokratske politike na gradnjo Zavoda sv. Stanislava in začetek njegovega dela septembra 1905 glej Jurij Perovšek: Pogleди slovenskega liberalizma na poslanstvo in delo knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. V: Jegličev

narodni radikalizem ni mogoč, ne da bi se odločil glede religije. Na osnovi poudarkov, izrečenih na narodno radikalnem shodu v Trstu, je ugotovil, da so se narodni radikali postavili na protikrščansko stališče, s tem pa je iz njihovega programa izpadel "dosleden vseobsežen narodni radikalizem". Narodno vprašanje je bilo namreč zanj tudi etično vprašanje, eden najglobljih dejavnikov narodne kulture pa religija.⁸

Vprašanje etičnih osnov, na katerih naj narod živi, je Ušeničnika leta 1912 navedlo k obravnavi razmerja med vero in narodnostjo ter narodnostjo in etiko. V katoliški reviji *Čas* se je odzval na razmišljanje ideologa narodnega radikalizma Mihajla Rostoharja, ki je v članku *Narodni radikalizem in socialna demokracija*, objavljenem v glasilu narodnih radikalov *Omladina*, poudaril, da je narodnim radikalom najvišji narodni interes, vsi drugi pa so mu podrejeni. Rostohar je namreč trdil, da bi, v primeru, če pridejo v konflikt narodni, verski in stanovsko-gospodarski interes, katoličan kot najpomembnejši zagovarjal verski interes oziroma interes Cerkve, socialni demokrat interes proletariata, narodni radikalec pa narodni interes. "V tem je bistvena razlika glede naziranja o narodnosti med klerikalcem, socialnim demokratom in narodnim radikalcem".⁹ Ušeničnik je temu ugovarjal, ker je bila po njem trditev, da se "narodni radikalec (...) bori za narodni interes, klerikalec pa za verski interes (...) sofizem". In sicer zato, ker navaja k misli, da je verski interes v nasprotju z narodnim interesom. To pa ni res, ker je "religija najbolj vitalni princip prave narodne blaginje. Kdor torej poudarja primarni pomen religije, ta ne zanikuje narodnih interesov, marveč le kaže, kje je narodnim interesom najboljše jamstvo. Mi 'klerikalci' ljubimo narod in ker ga ljubimo, zato mu branimo in mu bomo branili do krvi najdražjo kulturno dediščino, vero. Zakaj z vero izgubi naš narod prvi in zadnji temelj svojega bitja."¹⁰

Ušeničnik je ugovarjal tudi Rostoharjevemu dokazovanju, da je narodno čustvo "najgloblji in najmočnejši vir npravnega ojačenja" in najmočnejša korenina npravnosti.¹¹ Ušeničnik je menil drugače, kajti po njem je najgloblji vir npravnega ojačenja temeljil v religioznih idejah, ne pa v narodnem čustvu. Teza o etiki narodnega čustva je bila po njem pomanjkljiva, ker je "narodno čustvo, samo sebi prepuščeno, (...) sebično in zato le princip narodnega egoizma. Ako ni torej nobenih drugih npravnih načel," je zapisal, "tedaj je najvišje npravno načelo narodni ego. Kar hoče in more narodni ego, to je dobro. Torej Nietzschejev 'Übermensch' v kolektivni osebi naroda. V narodnem boju je torej vse dovoljeno, kar hoče in more kak narod. Nasilje ni krivica, temveč le upravičeno uveljavljanje narodnega egoizma. Če nas potemtakem Nemci zatirajo, je to prav: žene jih narodni egoizem in ta je najvišji pravec npravnosti. (...) Lepa morala, ki bi pogoltnila naš narod v nekaterih desetletjih! (...) Ako vsi narodni radikalc tako umevajo narodnost kakor dr. Rostohar", je sklenil Ušeničnik, "tedaj ni hujših sovražnikov slovenskega

simpozij v Rimu. Celje 1991, 359-361, str. 363-364; isti, *Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. V: *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije*. Ljubljana 2002, str. 45-47.

⁸ (Aleš Ušeničnik): *Narodni radikalizem*. Katoliški obzornik, 10, 1906, str. 218.

⁹ Mihajlo Rostohar: *Narodni radikalizem in socialna demokracija*. *Omladina*, 8, 1911, str. 153 (dalje Rostohar, *Narodni radikalizem*).

¹⁰ Aleš Ušeničnik: *Dr. Rostoharjev narodni radikalizem in vera*. *Čas*, 6, 1912, str. 62 (dalje Ušeničnik, *Rostoharjev narodni radikalizem*).

¹¹ Rostohar, *Narodni radikalizem*, str. 154; Ušeničnik, *Rostoharjev narodni radikalizem*, str. 62.

naroda, kot so narodni radikalci!"¹²

Ušeničnikova opozorila o neetičnosti in nevarnosti narodnega egoizma so gotovo bila umestna, vendar pri tem ni upošteval tistega dela Rostoharjevega članka, v katerem je le-ta razmišljal o etičnih načelih človekovega bivanja. Utemeljil jih je v socialnem življenju. Rostohar je v članku Narodni radikalizem in socialna demokracija pisal, da sta najbolj naravna oblika socialnega življenja narod oziroma narodnostno življenje, zato je socialno življenje enačil z narodnim. Rostoharjevo etično vodilo je bilo, da je nравnost "regulativ življenja, kot taka nam je najvišje načelo". In ker je človek socialno bitje, je njen pravi smisel v socialnem življenju ljudi, najmočnejša korenina pa narodno čustvo. Narodnost kot etična kvaliteta socialnega in narodnega življenja je torej tisto, po čemer postanemo "nравno popolni ljudje". Temeljna misel narodnih radikalov je bila, da sta "*nравnost in narodnost (...) torej v tako ozki zvezi, da ju realno niti ločiti ne moremo: nравnost in zato tudi narodnost so načelo našega življenja. Z narodnostjo se hočemo povzdigniti na višjo stopnjo nравne popolnosti. To je smisel našega narodnostnega načela in v tem duhu hočemo prerajiti slovensko družbo.*"¹³ Rostohar je kasneje k temu še dodal: "Tendenco narodnega gibanja meri v glavnem za tem ciljem, da se Slovenci kot narodna celota ohranimo in razvijemo do najvišje stopnje socialne popolnosti. V tem vidi tudi narodni radikalizem bistvo našega narodnega problema. In iz tega sledi vse drugo z logično nujnostjo in doslednostjo. Iz tega sledi naše stališče proti klerikalizmu, s katerim se nahajamo v načelnem nasprotju."¹⁴

Rostohar narodnega načela in čustva ni prepuščal samega sebi. Opozarjal je, da narodni radikalni na narodnost ne gledajo absolutno, ker hočejo biti socialni in humani. Njihov "nazor na narodnost je mnogo idealnejši, pravičnejši in naravnejši. (...) Zaradi narodnosti ne sme nihče trpeti, ne družabno, ne moralno in ne gmotno." - "Da, mi smo narodni in povdarjamo svojo narodnost," je pojasnil, "toda kljub temu odrekamo narodu vsako absolutno ingerenco na nas, mi stojimo idejno nad narodom. Zaradi tega, ker smo Slovenci, nam ni še naš narod boljši, k eksistenci upravičenejši nego so drugi."¹⁵ Glede na to bi težko rekli, da je Rostohar zagovarjal narodni egoizem in bil, skupaj z drugimi narodnimi radikali, sovražnik slovenskega naroda.

Rostohar je na Ušeničnikove očitke odgovoril v članku Ušeničnik pa narodnost. Opozoril je, da ni trdil, da se narodni radikalec bori le za narodni interes, katoličan pa le za verski interes, kot tudi ne, da se narodnost in vera brezpogojno izključujeta. Ponovil pa je, da bi, če bi verski in narodni interes prišla v nasprotje in bi bilo treba enega drugemu žrtvovati, "v tem slučaju dosleden klerikalec ali katoličan narodni interes vedno žrtvoval verskemu oziroma cerkvenemu, ker ga tudi teoretično podreja temu". Trditev je izpeljal iz Ušeničnikove razlage, da je religija najbolj vitalno načelo narodove blaginje in ima primaren pomen, kar pomeni, "da bo ta, ki dosledno tako misli, v slučaju, kadar prideta verski interes z narodnim interesom v konflikt, žrtvoval narodni interes verskim interesom". Izhod iz konflikta je le eden: "Podrediti je treba ali verski

¹² Ušeničnik, Rostoharjev narodni radikalizem, str. 63.

¹³ Rostohar, Narodni radikalizem, str. 153-154.

¹⁴ M. (ihajlo) Rostohar: Naš narodni problem. Napredna misel, 1, 1912, str. 248.

¹⁵ Prav tam, str. 152.

interes narodnemu ali pa narodni interes verskemu. Kdor podreja verski interes narodnemu, stoji na narodnostnem stališču, kdor pa podreja narodni interes verskemu, stoji na verskem stališču." Rostohar, ki ni verjel v Katoliško cerkev kot zaščitnico slovenskih narodnih interesov, ni verjel tudi v smiselnost Ušeničnikovega sklicevanja na ljubezen katoličanov do naroda in pripravljenost braniti vero (kot prvi in zadnji temelj njegove biti) do zadnjega. Očital mu je nedoslednost, "zakaj dosleden katoličan, ki stoji na verskem stališču, ne bo trdil, da brani vero zaradi naroda, zato, ker narod ljubi, ampak dosleden katoličan bo rekel, da brani narod zato, ker spoznava katoliško vero, brani torej narodnost le zaradi vere, ne vero zaradi narodnosti. Kdor pa brani vero zato, ker 'z vero izgubi naš narod prvi in zadnji temelj bitja', ta hote ali nehote podreja verski interes narodnemu in stoji na narodnostnemu stališču." Iz tega je Rostohar izpeljal sklep, da "iz Ušeničnikove razlage sledi logično tudi to, da se bo klerikalec začel boriti proti katoliški veri in cerkvi, kakor hitro postane razvidno, da nasprotuje narodnim interesom. Tako je ta zagonetni filozof Ušeničnik končno vendar le narodni radikalec, kakor sem jaz sam in že mnogo drugih ljudi na Slovenskem. In če je res, kakor pravi dr. Ušeničnik, na koncu svoje polemike, da je vsak, kdor pojmuje narodnost tako, kakor jaz, najhujši sovražnik slovenskega naroda, potem je tudi dr. Ušeničnik sam najhujši sovražnik slovenskega naroda. To so logične posledice Ušeničnikove modrosti." Vprašanje ali jih bo Ušeničnik zavrnil ali ne, je prepustil njemu, pridržal pa si je sodbo o vprašanih, "če je narodnostno čustvo vir nravnega ojačenja ali ne, če je problem individua res religiozen, če je narodnostno načelo v svojih praktičnih posledicah gola nenravnost in drugih takih stvarih".¹⁶

V omenjenem članku je Rostohar obravnaval še eno vprašanje. Opozoril je na poudarek v Ušeničnikovem razumevanju narodnosti, podanem v članku Naši boji in krščansko načelo. V njem je Ušeničnik pojasnjeval, da "narodnost obsega domač jezik, ljudsko čud, ljudske tradicije, kulturno dediščino, poezijo, umetnost, literaturo, svojsko mišljenje, običaje, nprav, vero. (...) Seveda so med temi nekatere prvine, ki narodu niso tako svojske, da bi jih drug narod ne mogel imeti. Krščanska vera n. pr., ki jo imamo Slovenci, je katoliška, torej je za vse narode, vendar je kot tisočletna kulturna dediščina z vsem našim mišljenjem in življenjem tako tesno spojena, da nam je Slovenec - brezverec docela tuj, in mu v ničemer več ne moremo prav zaupati."¹⁷ Rostohar je temu odločno oporekal in Ušeničniku očital, da mu je narodnost "dobra in upravičena le v toliko, v kolikor je pomočno sredstvo katoliški veri". Kritiko Ušeničnikovega stališča je strnil v naslednjih vprašanih: "Ali Slovenec, ki preneha verovati v dogme katoliške vere, preneha biti Slovenec? Ali se s tem, da ne veruje v katoličanstvo, v narodnostnem oziru tako odtuji in razlikuje od pravega ali katoliško - vernega Slovenca, da ga ne moremo več smatrati za Slovenca in mu v ničemer, torej tudi v narodnostnem oziru, ne moremo več zaupati? Ali je res samo katoličan pravi Slovenec - kakor sledi iz Ušeničnikovih izvajanj, - ali niso pravi Slovenci tudi protestantje in ti, ki ne verujejo v dogme? Katere narodnosti so potem vsi ti ljudje, ki jih je rodila

¹⁶ Mihajlo Rostohar: Ušeničnik pa narodnost. Napredna misel, 1, 1912, str. 73-76 (dalje Rostohar, Ušeničnik pa narodnost).

¹⁷ Aleš Ušeničnik: Naši boji in krščansko načelo. Čas, 6, 1912, str. 4 (dalje Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo); Rostohar, Ušeničnik pa narodnost, str. 76-77.

slovenska mati, ako ne slovenske? In kdo ima pravico metati jih ven iz naroda? Morda klerikalci, ali celo dr. Ušeničnik sam?"¹⁸

"Prenesimo to Ušeničnikovo teorijo na nemški narod, ki je po veri razdeljen na katoličane in protestante", je nadaljeval. "Ko bi nemški katoliški teolog rekel: katoliška vera je kot tisočletna kulturna ded(i)ščina z vsem mišljenjem in življenjem nemškega naroda tako tesno spojena, da nam je Nемец protestant ali krivoverec docela tuj in ga ni mogoče smatrati za pravega Nemca, kaj so potem nekatoliški Nemci! Ali niso to več pravi Nemci? In ko bi nemški protestantovski teolog rekel, da je protestantovska vera prava vera nemškega naroda in da neprotestantovski ali krivoverski Nемец ni pravi Nемец, ali so potem nemški katoličani tujci med nemškim narodom? Kdo ima tu pravico proglašati koga za tujca narodu in ven metati, protestantje ali katoličani?"¹⁹

Na Rostoharjeva logično zastavljena vprašanja je Ušeničnik najprej odgovoril, da je narodnim radikalcem le narodnost merilo za dobro in pravo in če je tako, "ne tožimo, da delajo nam Slovencem tujci, Nemci in Italijani, krvavo krivico!" Očitno so spoznali, da je dobro in pravo, "če v imenu svoje narodnosti zatirajo druge narode". Ušeničnik je ob tej priložnosti ponovno opozoril na Nietzschejevega 'nadčloveka', ki da ga Rostohar prenaša na narod. "Kar sme Nietzschejev 'nadčlovek', to sme narod. (...) Prav to mora učiti dosledni narodni radikalizem o svojem narodu. V imenu naroda se vse sme: dobro je, kar narodu koristi, drugega pravca ni; tujih pravic suvereni narod ne pozna. Ako ni taka teorija ne samo nemoralna, nesocialna, temveč tudi vsaj za majhne narode nepolitična in protinarodna, tedaj res ne vem, kaj bi še moglo biti protinarodno!"²⁰ Tu je Ušeničnik znova spregledal Rostoharjevo pojasnilo v članku Narodni radikalizem in socialna demokracija, da po narodnoradikalnem razumevanju narodnosti zaradi nje nihče ne sme trpeti in da slovenski narod (in po tej logiki tudi kak drugi) ni večvreden in bolj upravičen do obstoja kot drugi narodi.²¹

Ušeničnik je nato prešel na vprašanje vere in narodnosti. O verski ideji je izrekel prepričanje, da je "najvišja, absolutna, toda prav zato, ker je res, a ne le umišjeno najvišja, ne izključuje drugih upravičenih interesov, marveč jih ali vsebuje ali vsaj utemeljuje. Verska ideja sega v najgloblje bitje vseh stvari, meri vse po prvem počelu in zadnjem cilju, zato je vesoljna, univerzalna, katoliška: noben bitek ni zunaj nje sfere, vse ureja, vse dviga, vse ozarja z lučjo iz večnosti. Če je torej narodnost res neka dobrina - in kdo bi to tajil? - tedaj vera ne more zanikovati narodnosti, temveč jo mora utrjati, dvigati in ozarjati. Ni torej dilema: vera ali narodnost, temveč le: vera ali nevera. Kdor ima resnično vero in jo zares doumeva, ta ljubi tudi narod (seveda z urejeno ljubeznijo, ne s poganskim kultom). Kdor pa vere nima, ta morda ljubi narod, a njegova ljubezen je le slučajna in vnanja, in če hoče tak tudi narod prepojiti s svojim brezverstvom, tedaj je ta ljubezen v resnici največje sovraštvo."²²

Temu je sledil odgovor na vprašanje o vrednostnem konfliktu med verskim in narodnim interesom. V tem primeru bi moral "prevladati verski interes kot najvišji

¹⁸ Rostohar, Ušeničnik pa narodnost, str. 77-78.

¹⁹ Prav tam, str. 78.

²⁰ A. U. (Aleš Ušeničnik): Vera in narodnost. Čas, 6, 1912, str. 379 (dalje Ušeničnik, Vera in narodnost).

²¹ Rostohar, Narodni radikalizem, str. 152.

²² Ušeničnik, Vera in narodnost, str. 379.

interes", saj bi bila škoda "neizmerno večja, ko bi prevladal partikularen narodnostni interes in bi morda radi njega izgubil narod jamstvo svoje prave blaginje? Postulat pameti je," je zapisal Ušeničnik, "da žrtvuje narod, če treba žrtve, nižji interes višjemu!"²³

Ušeničnik je odgovoril tudi na vprašanje vrednotenja vernega in nevernega Slovence. Izhajal je iz ugotovitve, da je krščanstvo tisočletna kultura Slovencev, zato lahko utemeljeno trdi, da slovenska narodnost obsega tudi vero. "To se pravi: kdor vero zataji, naj le govori slovenski jezik, a ne zaupajte mu, tak zgolj jezični Slovenec ni pravi Slovenec; če je zatajil to, kar je najvišje in narodu najdražje, ne bo treba mnogo, da bo zatajil tudi jezik!" Na vprašanje ali je vera v definiciji narodnosti, pa je odgovoril s takole: "So li v definiciji človeka oči? Ne, in vendar je človek - slepec tak revež!"²⁴

Rostohar se je na Ušeničnikova izvajanja odzval v dveh člankih. V prvem, Vera in narodnost, je zavrnil Ušeničnikovo razumevanje narodnoradikalnega narodnostnega nazora, ki naj bi utemeljeval večvrednost posameznega naroda in s tem narodno neenakopravnost. Poudaril je: "Kdor vidi v narodnem življenju tako veliko dobro, kakor vidi to življenjski nazor narodnega radikalizma, za tega sledi logično, da mora upoštevati in spoštovati vsako narodnost, narodno življenje vsakega človeka brez izjeme. To se pravi z drugimi besedami: iz našega narodnostnega življenjskega načela sledi brezpogojna zahteva enakopravnosti vseh narodnosti, ne pa nadvlade in nasilja enega naroda nad drugim."²⁵ V tej zvezi je kritično obravnaval Ušeničnikovo sklicevanje na versko načelo, po katerem morajo vsi narodi moliti k istemu Bogu in bi zato morali biti tudi vsi narodni boji le tekme bratskih narodov; temeljiti bi torej morali na *krščanskem načelu*.²⁶ Spraševal je "ali nismo Slovenci dovolj krščanski narod, ker smo unisono katoličani in povrh po znatni večini še v taboru katoliške ljudske stranke, ki zastopa po mnenju katoliške cerkve in njih služabnikov edino prava politična načela? In vendar nas katoliški Nemci in Italijani sovražijo, preganjajo in tlačijo, kjer le morejo. Poglejte na Koroško, pogledajte na Štajersko, Primorsko! Kakšna tekma bratskih narodov pa je na Tirolskem, kjer molijo gospodujoči Nemci in zatirani Italijani k istemu bogu 'Oče naš!' in kjer so eni kakor drugi katoliškega prepričanja!" K temu je dodal: "Na Dunaju, kjer je politična moč v rokah krščanskih socialcev, pa na krščanski podlagi zatirajo Čehi, z rafinirano brutalnostjo zapirajo češke privatne šole, kljub temu, da dunajski Čehi molijo k istemu bogu 'Oče naš!' Nemški barbarizem dunajskega krščanskega socializma presega daleč meje vsakega narodnega fanatizma. Krščansko socialna stranka, katero vodi višja duhovščina in katoliška nemška aristokracija v Avstriji, si gotovo ne bo dala očitati, da bi se ne zavedala krščanskih načel, katera pri vseh potrebnih ter nepotrebnih prilikah tudi glasno povdarja. Vse, kar ta stranka dela, odgovarja po njenem zagotovitvi popolnoma krščanskim načelom. Posebno baje njih protičeška gonja." - "Kakšno jamstvo za rešitev narodnostnih sporov nam torej nudi katoliško načelo?" je spraševal Rostohar. Menil je, da nobenega, saj, "kakor ga je formuliral teolog Ušeničnik, nima namreč v sebi one

²³ Prav tam, str. 380.

²⁴ Prav tam.

²⁵ (Mihajlo Rostohar): Vera in narodnost. Napredna misel, 1, 1912, str. 176-177 (dalje Rostohar, Vera in narodnost).

²⁶ Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo, str. 5.

potrebne sile, ki bi dajala narodom нравno moč zatirati egoistične instinkte nasilja nad drugimi narodi".²⁷

V drugem članku, Ušeničnik in jugoslovanstvo, je Rostohar na osnovi Ušeničnikove izjave, da bi, če bi bilo treba, verski interes moral prevladati nad narodnim, ugotovil, da Katoliška cerkev slovenskemu narodu ne jamči blaginje, "če se ga sme v imenu vere kot narodno celoto uničiti (...). Treba je res precej drzne omejenosti," je nadaljeval, "če človek, stoječ glede narodnosti na takem stališču kakor Ušeničnik, očita narodnemu radikalizmu protinarodne tendence."²⁸ Obravnaval je tudi Ušeničnikovo trditev, da kdor ni katoličan, oziroma je zatajil vero, ni pravi Slovenec. Spomnil je na Antona Aškerca in poudaril, "da je bil naš brezverski Anton Aškerc boljši Slovenec, kakor je Aleš Ušeničnik, in da odtehta po svojem pomenu za narod najmanj en tucat pravovernih Ušeničnikov". O trditvi, da kdor ni katoličan, ni pravi Slovenec, je Rostohar menil še to, da je njeno dokazovanje zastoj, "zakaj danes ve že vsak laik na Slovenskem, da je dobil svoje katoličanstvo pri krstnem kamnu". Po Rostoharju ni bila katoliška vera "noben znak narodnosti niti slovenske, niti nemške, niti kake druge narodnosti, ampak je le kulturna pritiklina, ki je prišla od zunaj in ki naše slovenske narodnosti bistveno ne spremeni, ako se je zopet iznebimo". Ker je ni imel za bistveni znak narodnosti, je na Ušeničnikovo vprašanje, ali so v definiciji človeka oči, in njegov odgovor, da ne, a vendar je človek-slepec tak revež, odgovoril, da je bistveno drugo vprašanje: "Če je slepec človek ali ne. In odgovor se glasi: da! In tudi Slovenec brez vere je pravi Slovenec!"²⁹

Ušeničnik na omenjene trditve ni odgovoril, pač pa je polemiko spet usmeril k vprašanju narodnosti in etike. Članek s tem naslovom je objavil v Času leta 1913 in z njim zaključil polemiko, ki sta jo z Rostoharjem vodila o veri in narodnosti ter narodnosti in etiki. V članku je ponovno zagovarjal trditev, "da je mogoče etiko le religiozno utemeljiti, da je pa ni mogoče utemeljiti zlasti ne s principom narodnosti, kakor bi rad narodni radikalizem". Priznal je sicer pomen socialnosti kot pomembne korenine nravnosti, kar so poudarjali narodni radikalci in v enačenju socialnega in narodnega življenja utemeljevali narodnost kot osnovo nravnosti. Obenem pa je slovenskim narodnim radikalcem znova očital narodni egoizem, ne da bi upošteval Rostoharjeva pojasnila, da narodni radikalci izrecno nasprotujejo narodni neenakopravnosti.³⁰

"Narodnost ni in ne more biti pravec nravnosti", je bila njegova končna sodba. Etika je namreč "nekaj vseobsežnega. Nobenega razmerja v življenju ni, če je le odvisno od svobodne volje, da ne bi etika posegala vanje. Narodnost pa je le ena sfera človeških razmerij, in sicer ne prva in ne najvišja. So individualne dolžnosti, ki še ne segajo do narodnosti, in so socialne dolžnosti, ki segajo že preko narodnosti. Zato more biti princip nravnosti le absolutno najvišje dobro, ki obsega vse drugo dobro, in le absolutni zakon, ki obsega vse druge zakone. Tak princip (pa) je zares katoliško načelo, ki obsega vse odnose, poedinca do samega sebe, poedinca do družbe in družbe do poedinca, naroda do naroda. Katoliško načelo je tudi zares najvišje нравno socialno načelo, ker uči poedinca in narode moliti k

²⁷ Rostohar, Vera in narodnost, str. 177-178.

²⁸ M. (ihajlo) Rostohar: Ušeničnik in jugoslovanstvo. Napredna misel, 1, 1912, str. 215-216.

²⁹ Prav tam, str. 216-217.

³⁰ Dr. A. U. (Aleš Ušeničnik): Narodnost in etika. Čas, 7, 1913, str. 143-145.

istemu Bogu: 'Oče naš!'"

Na zadnjo misel se je navezoval tudi zaključek članka. Ušeničnik je v njem odgovoril na Rostoharjevo pripombo, da katoliško načelo Nemcev in Italijanov ne ovira pri narodnostnem tlačenju Slovencev. Menil je, da je vprašanje "napak zastavljeno. Odtod, če med nami vlada katoliško načelo, sledi le to, da smo mi do drugih pravični, ne pa, da so drugi do nas. Vprašati (Rostohar - op. J. P.) bi torej moral: Ali niso Nemci in Italijani dovolj katoliški in vendar niso do nas pravični? in odgovor bo takoj jasen: Tisti Nemci in Italijani, ki nas preganjajo, gotovo ne!" Odgovoril je tudi na Rostoharjev očitek glede ravnanja dunajskih krščanskih socialcev: "Vprašanje je namreč, ali tudi krščanski socialci molijo 'očenaš'? In žali Bog, moram reči, da ga mnogi slabo molijo, če ga sploh molijo. Da pa zatirajo Čehe, to se godi prav zato, ker se vdajajo ne krščanstvu, ampak - narodnemu radikalizmu! Narodni radikalizem je najhujši notranji sovražnik Avstrije. Kaj pa je tista težnja po hegemoniji nemštva tu, madžarstva na Ogrskem drugega kakor praktično uveljavljanje teorije narodnega radikalizma?"³¹

Ušeničnikova gornja misel je pokazala, da je enoplastno razumel pojav narodnega radikalizma. Pomembno pa je bilo njegovo opozorilo na nevarnost narodnega egoizma in v njem utemeljenega tlačenja naroda po narodu. Ušeničnik ni, če še enkrat opozorimo, upošteval pojasnila slovenskih narodnih radikalov oziroma Mihajla Rostoharja, ki so v prizadevanju za vsestransko uveljavitev slovenskega naroda izključevali načelo večvrednosti katerega koli naroda. Narodni radikali so v narodnosti kot polju socialnosti in s tem npravnosti utemeljevali najvišje etično načelo. Edino merodajno stališče za presojo upravičenosti in vrednosti narodnosti pa je po njihovem prepričanju odpiralo vprašanje: "Če ima narodnost sploh kak pomen za civilizacijo in kulturo ali ne, in v kakšni meri. Dosedanje izkušnje govore," je pisal Rostohar, "da je narodnost velika civilizatorična in kulturotvorna sila in da jo je mogoče s sistematičnim gojenjem narodnega čustva celo zvečati. V tem torej temelji upravičenost in vrednost narodnosti. Če je narodnost nad vero, tega se apriori seveda ne da določiti, ampak to zavisi od tega, ali ima narodnost večji pomen za človeško civilizacijo in kulturo ali vera." Glede na dotedanje rezultate narodnostnega gibanja je bil prepričan, da se more "upravičeno soditi, da ima narodnost v tem oziru večji pomen kakor vera; končne sodbe v tem vprašanju (pa) danes še ni mogoče izreči. To pa je nesporno, da ima narodnost kot civilizatorična in kulturna sila vsaj isto vrednost, kakor jo ima vera, da ji je torej vsaj enakovredna."³²

Za Ušeničnika je bila najvišje etično načelo vera, s katero je vrednotil tudi vprašanje naroda. Pri tem je izhajal iz bistveno širšega zgodovinsko-civilizacijskega zaledja kot narodni radikali, ki so se v vprašanju naroda in etike omejili izključno na narod kot družbeni fenomen. V tem smislu je tudi lažje nagovarjal tedanjega

³¹ Prav tam, str. 145-146.

³² Dr. M.(ihajlo) Rostohar: Katoliško naziranje o narodnosti. Napredna misel, 1, 1912, str. 16-17. - Rostohar je v tem članku, ki ga je objavil ob izdaji zbornika zbranih spisov Antona Mahničiča Več luči! (Ljubljana 1912), zapisal tudi naslednje: "Na koncu pa moramo zavrniti splošno razširjeno a neresnično trditev, češ da Mahničič smatra narodnost za greh. Mahničiču ni greh, ljubiti svoj narod in za njega delati, nasprotno, rad bi bil celo iz svetega pisma dokazal, da moramo ljubiti svoj narod in se zanj žrtvovati. To nam izpričuje, da je Mahničič s svojim slovenskim narodom vendar le čutil. Ali ko je poskusil dati svojemu narodnemu čustvu katoliško-teologično obliko, izpači se mu živa narodnost naravnost v negacijo narodnosti in skupino logičnih nesmislov kljub temu, da se je M. - to mu mora vsak priznati - resno potrudil razrešiti svojo filozofično razlago." (Prav tam, str. 17).

bralca. Vendar pa ga je njegovo nazorsko in mišljenjsko izhodišče v vprašanju naroda v nekem smislu omejevalo, saj je menil, da bi se v skrajni konsekvenci moral narodni interes podrediti verskemu. Obenem je bil prepričan, da posameznikova nereligiozna svetovnonazorska izbira ne zagotavlja njegove pristne, konkretno slovenske, narodnostne pripadnosti in zato tudi ne narodne zvestobe. Sicer pa je - na religiozni osnovi - o narodu zagovarjal emancipacijsko stališče. Branil je boj za narodne pravice, za narodno avtonomijo in za nujne pogoje kulturnega razvoja. Narodnostni boj je torej razumel kot boj za dobro, sicer ne absolutno dobro, ker to narodnost ni. Vendar jo je imel za veliko dobro, boj za narodnost pa za pogoj boju za večnost. Narodnost in narodni boj sta bila torej zanj dragoceni dobrini.³³

Polemika med Ušeničnikom in Rostoharjem v letih 1912-1913 je pokazala, da sta oba razpravljalca o vrednostnem razmerju med vero in narodnostjo ter narodnostjo in etiko dosledno vztrajala pri svojih stališčih. Njuni pogledi so se deloma prekrivali le v prepričanju, da je narodnost eksistencialno dobro. Toda zaradi različnih svetovnonazorskih izhodišč je bila za Rostoharja absolutno, za Ušeničnika pa relativno dobro. Vrednostna načela, ki so ju vodila v presoji tega pomembnega vprašanja so temeljila v ekskluzivizmu naroda oziroma vere. V njem sta utemeljevala tudi etični smisel človekovega bivanja, k čemur se je bolj nagibal Ušeničnik. Vztrajanje obeh razpravljalcev pri njunih idejnih izhodiščih je bilo tako močno, da sta dejansko govorila drug mimo drugega, čvrsto zadržta vsak v svojo resnico. Oba duhovno značilna predstavnika najpomembnejših svetovnonazorskih usmeritev na Slovenskem v začetku 20. stoletja sta v omenjeni polemiki dokazala, da so Slovenci v prejšnje stoletje vstopili kot narod globokih ideoloških razhajanj, za katerega je bilo sobivanje različnih svetovnonazorskih prepričanj očiten mišljenjski in bivanjski problem.

Jurij Perovšek

THE POLEMICS BETWEEN UŠENIČNIK AND ROSTOHAR REGARDING RELIGION, NATIONALITY AND ETHICS IN 1912 AND 1913

S u m m a r y

The question of religion and nation has always been of great significance in Slovene ideo-political thought. It has been dealt with by philosophers as well as theologians, cultural workers and politicians who have often exchanged sharp polemics. Among these were the polemics on religion and nationality, and nationality and ethics, which took place in 1912 and 1913 between Dr Aleš Ušeničnik, the most important Slovene Catholic philosopher in the first half of the nineteenth century, and Dr Mihajlo Rostohar, philosopher and founder of Slovene psychology, who defended liberal world views.

The polemics was started by Aleš Ušeničnik. In 1912, in the Catholic journal *Čas (Time)* he responded to the ideas of Mihajlo Rostohar, an ideologist of national radicalism, who had stressed that, for the national radicals, the national interest was foremost, to which all other interests, including the religious, were subordinated. At the same time, Rostohar presented national sentiment as "the deepest and the strongest source of ethical strength" and the strongest root of ethics. Ušeničnik disagreed, arguing that the deepest source of ethical strength lay in religious ideas rather than in national sentiment.

Rostohar saw the most natural form of social life in the nation, i.e. in the life of a nation, and therefore equated social life with national life. For him, ethicalness was the rule of life and, as such, the highest principle for the national radicals. Since man is a social being, ethicalness found its true

---

³³ Ušeničnik, Naši boji in krščansko načelo, str. 4.

meaning in the people's social life. National sentiment was therefore the strongest ethical basis for him. It was nationality, as an ethical quality in the social life of a nation, that made people ethically perfect.

However, Rostohar did not leave the national principle and sentiment to themselves. He pointed out that the national radicals did not view nationality as something absolute, since they wanted to be social and humane. He strongly rejected national egoism, of which Ušeničnik accused the Slovene national radicals, emphasising instead national equality as one of their basic principles. With regards to the relationship between nationality and religion, as understood by the national radicals, the following thought of Rostohar has to be noted: "Whether nationality is above religion certainly cannot be established a priori, but depends on whether nationality is of greater significance for human civilization and culture or religion." He believed that the "final verdict on that question cannot be pronounced yet today. It is, nevertheless, undeniable that nationality, as a civilisational and cultural power, has at least the same value as religion and is, therefore, at least equal to it."

The highest ethical principle for Ušeničnik was religion by which he also evaluated the national question. Nevertheless, he was limited to a certain degree by his ideological standpoint, since he believed that, in the end, national interest should submit to the religious. At the same time he was convinced, that an individual's option for a non-religious ideology did not guarantee genuine national appurtenance and, consequently, loyalty. This was connected with his view that an atheist Slovene was totally alien to the Catholics and could not really be trusted in anything. Nevertheless, on the religious basis, he did defend the struggle for national rights, national autonomy and the necessary conditions for cultural development.

The polemics between Ušeničnik and Rostohar in 1912 and 1913 showed that both disputants consistently defended their views throughout their polemics on the relationship between religion and nationality, and nationality and ethics. Their views partially overlapped only in the conviction that nationality was an existential asset. However, due to their different ideological standpoints this asset was absolute for Rostohar and only relative for Ušeničnik. The value principles which guided them in their assessment of this important issue were based on the exclusivism of either nationality or religion. On this they also based the ethical meaning of human existence, to which Ušeničnik was more inclined. The insistence of both disputants on their ideological standpoints was so strong that they actually spoke past each other, each fixed in his own truth. The above polemics between the representatives of the two main ideological orientations in Slovenia from the beginning of the twentieth century, proves that, ideologically, the Slovenes entered the century as a deeply divided nation to whom the coexistence of different ideologies was an obvious mental and existential problem.

1.01
Prejeto 3. 4. 2003

UDK 338(497.4)"1918"+338(437)"1918"

Jure Gašparič*

Vključevanje ozemlja Slovaške in Slovenije v gospodarski prostor novih držav leta 1918

IZVLEČEK

Prispevek obravnava proces slovenskega in slovaškega vključevanja v novi politični in gospodarski prostor leta 1918, po razpadu avstro-ogrske monarhije. Avtor se pri tem posveti problemu gospodarske narave, ki so temeljili na dejstvu, da sta tako Češkoslovaška kot Kraljevina SHS nastali z združitvijo enot iz različnih kulturnih, političnih in gospodarskih okolij. Na podlagi slovenskih in slovaških virov tako prikaže gospodarski položaj Slovenije in Slovaške ob koncu Avstro-Ogrske, transportne težave na trgih obeh novonastalih držav ter probleme, povezane z neizenačeno davčno politiko in oblikovanjem nove valute. Razpravo zaključí predstavitev dveh osnovnih narodnogospodarskih usmeritev (avtonomistične in centralistične), ki sta se kot odgovor na gospodarske probleme oblikovali tako v Sloveniji kot na Slovaškem.

Ključne besede: Slovenci, Slovaki, Kraljevina SHS, Češkoslovaška, gospodarstvo, gospodarska politika, narodno gospodarstvo

ABSTRACT

INTEGRATION OF THE TERRITORIES OF SLOVAKIA AND SLOVENIA INTO THE ECONOMIC REALITY OF THEIR NEW STATES IN 1918

The paper compares the process of the Slovene and the Slovak integration into their new political and economic realities after the disintegration of the Austro-Hungarian Empire. The economic problems of the two peoples were rooted in the fact that both Czechoslovakia and the Kingdom of SCS came into being through the unification of different cultural, political and economic environments. On the basis of the Slovene and the Slovak sources, the author presents the economic situation in Slovenia and Slovakia at the end of Austria-Hungary, transportation related difficulties on the markets of the newly founded states, as well as those arising from their non-harmonised taxation policies and the introduction of their new currencies. The paper concludes with the presentation of two basic economic orientations (the autonomist and the centralist) which took shape in Slovenia and Slovakia in answer to their economic problems.

Key words: Slovenian, Slovakian, Kingdom of the SCS, economy, economic policy, economic system, national economy

---

* Mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: jure.gasparic@inz.si.

Spremembe na političnem zemljevidu Srednje Evrope, ki jih je prinesel konec prve svetovne vojne, so usodno zaznamovale ta prostor. Nekdanja politična, kulturna in gospodarska velesila Avstro-Ogrska je razpadla, iz njenih ruševin pa so vzšle številne nasledstvene države, utemeljene na narodnem oziroma narodno integralističnem načelu. Slovensko ozemlje se je pri tem vključilo v novonastalo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, slovaško pa v Republiko Češkoslovaško. Obe imenovani novi slovanski državni tvorbi sta nastali z združitvijo enot iz različnih okolij - Češkoslovaška iz avstrijske in ogrske polovice rajnske monarhije, prva jugoslovanska država pa je poleg pokrajin iz obeh delov monarhije združevala še Dunaju neposredno anektirano Bosno in Hercegovino ter dve prej samostojni kraljevini (Srbijo in Črno goro). Na ravni novih držav se je tako oblikoval nov politični, kulturni in gospodarski prostor, ki ni obetal hitre integracije in konsolidacije. Položaja Slovaške in Slovenije sta bila v tem procesu - kljub povsem drugačnemu izhodiščnemu položaju - v marsičem podobna.¹

Na Slovaškem, ki je sodila v ekonomsko nerazvito ogrsko polovico monarhije, je kot glavna narodnogospodarska panoga prevladovalo kmetijstvo. Šele v zadnji tretjini 19. stoletja se je na ozemlju Ogrske začela izgrajevati industrija. Zavaljo razvojnega zaostanka v primerjavi s Cislitvanijo je ogrska vlada podpirala mlado in razvijajočo se sfero gospodarstva s številnimi finančnimi injekcijami, z davčnimi olajšavami, z diskonti pri železniškem transportu in podobnimi vzpodbudnimi dejanji. Stopnja industrijske rasti je tako dosegala neverjetnih 7,3% na letni ravni, več kot kjerkoli v razvitejših deželah Evrope.²

Hitrost dohitevanja Zahoda je bila torej vredna občudovanja. Glede na zgoraj navedene podatke o stopnji industrijske rasti pa lahko domnevamo, da bi morala trajati vsaj še enkrat toliko časa, kolikor je trajala, da bi dosegla stopnjo razvoja zahodnega gospodarstva (če bi seveda razvoj zahodnega gospodarstva dosegal zmerne stopnje). Tik pred začetkom svetovne vojne je namreč slovaška industrijska produkcija na prebivalca dosegala 50% povprečne industrijske produkcije zahodnega gospodarstva.³ Šele to dejstvo nam v polni luči predstavi dejanski gospodarski temelj osrednjega srednjeevropskega področja - Ogrske, ki je kljub naglemu razvoju pomenil slabo popotnico za prihodnje čase. Sledila so vihrava leta vojne, nato pa razpad države in delitev njenega ozemlja med nasledstvene države. Najsevernejši del predstavljenega ozemlja - Slovaška je pripadel novi državi Čehov in Slovakov.

Mnogo bolj razvita Češka iz cislitvanskega dela monarhije je bila že pred vojno v precejšnji meri industrializirana. Leta 1910 je bilo v industriji zaposlenih 39,6% prebivalstva, v kmetijstvu pa 34,4%. Slovaški odstotki so bili pri industriji skoraj za polovico nižji (18,4%), pri kmetijstvu pa so bili skoraj dvakrat višji (62,6%).⁴

¹ Jure Gašparič, *Finis Austriae et Hungariae (Razpad Habsburške monarhije in oblikovanje nasledstvenih držav - Republike Češkoslovaške in Kraljevine SHS)*, Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 3, str. 37-47.

² L'ubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočju*. Kalligram, Bratislava 2000, (dalje Lipták, Slovensko v 20. storočju), str. 14; prim.: Jozef Faltus - Václav Pru,°cha: *Prehl'ad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918-1945*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1967, (dalje Faltus - Pru,°cha, *Prehl'ad hospodárskeho vývoja na Slovensku*), str. 11-13.

³ Lipták, Slovensko v 20. storočju, str. 15.

⁴ Václav Pru,°cha, *Equalization of the Economic Levels Between Slovakia and the Czech Lands in the Years 1918-1989*. V: *Challenges of Economic History*, Budapest 1996, (dalje Pru,°cha,

Ekonomsko spajanje obeh delov bi bilo verjetno lažje, če bi se industrijsko razvito območje združilo s kmetijsko razvitim in intenzivnim območjem. Vendar že podatki o strukturi prebivalstva zanikajo tako prvo kot drugo domnevo. Na Slovaškem, ki je bila nerazvita kmetijska dežela, je bil hektarski donos kar dva in pol krat manjši kot na Češkem.⁵ Najpreprostejšo oznako združitve obeh delov je podal slovaški zgodovinar L'ubomír Lipták. Ozemlje Slovaške je "/.../ občutno zaostajalo za razvitimi deželami zahodne in srednje Evrope, ampak ni niti zdaleč spadalo med najbolj zaostala področja Evrope. Medtem ko so češke pokrajine bile nekakšno najvzhodnejše predpolje zahodne kapitalistične industrijske civilizacije, vendar stopnjo pod njenim vrhom, je Slovaška tvorila zahodno ločeno stražo te revnejše polovice Evrope, pri čem je po stopnji industrijskega razvoja malenkost višje."⁶

Slovenija je, enako kot Češka, sodila v Cislitvanijo - v razvitejši del nekdanje monarhije. A podobno kot na političnem polju je odtehtala tehtnica tudi na gospodarskem polju v prid Čehom. V Sloveniji si je namreč, kot na Slovaškem, večina prebivalstva služila kruh v kmetijstvu. Še leta 1931 je odstotek presegal 60%.⁷ Po drugi strani pa je bil položaj Slovenije, ne glede na navedeno dejstvo, mnogo boljši od slovaškega. Kajti v svojem "avstrijskem obdobju" je slovenska ekonomija zabeležila več pozitivnih vzgibov, ki so omogočili hitro in učinkovito industrializacijo. Zlasti je bila pomembna izgrajena prometna infrastruktura. Čez celotno ozemlje Slovenije je tekla Južna železnica, ki je povezovala Dunaj s pristaniščem Trst ter posledično slovenske dežele z razvitimi trgi. Velja tudi poudariti energetske prekrbljenosti Slovenije ter splošno izobraženost prebivalstva.⁸ V energetskega poglobitve je bila pomembna predvsem elektrarna Fala na Dravi v bližini Maribora. Leta 1913 jo je začela graditi Steiermärkische Elektrizitäts-Gesellschaft iz Gradca in za gradnjo priskrbela za skoraj dvajset milijonov kron sredstev. Za tedanje razmere energetske veleobrat je bil dograjen leta 1918. Po zapletih v zvezi z nostrifikacijo je v končni fazi dobavljal tok slovenskim mestom in gospodarstvu.⁹ Ob ključnih vzgibih gospodarskega razvoja pa ne smemo pozabiti na glavni gonilni dejavnik industrializacije - finančni kapital. Le zadostna količina le-tega, skoncentrirana v ustrezno razvitih bankah in ostalih ustanovah finančnega sektorja, je lahko porok napredka; in v Sloveniji so se institucije te vrste razvile že pred prelomom stoletij.

Equalization of the Economic Levels), str. 209. Prim. tabelo.

⁵ Prav tam, str. 208.

⁶ "(...) výrazne zaostávalo za vyvinutými krajinami západnej a strednej Európy, avšak nepatrilo ani zďaleka medzi najzaostalejšie európske oblasti. Zatiaľ čo české kraje boli akýmsi najvýchodnejším predpolím západnej kapitalistickej industriálnej civilizácie, ale stáli o stupienok nižšie za jej špičkou, Slovensko tvorí zasa akoby západnú vysunutú stráž tej chudobnejšej polovice Európy, pričom na stupienku industriálnej sít'áže je o máličko vyššie." - Lipták, Slovensko v 20. storočí, str. 15.

⁷ Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, (dalje Spominski zbornik Slovenije), str. 544. Prim. tabelo.

⁸ Pismenost je na začetku 20. stoletja dosegala skoraj 90%. - Žarko Lazarević: Na južnih obzorjih : gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija, april-maj 1995 (št. 156-157), (dalje Lazarević, Na južnih obzorjih), str. 190.

⁹ Elektrarna je tok prodajala tudi v Gradec. Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1918-1924, Ljubljana 1997, (dalje Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih), str. 218-221.

Tabela : Deleži prebivalstva po posameznih gospodarskih sektorjih za leto 1921 (v odstotkih)

GOSPODARSKI SEKTOR	SLOVENIJA	KRALJEVINA SHS	SLOVAŠKA	ČEŠKA
Kmetijstvo, gozdarstvo, ribištvo	63,1	75,9	60,7	31,5
Industrija in obrt	16,5	9,8	17,4	39,7
Trgovina in denarništvo	3,7	3,2	4,1	6,3
Promet	4,7	1,9	3,5	5,4
Javne službe in svobodni poklici	4,5	3,5	5,0	5,9
Ostali in ljudje brez poklica	7,5	5,7	9,3	11,2
	100	100	100	100

Viri: Spominski zbornik Slovenije, str. 544; Pru, ° cha, Equalization of the Economic Levels Between Slovakia and the Czech Lands, str. 209.

Treba je opozoriti, da se podatki za Češko in Slovaško nanašajo na vse prebivalstvo, podatki za Slovenijo in Kraljevino SHS pa na poklic družinskega gospodarja, saj podatki o vsem prebivalstvu za Slovenijo leta 1921 niso bili objavljeni. Zapisane številke za Slovenijo in Kraljevino SHS so zato nekoliko nižje, kot bi bile sicer, a vseeno omogočajo primerjavo. Prav tako opozarjamo, da podatki za Kraljevino SHS že vključujejo Slovenijo in se ne nanašajo zgolj na ostalo ozemlje nove države. Števila bi brez upoštevanja Slovenije bila za malenkost drugačna, vendar jih ob dejstvu, da je leta 1921 delež slovenskega prebivalstva Kraljevine SHS znašal 8,85% (Spominski zbornik Slovenije, str. 544), lahko štejemo za približek stanja v preostali državi.

Ko je agrarna, toda infrastrukturno dobro opremljena Slovenija stopila v novo politično stvarnost, je naenkrat postala njen najrazvitejši del. Nerazviti južni deli Kraljevine SHS svojega najsevernejšega dela niso dohajali.¹⁰ Nova država je bila tudi teritorialno manjša kot stara ter je predstavljala manjši trg. Kljub temu pa je bila gospodarska klima, vsaj v prvem razvojnem obdobju, za Slovenijo in njena podjetja pozitivna. Novi nerazviti trg je hlepel po industrijskih izdelkih in bil hkrati močno carinsko zaščiten. Po vojni se je namreč na ozemlju vse države uveljavila srbska carinska tarifa, ki je poznala visoke zaščitne carine na uvoženo blago.¹¹ V takih razmerah pa so seveda lahko podjetja, navajena ostre konkurence v stari Avstriji, uspela brez večjih težav.

Že tedanje - poveljne analize gospodarske perspektive Slovenije v novi državi so poudarjale vse prej naštetih prednosti. Komentator liberalno usmerjenega časnika Jugoslavija je denimo zapisal: "V prejšnji državni zvezi smo bili deželci, koje industrija je v povojih /.../; zdaj se naša industrija sicer tudi ni razvila do popolnosti, pač pa so naši sosedje v novi državni zvezi v tem oziru še daleko na slabšem od nas."¹² In ker Slovenija seveda ni imela avtarkičnega kmetijstva, ampak je bila vezana na uvoz prehranbenih artiklov iz južnih dežel Kraljevine SHS, je bila

¹⁰ Lazarević, Na južnih obzorjih, str. 196.

¹¹ Prav tam, str. 197.

¹² Jugoslavija, 12. 6. 1921 (priloga), Gospodarska orijentacija Slovenije.

ob upoštevanju navedenega njena gospodarska usmeritev jasna. Deželo je bilo treba preoblikovati v industrijski center nove države.¹³ Silnim idejam pa velikokrat ni sledila konkretna politična in gospodarska akcija. Tako je bil industrijski razvoj v prvih dveh povojnih letih neznaten. Če le-tega spremljamo skozi uvoz strojev in strojnih delov, ugotovimo, da je pravi razvojni razcvet pomenilo leto 1922, ko je pomenil uvoz strojne opreme kar 5% celotnega državnega uvoza.¹⁴ Levji delež uvožene opreme je seveda pristal v Sloveniji.

Medtem ko so slovenski narodnogospodarski misleci morali dokazovati, da je kljub teritorialni izpostavljenosti najbolj smotrna izgradnja industrije v Sloveniji, so njihovi slovaški kolegi občutili, kako poteka podoben proces izgradnje državnega gospodarstva v praksi. Če rečemo, da je razvoj na Češkoslovaškem sledil "slovenskemu modelu", potem seveda velja, da se je industrijsko in infrastrukturno precej bolj razvita Češka razvijala v industrijski smeri (kot vsa leta do tedaj), Slovaški pa je bila usojena vloga kmetijskega oskrbovalca. Slednja je to zelo občutila v dvajsetih letih, ko jo je doletela deindustrializacija. Razvita češka industrija je namreč vztrajno izpodrivala slovaško, ki je bila še v povojnih in s češko ni mogla tekrovati.¹⁵ A kljub vsemu je Slovaška po stopnji gospodarskega razvoja počasi in na dolgi rok dohitevala Češko.¹⁶ V prvih povojnih letih (1920 in 1921) je bilo na Slovaškem na novo ustanovljenih 129 delniških družb, med njimi precej proizvodnih obratov.¹⁷

Prerez industrijsko najintenzivnejših panog v Sloveniji in na Slovaškem pokaže podobno sliko. V obeh primerih velja opozoriti predvsem na razvoj lesne industrije. Pogoji za slednjo so prav tako bili v obeh deželah podobni: zadostni naravni viri (gozdovi), ustrezno strokovno izobražena delovna sila, velike potrebe po tovrstnem materialu za sanacijo posledic vojne in eden ključnih momentov - izpad lesnih kontingentov pred vojno največjega izvoznika lesa Rusije. V ekspanzivni fazi sta bili v obeh primerih še rudarska industrija ter industrija gradbenega materiala. Nato pa veljajo za vsako deželo določene posebnosti. Pri Sloveniji opozorimo še na železarsko in tekstilno industrijo, pri Slovaški pa na pivovarsko, ki se je ob močni konkurenci češkega piva obdržala predvsem zavoljo visokih železniških tarif.¹⁸

Ena temeljnih težav, ki se je pojavila ob oblikovanju novega gospodarskega prostora, je bila v obeh primerih težava s transportom. Infrastrukturna nepovezanost novega trga je seveda krepko zmanjšala, včasih pa celo izničila konkurenčnost domačih podjetij. Kljub temu, da se je odprl novi trg, je bila pot do njega izjemno težka. In prav naloga nove državne transportne politike je bila ustvariti pogoje, v katerih bi enakopravno nastopala vsa podjetja, kjer bi torej podjetje,

¹³ Prav tam. Avtor članka je navajal tudi ugovore, ki so se pojavljali proti nameravani industrializaciji. Kot prvega je poudaril demoralizacijo, ki naj bi nujno sledila industrializaciji. Zavoljo duševnega zdravja naroda bi bilo torej boljše, da bi še nadalje spodbujali kmetijstvo. Kot drugega pa je omenil izpostavljenost ozemlja Slovenije pri morebitnem vojaškem konfliktu.

¹⁴ Adolf Golia: *Industrija v Sloveniji*. V: Spominski zbornik Slovenije, str. 375.

¹⁵ Pru, °cha, *Equalization of the Economic Levels*, str. 210.

¹⁶ Slovaška je začela resnično in z večjo dinamiko dohitevati Češko šele po gospodarski krizi 1929-1933 ter nato nadaljevala s pospešeno ekonomsko rastjo vse do leta 1989. - Pru, °cha, *Equalization of the Economic Levels*, str. 210, 218-219.

¹⁷ Faltus - Pru, °cha, *Prehl'ad hospodárskeho vývoja na Slovensku*, str. 34.

¹⁸ Adolf Golia: *Industrija v Sloveniji*. V: Spominski zbornik Slovenije, str. 375; Faltus - Pru, °cha, *Prehl'ad hospodárskeho vývoja na Slovensku*, str. 33.

locirano na odročni lokaciji, zaradi tega ne imelo težav s konkurenčnostjo.¹⁹ Največji in najpomembnejši prevoznik v obravnavanem obdobju je bila seveda železnica. Vendar so vse njene prednosti v povojnem obdobju zasenčile številne slabosti: nepovezanost prog, težave s premogom, lokomotivami²⁰ in predvsem pomanjkanje železničarjev. Vse to se je, ob mnogih drugih državno pogojenih faktorjih, kazalo v izjemno visokih prevoznih tarifah, ki jih je uravnavala t. i. tarifna politika. O njej so že sodobniki vedeli povedati, ".../ da je slučajnostna, za utripom gospodarskega življenja zaostajajoča /.../"²¹ Alternativna prevozna pot je bila po plovnih rekah in morju. Slovenija, katere del je v Avstriji gledal na Jadransko morje, je po znani rapalski pogodbi 12. novembra 1920 izgubila tretjino narodnostnega ozemlja, hkrati pa je utrpela tudi znatno gospodarsko škodo, saj je bila po tem odrezana od morja.²² V prevoznem pogledu je tedaj predstavljala veliko prednost reka Donava, ki je poceni povezovala Srednjo Evropo. Slovenskim predstavam o lastni srednjeevropski umeščenosti navkljub je tekla mimo nje. S konkurenčno Donavo je precej pridobila Slovaška in njeno pristanišče Bratislava, kar pa je bilo s stališča gospodarskega spajanja Slovaške s Češko nepomembno, saj je reka tekla mimo Češke. Slovaško gospodarstvo se je torej srečevalo z enakim problemom kot slovensko. Ko so carinske pregrade padle, so vzniknile nove - tarifne. Mirno jih lahko imenujemo posebna oblika carine.²³ Za izvoznika so seveda pomenile izjemno obremenitev, za šibkejša podjetja pa tudi zaščito pred proizvodi iz novopriključenega dela države.²⁴

V opisano situacijo skušajmo sedaj umestiti slovenskega in slovaškega podjetnika, ki sta si prizadevala poslovati na novem, razširjenem trgu. Hipotetični slovaški podjetnik je proizvajal in prodajal pivo, slovenski pa vino. Prvi ga je nameraval prodati na vzhodno Češko, drugi pa v Srbijo. Ne glede na neprijazne razmere in visoke prevozne tarife sta sklenila kupčijo, jo izpeljala in ustvarila neki prihodek. Grenki trenutek pa je nastopil, ko je bilo treba postaviti zasluženo na voljo državi. Ta si je, kakor vselej, odtegnila davek. Razumljivo polnjenje državne blagajne je kazila podoba neenakopravnega vrednotenja podjetij iz posameznih pokrajin, ki je spet krnila konkurenčnost na novem trgu. Tako je v Sloveniji veljal avstrijski davčni sistem, ki je seveda bil precej drugačen od davčne prakse v ostalih delih Kraljevine SHS. Ključna razlika je bila v tem, da so slovenski davčni zavezanci plačevali dohodnino, torej davek iz dohodka posameznika, ki ga v vzhodnih delih nove države niso poznali. V Srbiji prav tako niso poznali trošarine na vino. Prebivalci bivše Avstro-Ogrske, in posredno podjetja, so bili davčno bolj obremenjeni in posledično v neenakopravnem položaju s posamezniki in podjetji v

¹⁹ Imrich Karvaš: Sjednocení výrobních podmínek zemích českých a na Slovensku. Orbis, Praha 1933, str. 81.

²⁰ Po razpadu Avstro-Ogrske je v sukcesijskih pogajanjih nasledstvenih držav predstavljal poseben problem vojni park avstro-ogrskih železnic. Konferenci v Portorožu in na Dunaju sta 1921 odločili, da pripadejo vsi nerazdeljeni vlaki, ki so bili tedaj na ozemlju določene države, prav tej državi. - Josef Gruber: Dopravní politika, 1924, str. 103.

²¹ Črtomir Nagode: Naš promet. V: Spominski zbornik Slovenije, str. 408.

²² Jutro, 13. 11. 1920, Slovenija odrezana od morja in mora znova preobraziti svoje gospodarstvo.

²³ Faltus - Pru, °cha, Prehl'ad hospodárskeho vývoja na Slovensku, str. 86.

²⁴ Tako situacijo lahko spremljamo na že navedenem primeru slovaške in češke industrije piva, ko je češki izvoz na Slovaško preprečevala visoka transportna tarifa. Po znižanju tarife pa se je na Slovaškem začel omenjeni proces deindustrializacije.

Srbiji in Črni gori.²⁵ Upošteva vse to moremo trditi, da je bil nastop na novih trgih dražji kot v stari monarhiji, le-ti pa so bili tudi bolj nedostopni. Slovaški pivovar je naletel na podobne težave. Na Slovaškem je še vedno veljal ogrski davčni sistem, ki je predvideval visoke pristojbine. To za časa Ogrske ni burilo duhov, saj je bila davčna morala nizka, organiziranost pobiranja davkov pa primitivna. V Češkoslovaški je nova vlada hitro opravila z davčnimi neplačniki in oblikovala učinkovit sistem polnjenja proračuna, na izenačenje davčnih obremenitev pa začasno pozabila.²⁶ Zveza slovaških industrialcev je še leta 1923 v svojem memorandumu na to opozarjala predsednika Tomáša G. Masaryka. Med drugim je tudi poudarjala težavo, s katero so se srečevali slovenski podjetniki - dohodnino. Pred združitvijo je le-ta veljala le na Češkem, nato pa so jo uveljavili še na Slovaškem.²⁷ Ugotovimo lahko, da je bila v obeh primerih davčna politika diktirana od tam, kjer je bila osredotočena politična moč, vsaj v prvih letih po vojni ne oziraje se na dejanske gospodarske potrebe. Pragi je ustrezalo, da plačuje dohodnino tudi Slovaška, Beogradu pa, da jo plačujejo samo prečanske dežele.²⁸

Težavam ob oblikovanju novega gospodarskega prostora se je pridružila še težava, povezana z razpadom starega. Hitri, relativno elegantni in učinkoviti politični ločitvi od Avstro-Ogrske očitno ni sledila tako enostavna gospodarska ločitev. Na staro državo so prebivalstvo novih nasledstvenih držav še dolgo spominjale podobe na avstro-ogrskih bankovcih, ki so krožili po ozemlju nekdanjega cesarstva. V vojni ruinirana avstro-ogrška državna ekonomija ni več mogla polniti dunajskega proračuna. Tako se je država financirala z zadolževanjem pri emisijski banki, ki je izdajala vedno nove in nove bankovce. Temu je, razumljivo, sledila velikanska inflacija. In takega razvrednotenega denarja nove države seveda niso želele sprejeti. Zato so uvedle t. i. valutno ločitev,²⁹ ko so označile vse bankovce nekdanje monarhije, krožeče po njihovem ozemlju, jih vzele za svojo valuto in leto začele postavljati na nove temelje oziroma na novo podlago. Na Češkoslovaškem je bila situacija enostavneje rešljiva, ker združeni pokrajini prej nista imeli svoje narodne banke in valute. Po štirih mesecih priprav je bil tako 25.

²⁵ Vladimir Murko: Državne in samoupravne finance v dravski banovini v l. 1918-1938. V: Spominski zbornik Slovenije, str. 474-475. Davčni sistem je bil izenačen šele 8. februarja 1928, ko je stopil v veljavo Zakon o neposrednih davkih. Na zahtevo srbskih poslancev je odpravil dohodnino, sicer moderen davek, ki je omogočal upoštevanje eksistenčnega minimuma in pravičnejšo obdavčitev. O parlamentarni debati k zakonu o izenačenju davkov prim.: Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929. Beograd 1979, (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke), str. 253. V razpravi so se poslanci Kmečko demokratske koalicije ostro uprli vladnemu predlogu, da bi tudi po izenačitvi davkov prečanski kraji še eno leto plačevali dohodnino. Na koncu je obveljal vladni predlog, v katerem pa se je kompromisno povečal neobdavčljivi del prihodka. Žarko Lazarević: Vendarle poenotenje davkov. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941, Ljubljana 1995, str. 330.

²⁶ CZ - A U T. G. Masaryka, MAR, Slovensko, kar. 1, sl. 2.

²⁷ Člani zveze so jasno poudarjali, da je Slovaška davčno bolj obremenjena od čeških dežel.

CZ - A U T. G. Masaryka, MAR, Slovensko, kar. 1. Sl. 1, memorandum Krajinske skupiny pre slovensko Ústředného svázu čl. Priemyselníkov v Bratislave, 5. 9. 1923. Po davčni reformi na Ogrskem 1909 je zakonodaja predvidela tudi dohodnino, vendar se tozadevni zakon ni izvajal vse do izbruha vojne. 1. 1. 1915 je nato sicer začel veljati, vendar v zelo okrnjeni obliki. Ob ustanovitvi Češkoslovaške je na Slovaškem tako veljal ogrski davčni zakon iz 1909. - Johannes Popitz: Einkommensteuer. V: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3. zv. (De Bosch-Kemper - Finanzausgleich), Verlag von Gustav Fischer, Jena 1926, str. 455-456.

²⁸ S prečani so v srbskih političnih krogih imenovali prebivalce iz jugoslovanskih dežel nekdanje Avstro-Ogrske, ki so živeli prek Save, Donave in Drine, gledano iz Beograda.

²⁹ T. i. žigisanje valut, ki so krožile na ozemlju novih držav, je kasneje zahtevala tudi senžermenska mirovna pogodba. - Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, str. 64.

februarja 1919 v državi sprejet zakon o ustanovitvi povsem nove valute - Češkoslovaške krone.³⁰ Jugoslovanska stvarnost je bila bolj zapletena. Po vojni so v državi krožile naslednje valute: v prečanskih krajih avstro-ogrske krone, v Srbiji dinar, v Črni gori perper in v južni Srbiji bolgarski levi.³¹ Kronske bankovci so bili kmalu (v dveh poskusih) ožigosani. Potem ko se je 31. januarja 1920 še Narodna banka Srbije preoblikovala v Narodno banko Kraljevine SHS,³² so bili ustvarjeni vsi pogoji za oblikovanje nove enotne državne valute. Ob upoštevanju politične teže nekdanje Kraljevine Srbije je seveda razumljivo, da je to postal dinar. Kmalu nato se je porodilo vprašanje, kako obravnavati vrednostno relacijo vseh krožečih valut. Naravno je, da je bila notranja vrednost valut različna in zato je bilo treba določiti menjalno razmerje. Slovenci so o vrednosti krone razpravljali že v gospodarskem odseku Narodnega sveta konec oktobra 1918. Ekonomist dr. Milko Brezigar je računsko dokazoval, da dosega vrednost krone le šestino predvojne vrednosti in da naj torej Država SHS prevzame (ožigosa) le toliko bankovcev. Politik dr. Ivan Tavčar pa je trdil, da si je treba prizadevati za prevzem al pari, torej 1:1.³³

Po oblikovanju jugoslovanske države so dejansko prevzeli 80% avstro-ogrskih kronske bankovcev. Nato so sledila pogajanja o tečaju dinar-krona. Čeprav so Slovenci zahtevali zamenjavo al pari, je zakon z dne 25. oktobra 1922 zakoličil relacijo 1:4.³⁴ Krona naj bi po kupni moči presegala to razmerje in s tem so bili prečanski krogi oškodovani za del premoženja. Spet moremo trditi, da je prevladal ekonomski interes tistih, ki so imeli politično moč. Kljub vsemu pa je bila uspešno izvedena valutna ločitev pogoj za nadaljnje normalno delovanje skupnega trga in sploh za normalno delovanje bančnega sektorja.

Smernice gospodarske politike so se, kakor smo že nakazali, v Sloveniji oblikovale v gospodarskem odseku Narodnega sveta, ustanovljenem avgusta 1918. Naloga odseka je bila pripraviti vse potrebno za uspešno delovanje načrtovanega novega enotnega slovenskega gospodarstva, skrbeti za aprovizacijo, obnovo Primorske ter reševati vsa vitalna vprašanja gospodarskega značaja.³⁵ Po osnovanju Narodne vlade SHS v Ljubljani pa so gospodarska vprašanja prešla pod pristojnost vlade, konkretno v delokrog njenih poverjeništev za trgovino in industrijo,³⁶ za prehrano, za finance, za promet, za javna dela in obrt ter za kmetijstvo.³⁷ S prvodecembrsko združitvijo so bile napovedane nove spremembe v vodenju in organizaciji slovenske gospodarske politike. A zgolj napovedane, saj združitev "/.../

³⁰ Štefan Horváth - Ján Valach: Pen, ťažništvo na Slovensku 1918-1945. Alfa, Bratislava 1978, str. 23-25.

³¹ Ivan Slokar: Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo. V: Slovenci v desetletju 1918-1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Ljubljana 1928, str. 553.

³² Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, str. 127.

³³ Prav tam, str. 62-63.

³⁴ To je določil že ministrski svet 13. 2. 1920. - Vladimir Murko: Državne in samoupravne finance v dravski banovini 1918-1938. V: Spominski zbornik Slovenije, str. 474.

³⁵ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918), str. 108.

³⁶ Ne glede na ime poverjeništv so v njegov delokrog spadale tudi delniške družbe, zavarovalnice in regulativne hranilnice. - Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, str. 77.

³⁷ Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918, str. 111.

ne kaže v delu gospodarsko upravnih ustanov /.../ še prav nobenega vpliva."³⁸ Šele spomladi 1919 je nastopil novi kurz, ki je nato značilno karakteriziral prvo jugoslovansko državo vso njeno kratko zgodovino. Vlada v Beogradu je začela centralizirati posle, med drugim je tudi nameravala podrediti ljubljansko gospodarsko poverjeništvu za trgovino in industrijo neposredno beograjskemu ministrstvu za trgovino in industrijo, kar ji je oktobra 1921 po močnem slovenskem odporu tudi uspelo.³⁹

Pričakovanja in izkušnje slovenskih narodnogospodarskih dejavnikov so poskrbeli za organiziran način prehoda gospodarstva v nove razmere. Na drugi strani Leithe (v ogrskem delu avstro-ogrske monarhije) pa so Slovaki, politično organizirani v Slovaškem narodnem svetu, organizacijsko in kadrovsko povsem nepripravljeno čakali na gospodarsko samostojnost. Še več, njihov Narodni svet je bil celo brez lastnih finančnih sredstev, ki bi omogočila gradnjo državnega aparata. V teh ozirih so očitno vse prepustili češkemu Narodnemu odboru⁴⁰ in kasneje vladi v Pragi. Po ustanovitvi države je vrhovni oblastveni urad za Slovaško zasedel posebni minister, opolnomočen za upravljanje Slovaške, ki je deloval v Bratislavi.⁴¹

Eden najpomembnejših članov gospodarskega odseka Narodnega sveta je bil slovenski ekonomist dr. Brezigar. Svoje nazore, ki jih je zastopal na sejah odseka, je septembra 1918 objavil v delu Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Smoter knjige je pojasnil v predgovoru (v kolikor ga ni pojasnjeval že sam naslov), kjer je zapisal, da "Do sedaj nismo poznali slovenskega, še manj pa jugoslovanskega gospodarstva, a stojimo neposredno pred časom, ko si ga bomo morali sami zgraditi. Od nas bo odvisno, ali bo zgradba dobra ali slaba."⁴² Da bi bila zgradba dobra, je Brezigar analiziral vse veje tedanjega gospodarstva in zarisal potrebne korake. Oblikovanja skupnega jugoslovanskega trga tedaj še ni obravnaval. Na gospodarskem posvetu, ki ga je sklical gospodarski odsek Narodnega sveta 18. septembra 1918, je svaril pred nepripravljenostjo na bližajočo se prehodno dobo. Omenjal je, kako se evropske države tudi v upravnem smislu, z ustanavljanjem posebnih uradov in komisij za prehodno dobo, pripravljajo na gospodarske spremembe. Tudi Slovenci bi se morali tozadevno pripraviti in organizirati.⁴³ Na tem mestu naj opozorimo na nenavaden, morda celo šokanten podatek o slovenskem poznavanju razmer na delu Balkana, s katerim so bili kmalu združeni v skupni državi. Pred svetovno vojno je le 6,5% slovenskih podjetij poznalo ozemlja drugih jugoslovanskih narodov in trgovalo z njimi, v prvem obdobju po vojni pa so stiki še naprej ostajali šibki.⁴⁴ Elegantna

³⁸ Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, str. 78.

³⁹ Prav tam, str. 86.

⁴⁰ Češki Narodni odbor je v pripravah gospodarske osamosvojitve igral le vlogo patrona skupini češke buržoazije, ki je dejansko pripravljala program. Eden ključnih ljudi v njej je bil Jaroslav Preiss, ravnatelj češke Živnostenske banke in nesojeni finančni minister nove republike. - Vlastislav Lacina: Formování československé ekonomiky 1918-1923. Academia, Praha 1990 (dalje Lacina, Formování československé ekonomiky), str. 60-61.

⁴¹ Minister je postal slovaški politik Vavro Šrobár (imenovan 7. 12. 1918). - Lacina, Formování československé ekonomiky, str. 68-69.

⁴² Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje 1918, predgovor.

⁴³ Pogled v novi svet, poročanje na gospodarskem posvetu, ki ga je sklical "Narodni svet" 18. septembra 1918. Ljubljana 1918, str. 11.

⁴⁴ Jasna Fischer: Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v Jugoslavijo. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju. 1918-1945-1991, str. 21; prim.: Žarko Lazarević: Od regionalnega k

usmeritev Slovenije na južne trge tako ni bila samoumevna. Slovenci so še kako potrebovali usmerjeno gospodarsko politiko razgledanih strokovnjakov.

Seveda ne gre spregledati dejstva, da je bila Slovenija najrazvitejša pokrajina v Kraljevini SHS in je njeno prizadevanje za gospodarsko problematiko razumljivo. Slovaška, v tem pogledu neorganizirana in prepuščena Čehom, ni predstavljala gospodarskega motorja novega prostora. O tovrstnih ekonomskih vprašanjih so zato prvi spregovorili slovaški gospodarstveniki iz prakse - podjetniki in industrialci, ko so naleteli na konkretne težave. V resnično in pravo globino problematike pa so prvi segli šele mladi ekonomisti, ki so končali študije v novi državi. Ti so s svojimi pogledi nastopili v tridesetih letih; med njimi sta se najbolj odlikovala Imrich Karvaš⁴⁵ in Peter Zat'ko.⁴⁶

Zat'ko je trdil, kako so leta 1918 pozabili, da se v politično in gospodarsko celoto spajata ozemlji, ki sta do tedaj imeli povsem različen narodnogospodarski značaj. Po združitvi naj bi zgolj ugotovili, da je Slovaška pač kmetijska dežela in naj to tudi ostane. O tem, ali daje slovaška zemlja dovolj kruha za vse prebivalstvo in ali ga bo dala tudi ob predvidenem naravnem prirastku, ni nihče razmišljal. Zavoženo situacijo bi bilo, trdi Zat'ko, mogoče rešiti le z regionalnim razvojem na novih osnovah.⁴⁷ Karvaš je predvsem kritično opozarjal avtonomiste trde linije, ki so se zavzemali za dualistično ureditev Češkoslovaške s Slovaško kot samostojno narodnogospodarsko enoto, na realne slovaške gospodarske možnosti. Avtonomisti so naivno mislili, da bo zgolj in samo avtonomija prinesla hipno oživitev in izgradnjo slovaške industrije. V taki situaciji pa, je odgovarjal Karvaš, je dejansko treba predvideti nekajdesetletni razvoj, ki bi na dolgi rok izčrpal zaprto slovaško (pretežno kmetijsko) gospodarstvo. Kakor mnogi gospodarstveniki tistega časa (tudi dr. Brezigar) je opazal, da se o gospodarstvu govori kar povprek, rešitve pa odzvanjajo v odrešilnih geslih. Eno takih je gotovo bil avtonomizem, marsikomu nebeška pot v lepšo prihodnost, v kruti realnosti pa trnova pot gospodarskih težav.⁴⁸

Krogi, ki so se zavzemali za gospodarsko avtonomijo, so seveda predvidevali tudi politično avtonomijo in s tem povezan preustroj cele države. Na Slovenskem je tako politiko zastopala katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), osrednja slovenska politična sila v prvi Jugoslaviji. Stranka je sodila v t. i. avtonomistični politični blok in skladno s to usmeritvijo zagovarjala gospodarsko osamosvojitvev

slovenskemu narodnemu gospodarstvu (Preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju). V: Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti, Maribor 1998, str. 272.

⁴⁵ Imrich Karvaš, rojen 1903, med drugim predavatelj na bratislavski Pravni fakulteti, je bil konec dvajsetih let tajnik Trgovske in industrijske zbornice, nato Zveze slovaških bank in v tridesetih letih Narodnogospodarskega inštituta za Slovaško in Zakarpatsko Ukrajino. Med drugo svetovno vojno je bil guverner Slovaške narodne banke in hkrati član odporniškega gibanja. - Augustín Mat'ovčík a kol.: Reprezentačný biografický lexikón Slovenska. Matica slovenská, Martin 1999 (dalje Reprezentačný biografický lexikón), str. 159; Slovenská otázka v 20. Storoč (ur. R. Chmel). Kalligram, Bratislava 1997, (dalje Slovenská otázka), str. 528.

⁴⁶ Peter Zat'ko, kot Karvaš rojen 1903, je bil od srede tridesetih generalni tajnik Osrednjega združenja slovaške industrije. Zavzemal se je za regionalizem, ki naj bi izravnal razlike med Češko in Slovaško na gospodarskem polju. - Reprezentačný biografický lexikón, str. 373-374; Slovenská otázka, str. 539.

⁴⁷ Peter Zat'ko: Postavenie Slovenska v ČSR zo stránky hospodárskej a politickej; spis iz 1932, ponovno objavljen v: Slovenská otázka, str. 123-126.

⁴⁸ Imrich Karvaš: Na čo avtonomisti nemysli; spis iz 1933, ponovno objavljen v: Slovenská otázka, str. 156-157.

Slovenije.⁴⁹ Boj različnih državno-upravnih in državno-gospodarskih konceptov, ki se je odvijal v obeh nasledstvenih državah, je zapustil obsežna kritična stališča zagovornikov in nasprotnikov različnih variant in tez. Tako so se v Sloveniji postavili na "Karvaševo linijo" naravni nasprotniki SLS - centralistično in unitaristično usmerjeni mladoliberalci s svojim časnikom *Jutro*. V svojih odgovorih na težnje političnega katolicizma so poudarjali pomen novega trga, češ da so "Veliki evropski industriji /.../ Slovenci konkurenti le v veliki, nam široko odprti Jugoslaviji."⁵⁰ Kajti ob morebitni vzpostavitvi ekonomske meje na Sotli bi agrarna Srbija hitro našla obojestranski trgovinski interes z razvito evropsko industrijo, v avtonomni Sloveniji pa bi nastopilo obdobje gospodarske mizerije.⁵¹

Kljub vsem reformističnim prizadevanjem sta obe državi ostali centralistično dirigirani tvorbi. Gospodarsko raznolikost svojih posameznih delov sta skušala Beograd in Praga razumeti, morda izkoristiti in včasih odpraviti. V Kraljevini SHS je, zanimivo, center političnega odločanja poskrbel, da je vsa država dohitevala Slovenijo,⁵² na Češkoslovaškem pa je, nasprotno, center političnega odločanja poskrbel za to, da Slovaška ni prehitro dohitevala Češke. Tako je na agrarnem Slovaškem v prvem desetletju nove republike delež prebivalstva v kmetijskem sektorju celo zrasel za več kot 4 odstotke.⁵³ Vendar slovaških gospodarsko-političnih komentatorjev takšne številke niso zmedle in prav tako niso omajale njihovega zaupanja v novo družbeno stvarnost, v lastno nacionalno državo in novi trg. Vsem navedenim težavam navkljub so pokončno razglašali vztrajno izboljšanje domačih gospodarskih razmer.⁵⁴

Ena od pomembnih značilnosti v razvoju Kraljevine SHS in Republike Češkoslovaške v prvih letih po vojni je bila tudi velika politična povezanost obeh držav. Njuni slovanski prebivalci so se tako v časnikih naslavljali z brati. Temu poetičnemu vzdušju v politiki pa ni sledilo sodelovanje na gospodarskem polju. Predvsem zavoljo valutnih razmerij in tečajnih razlik je leta 1920 znašal jugoslovanski izvoz na Češkoslovaško zgolj 5,1% celotnega državnega izvoza, leto kasneje pa še manj, in sicer 4,1%. Češkoslovaški izvoz v Kraljevino SHS je bil opaznejši in vzpenjajoč, leta 1920 je znašal 9,2% celotnega češkoslovaškega izvoza, leto kasneje pa že 20,4%.⁵⁵ V jugoslovanski strokovni javnosti bi bila verjetno na tem mestu umestna trezna presoja zunanjetrgovinskih stikov obeh zaveznic, ki pa je seveda ni mogoče najti, saj so politični interesi znova zameglili ekonomske. Češkoslovaška je bila vedno naslikana v najlepši luči in z najlepšimi nameni. Časnik *Jutro* je leta 1923 priobčil misel: "Kakor politično, tako ji (Češkoslovaški,

⁴⁹ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), *Viri* 13, Ljubljana 1998, dok. št. 20 (Program Slovenske ljudske stranke oblikovan ob volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS leta 1923), str. 82-86; *Jutro*, 3. 4. 1923, uvodnik.

⁵⁰ *Jutro*, 3. 4. 1923, uvodnik.

⁵¹ Prav tam; Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 287.

⁵² Leta 1910 je znašal povprečni narodni dohodek na prebivalca na jugoslovanskem ozemlju 62% slovenskega, pred 2. svetovno vojno pa 70%. - Lazarević, *Na južnih obzorjih*, str. 206.

⁵³ Od 1921 do 1930 za absolutno 74.166 ljudi ali 4,1%. - Zdeno Jaura: Prístupy k vzťahom medzi priemyslom a poľnohospodárstvom na Slovensku v dvadsiatych rokoch. *Ekonomický časopis*, 30, 1982, št. 9, str. 839.

⁵⁴ Prúdy, november-december 1925, *Mir*. Andrýs. Sedem rokov hospodárstva v našej samostatnosti, str. 587-591.

⁵⁵ *Jutro*, 12. 4. 1923 (priloga), *Zvestoba za zvestobo!*

op. J. G.) bomo Jugoslovani tudi ekonomsko zvest in trajen zaveznik."⁵⁶ Če primerjamo to pisanje s poročilom o finančnem stanju v Kraljevini SHS, objavljenem v slovaškem finančnem časniku *Slovenský Pen, ťažník*,⁵⁷ ugotovimo vsaj eno pomembno podobnost. Za potrebe političnega zavezništva so oboji izrabljali ekonomsko sliko obeh držav, ki je bila zmeraj prikazana skoraj idilično, kot stanje velikih potencialov in obetajočega napredka. In to iz ust oziroma izpod peresa salonskih ekonomistov iz političnih kabinetov.

Jure Gašparič

INTEGRATION OF THE TERRITORIES OF SLOVAKIA AND SLOVENIA INTO THE ECONOMIC REALITY OF THEIR NEW STATES IN 1918

S u m m a r y

After the disintegration of Austria-Hungary in 1918, several states-successors emerged from their ruins. The Slovene territory became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, while Slovakia became part of the Czechoslovak Republic. Both new states came into being after the unification of territories from different environments. Czechoslovakia was composed of the parts of the Austrian and Hungarian half of Austria-Hungary. The Yugoslav state, apart from the territories from both parts of the Habsburg Empire, also comprised Bosnia Herzegovina, hitherto ruled directly from Vienna, and two previously independent kingdoms, Serbia and Montenegro. In this way, two completely new political, cultural and economic realities emerged, without any prospect of swift integration and consolidation. Slovakia, whose prevailing economic activity was a low productivity agriculture which engaged more than 60 percent of the population, united with the much more developed Bohemia from the Austrian part of the empire, where only 34 percent of the population were employed in agriculture and almost forty in industry.

Like Bohemia, Slovenia belonged to the more developed Cis-litvania, although its rural population exceeded sixty percent. Nevertheless, the Slovene situation was better than the Slovak, as the Slovene economy during its Austrian period recorded several positive trends - it had a developed transportation network, was well provided with energy and had developed financial institutions. When, in 1918, Slovenia entered the Kingdom of SCS, it became its most developed part with a wide, customs-protected market. On the other hand, the Bohemian industry started to supplant the Slovak which was only making its first steps. One of the elementary problems which emerged during the formation of the new economic market was the lack of infrastructural connections. Transportation difficulties and high transportation tariffs, in particular, drastically reduced the competitiveness of companies on the new markets. They constituted a special kind of "custom duty" which placed an additional burden on exporters to the new parts of the country, whilst for the weaker companies it represented a protection against competitors from those parts.

Another issue to be highlighted is non-harmonised taxation. Until 1928, tax payers in Slovenia, where Austrian taxation applied, also paid income tax which was neither known nor paid in eastern regions. In Czechoslovakia, where income tax was paid only by the Bohemian tax payers before the unification (in Hungary a truncated version of this tax was introduced only during the world war) this was quickly established throughout the country. In both cases the taxation policy was dictated from the centres of political power. Both countries also carried out the so-called currency separation and introduced their own currencies. In Czechoslovakia, the new Czechoslovak crown emerged, and the dinar in the Kingdom of SCS.

---

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ *Slovenský Pen, ťažník*, 25. 5. 1921, Finančné položenie Juhoslávie. "Štátno-finančné položenie bratského juhoslovanského štátu možno považovať za celkom priaznivé. Juhoslávia je zem dosiaľ nevyužitého ohromného bohatstva. Keď aj štátny rozpočet dnes nevykazuje ešte kýžených priaznivých výsledkov a juhoslovanský finančný minister musí z istých dôvodov i clami, taxami a podobnými vecmi operovať, jednako je veľmi blízky čas rovnováhy príjmov a výdavkov štátnych." ("Državno-finančni položaj bratske jugoslovanske države lahko ocenimo kot povsem ugoden. Jugoslavija je dežela doslej neizkoriščenega ogromnega bogastva. Četudi državni proračun danes še ne kaže kakih ugodnih rezultatov in mora jugoslovanski finančni minister iz nedvomnih razlogov operirati tudi s carinami, taksami in podobnimi rečmi, je prav tako zelo blizu čas ravnotežja državnih prihodkov in odhodkov.")

Different economic orientations which emerged in Slovenia and Slovakia between the two wars, as a result of their new political situation, can be divided into autonomist (regionalist) and centralist. Those advocating the former saw a realistic opportunity for economic progress in economic autonomy, while those supporting the latter defended a uniform, state-run economy. Despite the efforts of autonomists Czechoslovakia and the Kingdom of SCS remained centrally controlled states, both politically and economically.

1.01
89)"1918"
Prejeto 16. 4. 2003

UDK

355.4(436-

Matjaž Bizjak*

Umik avstro-ogrske vojske skozi slovenski prostor novembra 1918

IZVLEČEK

24. oktobra 1918 je italijanska armada začela svojo zadnjo ofenzivo v 1. svetovni vojni. Pred njo je stala že notranje razkrojena vojska Avstro-Ogrske, ki se je začela po prvih spopadih neurejeno umikati v svoje domovine. Velik del te vojske se je umikal tudi čez slovensko območje. Avstro-ogrsko vrhovno poveljstvo je vsaj v začetku poskušalo obdržati vpliv nad umikajočo se vojsko, vendar mu to ni uspelo. Narodna vlada SHS v Ljubljani se je te množice vojakov zelo bala, vendar ji je uspelo z določenimi ukrepi, dobro organizacijo železniške mreže ter prvimi slovenskimi vojaškimi enotami, ki so umik nadzirale, umik uspešno izvesti. Ocene, koliko vojaštva se je pomikalo prek Slovenije v tem obdobju, so zelo različne, vendar lahko z gotovostjo rečemo, da se je čez slovenski prostor pomikalo med 250.000 in 300.000 vojakov poražene avstro-ogrske vojske. Za njo se je previdno pomikala italijanska vojska, ki je poskušala zasesti čim več ozemlja in pridobiti čim večji vojni plen.

Ključne besede: Država SHS, 1. svetovna vojna, Soška armada, vojaštvo, Narodna vlada, Narodno Vijeće, Slovenija

ABSTRACT

THE WITHDRAWAL OF THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY ACROSS THE SLOVENE TERRITORY IN NOVEMBER 1918

When, on 24 October 1918, the Italian army began its final offensive, it faced an internally disorganised Austro-Hungarian army whose soldiers, after an initial confrontation and truce, agreed on 3 November, started to withdraw disorderly towards their respective homelands. A great part of this army withdrew across the Slovene territory which, at the time, was already part of the State of Slovenes, Croats and Serbs (SCS). Although the National Government of the State greatly feared the mass of uncontrolled soldiers, it successfully managed the withdrawal, thanks to a well organised railway network and military supervision. Although the estimates as to how many military actually withdrew across the Slovene territory at that time vary greatly, it is certain that the number of the defeated Austro-Hungarian troops ranged between 250,000 and 300,000. These were carefully followed by the Italian army which sought to occupy as much territory and seize as much booty as possible.

Key words: State of Slovenes, Croates and Serbs, Austria-Hungary, First World War, National Government, Narodno Vijeće (National Council), Military, Slovenia

---

* Mag., častnik za odnose z javnostmi, Poveljstvo sil Slovenske vojske, Vojašnica Ivan Cankar, Vrhnika, e-mail: matjaz_bizjak@hotmail.com.

Razmere v Avstro-Ogrski in njeni vojski so se v letu 1918 vedno bolj slabšale. Neuspel poskus ločenega miru z antanto je državo še bolj vezal in jo v politično vojaškem oziru napravil odvisno od nemškega partnerja. Nacionalna gibanja prej zatiranih narodov so postajala vedno močnejša, avtoriteta državnih organov pa je vedno bolj slonela na represiji in strahu. Ob vsem tem se je vedno bolj krhal tudi odnos med obema vladajočima narodoma.

Tudi razmere v vojski so bile zaskrbljujoče. V maju 1918 je v zaledju prišlo do več vojaških uporov, ki pa so bili zaradi takojšnje in hude represije zatrti. So pa pokazali, da tudi glavni steber monarhije ni več trden in popolnoma prepričan v cesarja in vojaško zmago. Vojaške upore so zamenjale druge oblike vojaške upornosti, predvsem dezertstvo in skrivaštvo. Zeleni kader ni predstavljal več majhne skupine ljudi, ampak veliko množico oboroženih dezertterjev, ki so se jih pogostokrat bali tudi državni organi.

Enote sestavljene pretežno iz pripadnikov nevladajočih narodov so postajale čedalje manj zanesljive, poleg tega se je v letu 1918 vedno bolj kazala problematika oskrbe vojske. Najprej je bilo to opazno v zaledju, pozneje pa so pomanjkanje vedno bolj čutile tudi operativne enote na fronti.

Mir s Sovjetsko Rusijo in vračanje vojnih ujetnikov sta v avstro-ogrsko vojsko zanesla tudi ideje oktobra, po drugi strani pa je slednje vojsko številčno zelo okrepilo. Prav zaradi tega je avstro-ogrsko vrhovno poveljstvo (AOK) 13. junija 1918 na italijanski fronti sprožilo zadnjo vojaško ofenzivo. Ofenziva ni uspela, vojska habsburške monarhije pa z njo ni izgubila samo velikega števila ljudi, ampak predvsem svoj bojni duh in samozaupanje. Po tej ofenzivi so v njej prevladovali lakota, nedisciplina in počasen notranji razkroj. Vse do oktobra 1918 so vojaške avtoritete ta proces uspele zadrževati v razumljivih okvirjih, po kapitulaciji Bolgarije in hitrem prodiranju srbske vojske na balkanskem bojišču, pa je začela armada hitro razpadati. Razkroj se je najprej začel na balkanskem bojišču in se hitro razširil na zaledje ter med enote na fronti ob Piavi.

Tu so se enote začele upirati ponovnemu odhodu na fronto, skoraj istočasno pa je italijanska armada sprožila svojo zadnjo ofenzivo v prvi svetovni vojni. Med avstro-ogrskim vojaštvom je vladala popolna zmeda in dezorganizacija, vojaška poveljstva pa so bila brez moči. 29. oktobra 1918, ko je madžarska vlada odpoklicala madžarske enote z italijanske fronte, je cesar Karel italijansko stran zaprosil za premirje, ki je bilo podpisano 3. novembra 1918 in je stopilo v veljavo dan kasneje. Vsa množica avstro-ogrškega vojaštva, ki se je prej štiri leta bojevala na frontah, se je sedaj usmerila proti domu, te poti pa so v veliki meri vodile prav prek slovenskega ozemlja. Te grožnje so se zavedale tudi novooblikovane oblasti Države SHS. Prvi ukrep je bil poskus navezave stika z AOK in odgovornimi vojaškimi poveljniki, ki naj bi po mnenju Narodnega Vijeća in Narodne vlade SHS v Ljubljani (Narodna vlada) vodili in imeli vpliv na umik vojaštva.

Že 1. novembra 1918 se je Narodno Vijeće s posebno brzojavko obrnilo neposredno na feldmaršala Svetozarja Borojevića. V njej ga je zaradi spremenjenega vojaškega položaja in bojazni, da "Južnoslovanska država" ne bi postala del razkroja, zaprosilo za upočasnitev umika armad ter napotitev slovenskih enot v Ljubljano, ostalih južnoslovanskih in slovanskih enot v Zagreb, Karlovac in na Reko, avstrijskih in madžarskih enot pa prek Beljaka v njihove domovine.

Narodno Vijeće je zaprosilo tudi za redno vsakodnevno obveščanje o dejanskem položaju. Borojević je o brzojavki obvestil AOK v Badnu, ki ga je pooblastilo za izvršitev teh želja, toliko bolj ker naj bi sovpadale z namerami AOK. Vendar ga je istočasno opozorilo, da bo tako izveden umik možen zgolj, če bodo razmere na železnicah to dopuščale, posebno vprašljivo naj bi bilo stanje na železnicah v Ljubljani in v Beljaku.¹ Borojević je še istega dne v Ljubljano poslal telegram za Narodno Vijeće v Zagrebu in v njem apeliral na vrhovni organ Države SHS za sprostitev in ureditev prometa na železnicah, "ker bo armadi kmalu pošla hrana, to pa pomeni katastrofo za jugoslovanske kraje".² Videti je, da je tako AOK kot tudi Borojevića najbolj skrbelo stanje na železnicah, posebno prevzete celotne mreže Južne železnice na Slovenskem v slovenske roke. Že 30. oktobra 1918 je bilo namreč z odobritvijo generalnega ravnateljstva Južnih železnic v Ljubljani ustanovljeno obratno nadzorništvo, ki je prevzelo v upravljanje proge Južne železnice do Špilj na glavni in do Beljaka na koroški progi.³

2. novembra 1918 se je AOK telefonsko obrnilo na Narodno Vijeće z željo v Zagreb poslati svojega odposlanca majorja Milana Ulmanskega, ki bi v njegovem imenu vodil razgovore z Narodnim Vijećem.⁴ Major Ulmansky je iz Badna odpo-toval najverjetneje že prej in moral prispeti v Ljubljano 2. novembra 1918,⁵ kjer je istega dne kot pribočnik podmaršala Nikole Ištvanovića sodeloval pri razgovorih z Narodno vlado. Naloga, ki mu je bila zaupana s strani AOK, ni znana, vendar je bila skoraj gotovo povezana z umikom avstro-ogrskih armad z bojišča ob Piavi. Major Ulmansky je bil istočasno s strani Narodnega Vijeća imenovan za načelnika generalnega štaba II. vojnega okrožja v Ljubljani. Na to mesto so ga postavili zaradi odličnih zvez v Badnu pri AOK, kot tudi zaradi odličnega poznavanja problematike in organizacije avstro-ogrške armade, ki se je z italijanske fronte že začela umikati.

Že 3. novembra 1918 je pri poverjeniku za prehrano Narodnega Vijeća v Zagrebu prišlo do sestanka, kjer so se pogovarjali o umiku avstro-ogrškega vojaštva. Ni znano, ali so se tega sestanka udeležili tudi predstavniki Slovencev, vendar so razpravljali tudi o Ljubljani kot enem od glavnih križišč poti, ki vodijo z jugozahodnega bojišča preko Ormoža in Čakovca ter Zidanega Mosta in Zagreba na Madžarsko. Na sestanku so sodelovali vojaški predstavniki, po katerih o nekem organiziranem umiku ni bilo govora, "zatorej tudi ne o redni prehranitvi vojaških mas". Na glavnih poteh bi bilo potrebno zaradi tega pripraviti dovolj hrane.⁶ O prehrani umikajočih se čet je dan pozneje razpravljala tudi Narodna vlada. Poverjenik za prehrano dr.

¹ Državni arhiv Hrvatske, Zagreb (dalje DAH), f. Narodno Vijeće (dalje NV), š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 3.

² Prav tam, br. 1-32, 4. V osvetlitev zgodovinske vloge in lika S. Borojevića navajam del sporočila: "... To će dovesti do nedoglednih posljedica za ove krajeve. Ne kao general, ne kao zadnji sin zemlje, nego kao patriot, koji svoju domovinu najmanje isto tako žarko ljubi kao svaki drugi Hrvat upozorujem na posljedice, koje će neminovno doći. Apeliram na patriotizam Narodnog Vijeća, da poduzme sve, da iz armeje se ne izrode horde, koje će nove tvorevine razrušiti..."

³ Rudolf Maister: Vojaški transporti in naše Podravje ob prevratu leta 1918. V: Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918-1919. Maribor 1979, str. 29.

⁴ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 4 (z Dunaja).

⁵ Najverjetneje je z majorjem Ulmanskim iz Badna prispel tudi generalštabni major Slavko Kva-ternik. Viktor Andrejka v svojem delu omenja, da je Ulmansky v Ljubljano prišel že 31. 10. 1918, kar pa ni pravilno. Glej Viktor Andrejka: Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. V: Slo- venci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1928 (dalje Andrejka, Razvoj vojaštva).

⁶ DAH, NV, š. 2, III. Predsjedništvo, Opći spisi, god. 1918, br. 19-791, 59.

Ivan Tavčar je izrazil prepričanje, po katerem bi se dalo vojaštvo nahraniti, če bi za prehrano uporabili tudi vojaške konje, vendar bi po njegovem organizacijo prehranjevanja morala prevzeti okrajna glavarstva in občine. Tavčar je predlagal zahtevati 400 vagonov moke od ogrske vlade in 200 vagonov moke od Narodnega Vijeća za prehranjevanje madžarskih in ostalih enot.⁷ Ta zahteva je bila sprejeta in telefonično sporočena v Zagreb, vendar je ostala brez ustreznega odziva.⁸

Narodni vladi je predlog glede prehranjevanja vojaštva podal tudi Osrednji odbor narodne obrane za Slovenijo (OONO). Po njegovem je treba vojake nahraniti in na tak način onemogočiti ropanje. OONO je predlagal na poteh, kjer se bo vojaštvo umikalo, na vsakih 5-10 km postavitev velikih poljskih kuhinj. H kuhinj naj bi pritegnili "lokalne faktorje, predvsem ženstvo".⁹ Pri kuhinjah bi lahko vojaštvo lažje razorožili, ker bi zaradi hrane samo odložilo orožje, poleg tega naj bi v tem času vojaštvo delili letake v vseh jezikih monarhije, na katerih bi bile predstavljene politične spremembe, nastale v zaledju. OONO je predlagal tudi pripravo prenočišč za vojaštvo, in sicer naj bi v ta namen spraznili skednje in druga gospodarska poslopja na poti umika.

3. novembra 1918 je na sejo Narodne vlade nepričakovano prišel tudi avstrijski general Maximilian Csicserics,¹⁰ ki je bil kot odposlanec generalpolkovnika Wenzela von Wurma poslan v Ljubljano pripraviti vse potrebno za premestitev Wurmovega poveljstva iz Tagliamenta v Ljubljano. Poveljstvo naj bi iz Ljubljane skrbelo za umik avstro-ogrske vojske z bojišča ob Piavi. General Csicserics je v Ljubljano prišel neposredno s poveljstva Soške armade.¹¹ General je Narodni vladi najprej predstavil načrte umika in predvidene številke. Čelo umikajoče se Soške armade naj bi se po njegovih besedah takrat že nahajalo pri Brestovici. Število vojakov, ki bi se morali umakniti prek Hrvaške in Kranjske, naj bi po Wurmovem predstavniku znašalo okoli 400.000 vojakov in 80.000 konj. Vsa ta armada je imela hrane le še za malo časa in je pričakovala oskrbo od Kranjske, sam transport teh enot pa naj bi po poveljstvu trajal 5-6 tednov.¹² Slovenijo bi morali prekoračiti kar štirje armadni zbori, in sicer: 16. armadni zbor (Čehi in Dunajčani), 4. armadni zbor (sami Madžari), 22. armadni zbor¹³ ter 23. armadni zbor. Dva armadna zbora naj bi imela namen korakati prek Nabrežine in Ajdovščine in najverjetneje nato prek Postojne in Ljubljane, eden prek Idrije in Škofje Loke ter četrti po Soški dolini proti Podbrdu. Polki št. 22, 122, 87, 96 in 135, naj bi po

⁷ Zapisnik 4. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 4. novembra 1918. V: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, I. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919 (dalje Sejni zapisniki I.), str. 69.

⁸ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 6 (z Dunaja).

⁹ Arhiv Republike Slovenije, Deželna vlada za Slovenijo, (dalje AS 94), št. fonda 94, f. Po-verjenišvo za narodno obrambo, š. 2, 7.

¹⁰ Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 3. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 65. General M. Csicserics je poveljeval XXIII. avstro-ogrskem armadnemu korpusu.

¹¹ Soška armada je bil splošno uporabljen izraz za avstro-ogrske enote, ki jim je poveljeval feldmaršal Borojević. Vendar je v zadnji junijski ofenzivi na Piavi Borojević poveljeval III. skupini armad, v katero pa je spadala tudi 5. armada, imenovana tudi Soška armada, pod poveljstvom generala Wurma.

¹² DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 5 (iz Ljubljane).

¹³ Najverjetneje je šlo za pomoto pri pisanju, ker je k 5. ali Soški armadi spadal 7. in ne 22. armadni korpus.

načrtu poveljstva najprej odpustili Slovence, nato pa bili napoteni naravnost na Reko. Narodni vladi je bilo tudi povedano, da so Poljaki v pehotnem polku št. 57. že razoroženi, vendar disciplinirani. Da Narodna vlada na obisk ni bila pripravljena, kaže njen odgovor, v katerem je poudarila svojo nezmožnost oskrbe umikajoče se armade, ker "nima niti zrna žita". Zato je predlagala spremembo načrta demobilizacije, s tem da bi se čete zadržale med Tagliamentom in Sočo,¹⁴ nato pa poslale parlamentarce k antanti in se tam razorožile.¹⁵ Narodna vlada se je z nastanitvijo Wurmovega poveljstva v Ljubljani strinjala, prav tako z misijo tega štaba, vendar s pripombo, da bo imel vodstvo nad umikom načelnik generalnega štaba II. vojnega okrožja podpolkovnik Ulmanky. Narodna vlada iz Ljubljane je tako dejansko imela stik s Soško armado, njen štab, ki je štel okoli 60 oficirjev, je v Ljubljano prišel 5. novembra 1918. 450.000 ljudi in 100.000 konj Soške armade naj bi po telefonskem obvestilu dan prej že prekoračilo Doberdob, oskrbljeni naj bi bili s hrano samo za pet dni.¹⁶ Najverjetnje se je skozi Slovenijo prvi umaknil 4. armadni zbor, saj je 4. novembra 1918 že "marširal v dobrem redu" skozi Vipavsko dolino.¹⁷ Na čelu umika 4. armadnega zbora se je nahajala 29. pehotna divizija, katere poveljstvo na čelu s poveljnikom generalom Steigerjem se je 5. novembra 1918 nahajalo v Pivki, od koder je še istega dne z avtomobili nadaljevalo pot proti Ljubljani.¹⁸ 4. armadnemu zboru je sledil 7. armadni zbor, katerega poveljnik je 10. novembra 1918 prispel v Ljubljano.¹⁹ Na Rakeku so se že dva dni prej nahajali in najverjetnje vkrcevali v vagona vojniki 14. pehotne divizije tega armadnega zbora.²⁰

Vendar ni samo Soška armada iskala stika z Narodno vlado, ampak so tudi predstavniki novih slovenskih oblasti poskušali navezati stik z umikajočo se armado. 3. novembra 1918 sta generala Wurma v Červinjanu obiskala dr. Karel Podgornik in dr. Hinko Puc, ki sta se generalu predstavila kot zastopnika nove jugoslovanske države. General ju je obvestil o sklenitvi premirja in načrtovanem umiku avstro-ogrskih čet na stare avstrijske meje.²¹

4. novembra 1918 je iz Sarajeva na Narodno Vijeće prišlo sporočilo, po katerem se je med Mostarjem in Črno goro nahajalo okoli 100.000 avstro-ogrskih vojakov, ki so se nameravali odpraviti prek Metkovičev v Trst.²² Ker do prevoza ni prišlo, je skoraj gotovo del teh vojakov pri svojem umiku prekoračil slovensko ozemlje. Večina vojaštva, prihajajočega iz puljske strani, je bila pregledana in

¹⁴ DAH, NV, š. 17, VI. Odio za narodnu obranu, Opči spisi Operativnog odsjeka, god. 1918, br. 1-150, 1, 3. Preseneča omemba 87. pehotnega polka iz Celja, ki naj bi bil napoten proti Rijeki. Mogoče je šlo za pomoto in je bil mišljen 78. pehotni polk iz Osijeka. Prav tako se pri skupnem številu vojakov omenja številka 400, vendar je iz načina pisanja vidno, da se je piscu mudilo in je zato skoraj gotovo tri ničle preprosto izpustil.

¹⁵ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 5 (iz Ljubljane).

¹⁶ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 6 (iz Ljubljane).

¹⁷ AS 58, Narodni svet za Slovenijo, š. 3, telegram iz Gorice, 4. 11. 1918.

¹⁸ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I (dalje: knjiga sprejetih telefonskih sporočil I), zapis 5. 11. 1918.

¹⁹ Prav tam, zapis 10. 11. 1918. 7. armadnemu korpusu je poveljeval general Schariczter.

²⁰ AS 58, š. 2, Sezname (protokoli) prevzete pošte 1918, 8. 11. 1918.

²¹ Goriška straža, 5. 11. 1918, št. 8, str. 2, Predsedstvo Pokrajinskega narodnega sveta za Goriško pri armadnem poveljstvu.

²² DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 6.

razorožena že v tem mestu. O tem je bila prek brzjava sproti obveščena tudi Ljubljana. 4. novembra 1918 je namreč poveljstvo vojaške luke iz Pulja obvestilo Ljubljano, da v tem mestu na transport še zmeraj čaka najmanj 20.000 ljudi.²³ Tri dni kasneje je iz tega mesta odpeljal tudi zadnji nemški vojaški transport, najverjetneje sestavljen iz nemških mornarjev.

Slovenske oblasti v Ljubljani so se umikajočega vojaštva zelo bale, niso pa imele niti zaupanja v svoje narodne straže, saj so že 1. novembra 1918 zahtevale od Narodnega Vijeća 2-3 čete vojaštva²⁴ in zahtevo ponovile tri dni kasneje, ko so izrecno zahtevale napotitev nekaj stotnij hrvaškega vojaštva v Ljubljano.²⁵ V samo Ljubljano pehotnim enotam, ki so se premikale po cestah, ni bilo dovoljeno, ampak so bile usmerjene na poti, po katerih so enote Ljubljano obšle. Tako je vodja umika podpolkovnik Ulmansky kot poglavitno smer umika za vojaštvo predvidel smer: Gorica - Ajdovščina - Col - Idrija - Poljane - Škofja Loka - Smlednik - Kamnik - Vranksko - Celje - Pragersko,²⁶ kar pomeni, da je bila Ljubljana neposrednega navala vojaštva obvarovana. V bližino Ljubljane je bilo po cestah dovoljeno le artilerijskim in zalednim enotam, in sicer se je njihovo razoroževanje izvajalo na mestnem obrobju. Na tem prostoru so delovale tako kuhinje kot tudi krušne peči in oskrbovale razorožene vojake z nujno hrano za pot domov.²⁷ Vojake so nato spravili v vagone in napotili proti domu. Nekateri trenski vojaške kolone so se na vsak način poskušale izogniti Ljubljani in razorožitvi ter so zato izbrale pot prek Iga. Nekaterim kolonom je ta obhod uspel, glede drugih pa je narodna straža z Vrhnike obvestila Narodni svet v Ljubljani, ta pa Ulmanskega, ki je ustrezno ukrepal. Narodne straže in tudi slovenski vojaki so bili postavljeni na vseh pomembnejših vpadnicah v mesto. Tako so oddelke slovenskih vojakov postavili na vseh železniških postajah v Ljubljani, cestne zapore pa na Viču, v Šiški in na Dolenjski cesti.²⁸ Kontrolno točko na Viču je vodil nadporočnik Rudolf Badjura in prav tu so zasegli precej avtomobilov in več vojaških blagajn, med drugim celo operacijsko blagajno.²⁹ Razoroževanje na glavni železniški postaji v Ljubljani je izvajal tudi nadporočnik Bernot. 8. novembra 1918 je na kolodvor prispelo okoli 1.000 Madžarov, ki jih je poskušal razorožiti. Rezultat ni znan, vendar je omenjeni nadporočnik s ciljem zastraševanja prosil na železniški postaji razporediti nekaj strojnic.³⁰ Najbolj napeto je bilo na glavnem kolodvoru v Ljubljani dan kasneje, ko se je na postaji nahajalo kar 11 polnih vlakov vojaštva, na vsej postaji pa ni bilo nobenega prostega strojevodje. Položaj je rešila stotnija armadne železnice (Heeresbahn), sestavljena iz Čehov, ki so na prošnjo vodstva postaje ostali v službi Narodne vlade.³¹ Precej kaotično je potekalo razoroževanje na južnem kolodvoru.

²³ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 4. 11. 1918.

²⁴ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 3.

²⁵ Prav tam, br. 1-32, 6 (iz Ljubljane).

²⁶ Andrejka, Razvoj vojaštva, str. 271.

²⁷ Orožje se je odlagalo na velikem prostoru med Šmartinsko, Vilharjevo in Dunajsko cesto. Dober opis razoroževanja v Ljubljani je podal Andrej Zlobec, ki je bil kot 19-letnik član narodne straže. Glej Andrej Zlobec: Za blagor očetnjave. Ljubljana 1981, str. 94-98.

²⁸ Janez J. Švajncar: Slovenska vojska 1918-1919. Ljubljana 1990, str. 22.

²⁹ AS 58, š. 4, V Ljubljani, dne 5. novembra 1918, Narodni vladi SHS V Ljubljani (Predlog za odlikovanje in napredovanje nadporočnika R. Badjura in poročnika dr. M. Rostoharja).

³⁰ Prav tam, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 8. 11. 1918.

³¹ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), f. Prevrtni dogodki na Štajerskem, š. 1, 17/1.

Tako je bila tam s strani vojakov in civilistov oropana vsebina treh vagonov in postajnega skladišča.

Umik vseh teh čet in vojakov je bil mnogo hitrejši, kot so slovenske oblasti pričakovale. Že 30. oktobra 1918 so večje množice umikajočega se vojaštva dosegle Gorico.³² Po ocenah, prihajajočih iz Ljubljane v Zagreb, naj bi do 8. novembra 1918 prek Ljubljane šlo že 200.000 vojakov, vendar so še prihajali novi.³³ Še istega dne ali pa dan kasneje so sporočili, da transport čet poteka nemoteno in da pričakujejo še dva do tri armadne korpuse.

Velika večina vojaštva je s fronte na Piavi prišla peš do prvih železnic, ki so imele povezavo z notranjostjo Avstro-Ogrske. Veliko vojakov se je tako v Postojni, na Rakeku in Ljubljani vkrcalo na vlakovne kompozicije in odpeljalo proti domu. Manjši del vojaštva se je umikal po cestah, šlo je predvsem za zaledno - trenske in artilerijske enote, pa tudi za bolj ali manj organizirane pehotne enote, ki še niso v celoti podlegle anarhiji.

Navkljub temu, da je Narodna vlada vzdrževala stike s poveljstvom umikajoče se armade, je vse delo z umikajočim se vojaštvom bolj ali manj padlo na pleča okrajnih glavarstev in občin. Okrajna glavarstva so s strani Narodne vlade najverjetneje dobila neka splošna navodila, kako pospešiti in organizirati umik vojaštva in preprečiti plenjenje.³⁴ Vprašanje pa je, koliko so bila ta navodila dejansko realna in prilagojena razmeram. Mogoče je tudi, da nekih širših navodil okrajna glavarstva sploh niso dobila in je vse ostalo pri kratki brzojavki, ki jo je 7. novembra 1918 poverjeništvu za notranje zadeve poslalo okrajnemu glavarstvu v Maribor in verjetno tudi ostalim okrajnim glavarstvom. Brzojavka je z veliko zamudo opozarjala na "velike množine z laške fronte se vračajočega vojaštva" ter poudarjala prijazno ravnanje s tem vojaštvom. Na pripravnih krajih naj bi se "improvizirale javne kuhinje", za meso klali vojaški konji, njihove kože pa oddale usnjarjem ali konzervirale. Brzojavka je izrecno poudarjala, naj se prebivalstvo opozori, naj ne pleni vojakov in odvzema ter pobira "eraričnega blaga".³⁵ Vendar navkljub vsemu temu drugi dokumenti kažejo, da narodne straže niti narodni sveti pogostokrat niso vedeli, kako ukrepati.

Posebna ravnanja so bile deležne češke vojaške enote. Narodna vlada sicer ni uradno opredelila kakršnegakoli drugačnega ravnanja do čeških vojaških enot in bi morale biti tudi te razorožene. Vendar je bilo v praksi ravnanje drugačno. Tako je na vprašanje narodne straže iz Podbrda, ki ni imela neposredne telefonske zveze z Ljubljano, ampak jo je vzdrževala prek Idrije, ali se češke vojaške enote razorožujejo ali ne, prišel iz Ljubljane negativen odgovor.³⁶ Poleg tega so določene češke vojaške enote jemali celo v službo, kot je bilo to primer v Ajdovščini ali s češko legijo v Ljubljani. Že 2. novembra 1918 je bilo poleg tega določeno, da se na križiščih Trst - Vipava, Gorica - Col - Ljubljana in "v Logatcu" postavijo lepaki v češkem in hrvaškem jeziku z napisi "Čehoslovaki zglasite se za službo narodne

³² Lojze Ude: Boj za Maribor in Štajersko Podravje v letu 1918/19. V: Spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem. Maribor 1988, str. 119.

³³ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 10 (iz Ljubljane).

³⁴ Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 6. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 81.

³⁵ PAM, f. Narodni svet za Štajersko, ovoj I. - Dopisi od 29. 11. 1918 do 8. 11. 1918, 167, 168.

³⁶ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis pod 6. 11. 1918.

brambe".³⁷ Da je s češkimi vojaki treba ravnati kot z brati, je pripadnike narodnih straž opomnil tudi Slovenski narod.³⁸

Zadnji "češko - slovaški" vojaški transport je slovensko ozemlje zapustil šele 8. decembra 1918 ob 18.00 uri in odšel iz Maribora proti Špiljam.³⁹ Zakaj so Čehi tako dolgo ostali na slovenskem ozemlju, je težko reči, vendar so se ti Čehi v Mariboru nahajali že 21. novembra 1918 in je najverjetneje šlo za češko legijo, ki je dan prej zapustila Ljubljano. Mogoče je bil vzrok tudi zahteva zastopnika Čehoslovaške na Dunaju Vlastimila Tusarja, ki je zaradi pričakovane boljševistične revolucije na Dunaju od Narodne vlade zahteval zaustavitev vseh čeških transportov.⁴⁰ Ker so se vojaki tega češkega transporta bali razorožitve s strani Avstrijcev, so prek Narodnega Vijeća prosili francosko vojaško poveljstvo v Pulju za spremstvo oddelka francoskih vojakov na poti skozi Avstrijo. Verjetno je bilo prav francosko spremstvo vzrok, da so ti Čehi tako dolgo ostali v Mariboru. To hipotezo potrjuje tudi dejstvo, da je bil o Čehih v Mariboru obveščen francoski general Traine, ki je 9. decembra 1918 v to mesto poslal svojega predstavnika majorja Monteguja. Ta naj bi se osebno prepričal o položaju okoli 6.000 Čehov, ki naj bi se po podatkih francoskega poveljstva brez hrane nahajali v Mariboru. Železniška postaja Maribor je nato na ponovno zahtevo potrdila odhod zadnjega češkega transporta dan prej.⁴¹

Prav češke ter madžarske enote so se v večini primerov z bojišča umikale najbolj urejeno, nekatere še zmeraj v popolnem vojaškem redu. Če je šlo za velike, oborožene in dobro organizirane enote, ki nikakor niso hotele položiti orožja in bi bilo njihovo razoroževanje prenevarno ali pa sploh ni bilo možno, so enote v večini primerov spustili prek slovenskega ozemlja z orožjem. Ni znano število takšnih primerov, večinoma pa je šlo za madžarske enote. V vseh ostalih primerih je bilo vojaštvo razoroženo in vsa ostala vojaška oprema zaplenjena. Prtljaga je bila pregledana tudi oficirjem in, kar ni bilo osebnega, tudi odvzeto. Pri tem je seveda prihajalo pogostokrat do zlorab z odvzemanjem povsem osebnih predmetov, včasih celo na zelo grob način. Tako je 8 čeških častnikov kolodvorskega poveljstvu na južnem kolodvoru izročilo pisno pritožbo zaradi zaseganja povsem osebne lastnine štabnemu zdravniku dr. Schwarzu, čemur so bili sami priča. Prišlo je do preiskave, ki je ugotovila, da je na kolodvoru v prvih desetih dneh novembra vladalo povsem anarhično stanje in so pregled prtljage izvajali tudi moštvo in častniki, ki za to sploh niso bili pooblaščenji.⁴²

12. novembra 1918 je podpolkovnik Ulmanky že poročal Narodni vladi, da je prehod polmilijonske armade skozi Slovenijo končan.⁴³ Navkljub temu, da je bilo poveljstvo III. skupine armad pod poveljstvom Borojevića že 8. novembra 1918 na ukaz AOK razpuščeno,⁴⁴ je Wurm ostal v Ljubljani in še naprej koordiniral umik

³⁷ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis pod 2. 11. 1918.

³⁸ Slovenski narod, 5. 11. 1918, št. 261, str. 1, Nujen opomin narodnim stražam.

³⁹ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 9. 11. 1918.

⁴⁰ Zapisnik 20. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 21. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 123.

⁴¹ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 9. 11. 1918, Narodno Vijeće iz Zagreba poroča telefonično ob 12 uri 30 min. (tipkano poročilo, dodano telefonski knjigi).

⁴² Glej op. št. 9.

⁴³ Janko Brejc: Od prevrata do ustave. V: Slovenci v desetletju 1918-1928, str. 167.

⁴⁴ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 11 (z Dunaja).

avstro-ogrškega vojaštva. 14. novembra 1918 je tudi generalpolkovnik Wurm obvestil Narodno vlado, da je tega dne z njenega ozemlja odpeljal zadnji večji transport avstro-ogrškega vojaštva. Hkrati se je zahvalil Narodni vladi za pomoč pri prehodu vojaštva. Istega ali naslednjega dne je Wurm skupaj s svojim poveljstvom najverjetneje iz Ljubljane odpotoval. Narodna vlada je podala oceno, po kateri se je prek njenega ozemlja na železnicah prepeljalo okoli 279.000 vojakov, poleg tega pa jih je potovalo še 100.000 peš ali na konjih. Hkrati se je Narodna vlada zahvalila železničarjem za njihovo predano delo med umikom vojaštva.⁴⁵ Prav železničarjem gre velika zahvala, da na Slovenskem ni prišlo do večjih nemirov in plenjenja s strani umikajočega se vojaštva. Poleg tega so k mirnemu umiku pripomogle tudi poljske kuhinje, ki so bile postavljene ob vseh večjih kontrolnih točkah in na železniških postajah. Poverjenik za prehrano dr. Ivan Tavčar je že na omenjeni seji Narodne vlade 4. novembra 1918 zastopal mnenje, naj bo organizacija prehrane v rokah okrajnih glavarstev, ki bi med drugim morale pripraviti tudi kmete na oddajo prehrabnih artiklov.⁴⁶ Tako so bile te kuhinje podobno kot narodne straže na plečih občin, ki so se znašle vsaka po svoje. Tako sta bili na primer v političnem okraju Kamnik postavljeni kuhinji v Domžalah in Kamniku. Za podporo kuhinje v Kamniku so bile zadolžene občine Vodice, Kamnik, Radomlje, Motnik, Volčji Potok, Šmartno, Šmarca in Homec, vse ostale občine v kamniškem okraju so morale podpirati kuhinjo v Domžalah.⁴⁷ Kaže, da je tako organiziran sistem deloval, saj je 4. novembra 1918 stotnik Urbanc v Ljubljano prosil za šest vojaških kuhinj, za "proviant" pa naj bi bilo že poskrbljeno.⁴⁸ Prav tako so bile organizirane prehranjevalne postaje za vojake na naslednjih železniških postajah: Bohinjska Bistrica, Bled, Lesce, Jesenice, Kranjska Gora in Podnart. Glede na ukaz bi si te postaje morale same priskrbeti hrano pri okoliških posestnikih za najmanj 600 ljudi.⁴⁹ Odlično so delovale tudi druge vojaške kuhinje po vsem slovenskem področju. Vendar je tovrstna oskrba kuhinj potekala samo na začetku, potem pa so se kuhinje oskrbovale skoraj izključno z rekviriranim vojaškim blagom, predvsem s konji, ki jih je bilo takrat na Slovenskem vse polno. Vprašanje vojaških kuhinj je sicer spadalo pod pristojnost poverjenišva za prehrano.

Za umikajočo se avstro-ogrsko armado se je počasi in previdno premikala italijanska vojska. Italijanska vojska je želela na vsak način pridobiti del opreme in oborožitve nekdanje avstro-ogrške armade, zato je že pred prihodom svoji večjih enot poslala v določene slovenske kraje posebne komisije, t.i. demarkacijske komisije, ki naj bi skrbele za dosledno izvrševanje točk premirja. Po premirju, ki je stopilo v veljavo 4. novembra 1918 ob 15.00 uri, je italijanska armada imela pravico na določena območja pošiljati posebne komisije, ki so morale nadzorovati dogovorjeno razoroževanje avstro-ogrskih vojaških enot.⁵⁰ Taka demarkacijska

⁴⁵ Zapisnik 15. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 14. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 108.

⁴⁶ Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 4. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 69.

⁴⁷ Glej op. št. 9.

⁴⁸ Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 4. 11. 1918.

⁴⁹ Glej op. št. 9.

⁵⁰ Glede na vojaška določila tega sporazuma bi morale avstro-ogrške enote na določenih mestih koncentrirati vso artilerijo, njej pripadajoč material, tren in vse to predati italijanski vojski. Avstro-ogrška armada bi s seboj smela vzeti le osebno orožje in opremo, od trena pa le vozove, ki so bili nujno potrebni za preskrbo enot, prevoz častniške prtljage in vozove za sanitetno oskrbo. Na italijanski fronti

komisija, ki jo je vodil polkovnik Castelli, je prišla v Postojno, vendar natančen datum prihoda ni znan. Komisijo oziroma polkovnika Castellija so v Postojni obiskali tudi predstavniki Narodne vlade na čelu s predsednikom vlade, kot je to določila Narodna vlada na svoji 7. seji.⁵¹ Castelli jih je lepo sprejel ter opozoril na izključno vojaško nalogo misije. Poslan naj bi bil z namenom nadzora točk premirja ter preprečevanja odvoza vojnega materiala čez demarkacijsko črto. Poleg tega je moral zapisovati vse Transporte in to sporočati svojemu nadrejenemu poveljstvu v Trst.⁵² Predstavniki Narodne vlade so polkovniku izočili protest proti zasedanju slovenskega ozemlja, vendar jih je ta zavrnil z izjavo, češ da je njegova zadolžitev izključno umikajoča se avstro-ogrška armada. Po besedah polkovnika Castellija bi moralo umikajoče se vojaštvo na demarkacijski črti upoštevati naslednje omejitve: vsa artilerija, težko orožje in strelivo ostane na demarkacijski črti, pehota sme obdržati samo puške in strojnice, vsa živina mora ostati na demarkacijski črti, razen tiste, ki je potrebna za prehrano vojaštva, vsa ostala nepotrebna vojaška oprema mora ostati na demarkacijski črti, od zaledne opreme sme vsaka stotnija vzeti samo tri vozove.⁵³

To so bile seveda samo točke na papirju in po spominih Matije Štefina, ki je vodil narodno stražo v okraju Postojna, je italijanska komisija s pomočjo dveh oklepni avtomobilov od umikajočih se vojakov in enot zahtevala popolno razorožitev,⁵⁴ kar je najverjetneje tudi bil pravi namen komisije.

Podobna italijanska vojaška komisija je že okoli 6. novembra 1918 v sestavi 2 častnikov in 20 vojakov prišla v Logatec. Tudi ta komisija je podobno zahtevala razorožitev vojakov in prepustitev trena in artilerije.⁵⁵ Krajevni odbor narodnega sveta iz Logatca je o prihodu takoj obvestil Narodno vlado, štiri dni pozneje pa podal italijanski komisiji tudi pisni protest.⁵⁶ Vendar vse skupaj ni nič pomagalo.

Razpadla avstro-ogrška vojska se je s fronte na Piavi proti pričakovanjem presenetljivo hitro umaknila. Ta hitrost nedvomno ne gre na račun dobre organizacije umika, niti ni bil strah pred vojnim ujetništvom tisti, ki je vse te množice gnal tako hitro prek slovenskega ozemlja. Morebiti je še najbolj pravičen odgovor zapisal v farno kroniko župnik v Črničah v Vipavski dolini, sam priča tega umika: "Vsem se mudi domov - domov in ta želja jih sili dalje".⁵⁷ K temu je treba dodati še izredno lepo vreme, ki je dopuščalo, da se je vojaštvo vozilo dejansko vsepovsod, na strehah,

---

naj bi se vsa avstro-ogrška artilerija korpusnega in divizijskega nivoja zbirala na sedmih lokacijah, med katerimi so bili omenjeni tudi Tolmin, Gorica in Trst. Umik avstro-ogrške vojske z italijanskega bojišča je potekal popolnoma neorganizirano, tako da tovrstnega zbiranja orožja in opreme ni bilo mogoče organizirati. Posledično je precej artilerijskih enot prišlo do Ljubljane in globje v slovensko ozemlje, kjer so bile razorožene in je tako del tega orožja ostal na slovenskem ozemlju, kar je bilo pomembno pozneje pri opremljanju vojske Države SHS.

⁵¹ Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani, z dne 6. novembra 1918. V: Sejni zapisniki I., str. 79.

⁵² AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 8. 11. 1918.

⁵³ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 10 (iz Ljubljane).

⁵⁴ AS, Osebni fond Lojze Ude, š. 22, P. polkovnik Matija Štefin, Nekaj spominov izza prevratnih in koroških dni 1918/1919, str. 2. Štefin v svojih spominih omenja zanimivo zgodbo. Nekega dne je v Postojno prišla popolna in še zmeraj vojaško urejena madžarska artilerijska brigada s svojim poveljnikom. Na zahtevo italijanskega polkovnika, naj se razorožijo, je poveljnik enote preprosto nameril dva topa na italijanska oklepna avtomobila, ki sta takoj izginila, brigada pa je nadaljevala svojo pot.

⁵⁵ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 6. 11. 1918.

⁵⁶ AS 58, Knjiga sprejetih telefonskih sporočil I, zapis 12. 11. 1919.

⁵⁷ Pokrajinski arhiv Nova Gorica, zbirka fotokopij, Črniška kronika.

stopnicah, lokomotivah, in vzorno funkcioniranje železnic.⁵⁸ Predvsem za slednje gre velika zahvala slovenskim železničarjem, ki so se na morebitni umik armade pripravljali že pred samim začetkom umika. Železniški nadzornik v Ljubljani Alojzij Pregelj je ob pomoči še nekaterih kolegov pripravil načrt prevoza armade in organizacijo železniške službe v tem času. Načrt je bil odobren in prav na njegovi osnovi je bilo že 30. oktobra 1918 ustanovljeno samostojno železniško ravnateljstvo, ki je nato tudi vodilo umik vojaštva po železnicah na Slovenskem. O tem je bilo dan kasneje obveščeno tudi Narodno Vijeće.⁵⁹ Ker je v Ljubljani in na glavnih progah primanjkovalo usposobljenih železničarjev, je to ravnateljstvo v sporazumu z državnimi železnicami promet na gorenjski, dolenski in kamniški progi zelo omejilo in večino železničarjev prerazporedilo na glavno progo proti Mariboru.⁶⁰

Po 15. novembru 1918 je naval umikajočega se vojaštva počasi ponehal, čeprav so manjše skupine vojakov in posamezniki še zmeraj prihajali. Po drugi strani so tudi nekatere države bolj organizirano pristopile k umikanju svojih državljanov in so poslale v Državo SHS svoje vojaške predstavnike, zadolžene za zbiranje vojakov njihove narodnosti. Ti predstavniki so bili nameščeni zunaj slovenskega ozemlja, a so svoje vojake zbirali tudi na tem ozemlju. Tako je bil že pred 15. novembrom 1918 s strani poljskega predstavništva na Dunaju pooblaščen major Fran Kopschny za zbiranje vojakov poljske narodnosti v Državi SHS.⁶¹

Nemogoče je natančno številčno opredeliti vojaštvo, ki je novembra 1918 dejansko bolj ali manj preplavilo Slovenijo. Različni avtorji podajajo precej različne končne številke avstro-ogrškega vojaštva. Narodna vlada sama je v svoji zahvali železničarjem to število opredelila zelo na široko, saj naj bi bilo vsak dan prepeljano med 25.000 in 60.000 vojakov,⁶² vodja železniškega nadzorstva v Ljubljani Pregelj pa je številko z železnico prepeljanih vojakov cenil na 300.000.⁶³ Po oceni Slovenskega naroda je bilo že do 5. novembra 1918 po železnicah prepeljano 130.000 mož.⁶⁴ Realno je mogoče ocenjevati, da se je prek slovenskega področja umaknilo med 200.000 do 250.000 vojakov z bojišča ob Piavi⁶⁵ in do

⁵⁸ PAM, Prevratni dogodki na Štajerskem, š. 1, 17/1.

⁵⁹ DAH, NV, š. 7, IV. Središnja kancelarija Narodnog Vijeća SHS, Telefonske obavjesti, 30. X. - 30. XI. 1918, br. 1-32, 2 (iz Ljubljane).

⁶⁰ PAM, Prevratni dogodki na Štajerskem, š. 1, 17/1.

⁶¹ Glej op. št. 9.

⁶² Uradni list Narodne vlade SHS, I, 20. 11. 1918, Vsem železničarjem.

⁶³ PAM, Prevratni dogodki na Štajerskem, š. 1, 17/1.

⁶⁴ Slovenski narod, 6. 11. 1918, št. 262, str. 2, Železnica vozi vojake domov.

⁶⁵ Ocene o številu vojakov se pri različnih avtorjih gibljejo od 250.000 pa vse do 400.000. Upoštevati je treba, da je bila od III. skupine armad 6. armada skoraj v celoti ujeta (ujetih je bilo okoli 116.000 njenih vojakov), edina armada, ki se ji je brez večjih izgub uspelo umakniti z bojišča ob Piavi, je bila prav 5. oziroma Soška armada. Poleg tega je bila ujeta skoraj celotna Tirolska fronta. S. Borojević v svoji spominih omenja okoli 400.000 ujetih avstro-ogrskih vojakov Tirolske fronte (glej *Adriaticus, O vojni proti Italiji od feldmaršala Borojevića*. Ljubljana 1923, str. 14). Soška armada je ob zadnji avstro-ogrski ofenzivi na Piavi po avstrijskih uradnih podatkih imela v svoji sestavi 4 armadne korpuse oziroma 166 bataljonov. Bataljon je imel po predpisani polni vojni formaciji okoli 1.000 ljudi, kar pomeni da bi ta armada v juniju 1918 pred ofenzivo po formaciji imela okoli 166.000 ljudi le v operativnih pehotnih enotah, k temu je treba dodati še konjeniško divizijo, artilerijske enote in armadno zaledje. V junijski ofenzivi je 5. armada utrpela 58.600 izgub. Od junija do konca oktobra moramo upoštevati povečano dezertiranje, zelo slabo popolnjevanje že prej slabo popolnjenih enot, ob vsem tem pa še dejstvo, da se je po vojaškemu polomu na Piavi uspela umakniti tudi večina zaledja 6. armade. Po formaciji bi tako 5. armada štela okoli 220.000 ljudi, vendar je realno to število treba zmanjšati za 30% ali celo več. Skozi Slovenijo se je tako umikalo med 200.000 in 250.000 vojakov, ki

50.000 vojakov s fronte na Balkanu.⁶⁶ To je bila zelo velika preizkušnja tako za nove slovenske politične kot tudi vojaške oblasti, ki pa so jo tudi z nekaj sreče uspešno prestale. Velike škode umikajoče se vojaštvo v primerjavi z začetnimi predvidevanji ni povzročilo, po drugi strani pa je prav oborožitev in vojaška oprema, ki je bila razbiti armadi odvzeta, omogočila dobro opremljanje slovenskih vojaških enot in s tem tudi njenih vojaških akcij. Poleg tega je umikajoča se armada s poceni prodajo ali zamenjavo nevojaške opreme, konj, goveda ipd. okrepila tudi gmotni položaj marsikaterega slovenskega posestnika.

Matjaž Bizjak

THE WITHDRAWAL OF THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY ACROSS THE SLOVENE TERRITORY
IN NOVEMBER 1918

S u m m a r y

On 3 November 1918, Austria-Hungary signed a truce on the Italian front thereby ceasing all military activities. All its military personnel were to return to their respective homelands. This withdrawal was chaotic and badly organised. The new Slovene authorities in the State of the Slovenes, Croats and Serbs, headed by the National Government in Ljubljana, who were aware of the approaching danger, took control of the railway system and introduced other measures in an attempt to cushion the pressure of the disorganised military masses on the Slovene territory. The National Government, assisted by the National Council in Zagreb, also tried to establish contacts with the Austro-Hungarian supreme military command and with Field-Marshal Svetozar Borojevič, the commander-in-chief. With his knowledge, Colonel-General Wenzel von Wurm and his headquarters were posted in Ljubljana with the task of overseeing the withdrawal of the Austro-Hungarian military from the battlefield along Piava. The National Government accepted his appointment on the condition that those in charge of the withdrawal would keep command of the 2nd Military District with its headquarters in Ljubljana. According to the information from the Wurm headquarters, as many as four battalions were supposed to withdraw across the Slovene territory, namely the 4th, 7th, 16th and 23rd. The number of military to withdraw across Croatia and Carniola would amount to 400,000 troops and 80,000 horses.

The Slovene authorities which greatly feared the withdrawing military, several times requested the help of the National Council in Zagreb which was, however, unable to grant these requests. The Slovene military authorities fixed the withdrawal routes in order to preserve major towns from the military surge. Along these withdrawal routes special check-points were set with organised food distribution where the military would be fed and disarmed. The great majority of the military from the Piava battlefield came on foot. These boarded trains at the first railway stations connected with the interior of the country and travelled home. Only a small section of the military used the roads for their withdrawal. The large armed and well organised units which refused to disarm were allowed to cross the Slovene territory armed. Most such units were Hungarian. Special treatment was given to the Bohemian units, most of which were not disarmed and were even temporarily employed by some local Slovene authorities. The last Bohemian soldiers left the Slovene territory as late as early December 1918.

By mid-December 1918 the military commanders reported to the National Government that the military withdrawal was complete. Its successful completion was mainly due to the well organised railway service and the assiduous work of its staff, well organised food distribution to the military and favourable weather conditions. The National Government gave the assessment that some 279,000

---

so uspeli ubežati italijanskemu ujetništvu. Obenem je treba upoštevati, da so umikajoči se vojaki z domovinsko pravico v avstrijskih delih Avstro-Ogrske uporabljali krajše poti proti domu, ki so potekale mimo slovenskega ozemlja.

⁶⁶ V Albaniji se je nahajal 19. armadni korpus, k temu je treba prišteti še okupacijske enote v Srbiji in Črni gori ter avstro-ogrške enote v Bosni in Hercegovini, Dalmaciji in Hrvaški, ki so imele domovinsko pravico zunaj teh območij. Vendar se je del teh enot umaknil prek Hrvaške in Vojvodine neposredno na Madžarsko in ni prečkal Slovenije. Na splošno razni spomini ne omenjajo močnega vala umikajočega se vojaštva z juga.

---

solders were transported across its territory, with an additional 100,000 who crossed it either on foot or horseback. This assessment is exaggerated. According to a more realistic estimate, between 200,000 and 250,000 troops withdrew across the Slovene territory from the Piava battlefield and up to 50,000 from the Balkan front.

The Italian army, edging behind the withdrawing Austro-Hungarian soldiers, sent the so-called demarcation committees to the specific points agreed under the truce. These committees which supposedly supervised the implementation of the truce, in reality represented mainly the Italian national interests and, in breach of the truce conditions, demanded total disarmament of the withdrawing soldiers.

1.01
Prejeto: 5. 5. 2003

UDK 347.736(497.4)"1918/1941"

France Kresal*

Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Avtor obravnava zakonodajno ureditev in dejansko izvrševanje stečajev v obdobju Avstro-Ogrske in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (1919-1929) oziroma kraljevine Jugoslavije (1930-1941). Bankrot in stečaj sta bila pereče gospodarsko in družbeno zlo in so ju kot takega tudi obravnavali tako v gospodarski kot v kazenski zakonodaji. Uvedbo in izvajanje stečajev je urejal avstrijski konkurzni red iz leta 1868 z najpomembnejšimi spremembami iz leta 1897 in 1916 ter jugoslovanski stečajni zakon iz leta 1929.

Ključne besede: stečaj, stečajna politika, gospodarstvo, Slovenija

ABSTRACT

BANKRUPTCY POLICY IN SLOVENIA BEFORE THE SECOND WORLD WAR

The author deals with the legislative regulation and the actual execution of the bankruptcy procedures under Austria-Hungary and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes between 1919 and 1929, and the Kingdom of Yugoslavia (1930-1941). Bankruptcy and insolvency were serious economic and social evils and were treated as such under the financial and criminal legislation. The introduction and the execution of bankruptcy procedures were regulated by the Austrian bankruptcy order from 1868, with its 1897 and 1916 amendments, and by the Yugoslav bankruptcy law from 1929.

Key words: bankruptcy, bankruptcy policy, economy, Slovenia

Bankrot in stečaj sta bila pereče gospodarsko in družbeno zlo in so jo kot takega tudi obravnavali tako v gospodarski kot v kazenski zakonodaji. Bankrot je bil gospodarski polom podjetja ali posameznika, ki je imel za posledico prezadolžitev, ustavitvev izplačil in stečaj ali pa likvidacijo podjetja. Stečaj ali konkurz je bil sodni postopek, ki naj bi pravično zadovoljil vse upnike plačilno nesposobnega (insoventnega) dolžnika (kreditarja). Z razglasom stečaja dolžnik ni več razpolagal s svojim premoženjem in vsi njegovi upniki, ki so prijaviili terjatve, so bili v enakem deležu poplačani po določenem vrstnem redu, ki ga je določilo stečajno sodišče. Uvedbo in izvajanje stečajev je urejal avstrijski konkurzni red iz leta 1868 z najpomembnejšimi spremembami iz leta 1897 in 1916 ter jugoslovanski stečajni zakon iz leta 1929.

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: france.kresal@inz.si.

Rigorozni stečajni postopek je imel namen dolžnikovo premoženje spremeniti v denar in izkupiček razdeliti med upnike. S tem se je končala gospodarska eksistenca dolžnikova in upniki so dobili po dolgem času in z velikimi stroški včasih le minimalno kvoto svojih zahtev.¹ Slovenski trgovski vestnik je 15. januarja 1905 teatralično opisal, kako se rodi stečaj. "Izprva se oglasi ta ali oni upnik in mu pošlje svojo tožbo v hišo. Za njim se oglasi drugi in tretji, ... in za njimi zabuči ves zbor upnikov..., naposled debeli eksekucijski akti dolžnika zagrnejo in zaduše... In ni ga hujšega udarca, nego je bankrot, kadar zadene bivše bogatine in njih družine, ki morajo odložiti ves svoj blišč, opustiti vse prijetnosti dotedanega življenja in poprijeti za beraško palico. Pa vendar se tudi ta tragični proces včasih zlorablja v svoje namene. Večkrat se namreč čuje, da se je ta ali oni stečaj improviziral v to svrhu, da si kak navihanec - kreditar z ugodno poravnavo pospravi in pribori veliko odstotkov svojega z dolgovi preobloženega premoženja, ker se je tako "imeditno" poravnal in pri tem napravil zelo dobro kupčijo. In tudi še druge oblike špekulacije s stečajem se pojavljajo v trgovskem življenju... Dospeli smo do trenutka, ko zapoje smrtni zvonec in ko stopi za dolžnika v moč in veljavo konkurzni red... Včasih se tudi pripeti, da se stečaj preseli poprej na oni svet, nego se mu udere strop na glavo. Ob takih prilikah se dediči navadno ne "smejejo", pač pa se branijo nič kaj mikavne dediščine. Najčešče pa niti prezadolženec sam, niti njegovi dediči ne prosijo za konkurz. Je pač trnjeva in težka ta pot k sodišču. Zategadelj pa upniki sami pospešijo, česar se kreditar brani do zadnjega dihljaja... Včasih obupani dolžnik, mesto da bi sam šel k sodišču prosit za konkurz, kar čez noč izgine in zbeži. Naravno je, da vsled tega upnike mine potrpežljivost. Vsakdo, ki ima zoper tega "ubežnega kralja" verodostojno izkazano terjatev, lahko nemudoma predlaga konkurz. In če sodnija spozna, da utegne odlašanje konkurza le škodovati, stori hitro svoj sklep, postavi pobeglemu ali skriteму dolžniku kuratorja, ki se ima o tem predlogu izjaviti. Potem pa se zapečati vse, kar je kreditar privoščil svojim upnikom in ni odnesel. Tako se tedaj rodijo konkurzi. Iz napisanega vidimo, da sodišče nikdar ne otvori konkurza uradoma, to se pravi brez predloga upnikov ali lastne prošnje dolžnikove...Pa še druga bridkost zadene kreditarjevo osebo v vsakem prav vsakem slučaju! Namreč kazenska preiskava. Z otvoritvijo konkurza se obvesti tudi državnega pravdnika, ki se loti vsakega kreditarja in vse njegovo početje pred konkurzom natanko preišče. Kdor zabrede v konkurz, zoper tega se sama po sebi obrne ost kazenskih določil."²

V obdobju po uveljavitvi gospodarskega liberalizma v drugi polovici 19. stoletja se je hkrati z vzponom gospodarskega razvoja razraslo tudi vsestransko zadolževanje, tudi špekulativno ali neprevidno. Da bi ga zaježili in regulirali struge pretoka kapitala, predvsem pa da bi odpravili ali omilili negativne stranske pojave in gospodarske posledice številnih bankrotov in stečajev, so uvajali ostre represivne ukrepe tako kazenske kot moralne. Stečaj je bil gospodarski prestop, če je do njega prišlo iz malomarnosti in neprevidnosti, ali pa je bilo kaznivo dejanje, če je do njega prišlo iz špekulativnih ali goljufijskih namenov. V vsakem primeru pa je bil stečaj za dolžnika nečastno dejanje z izgubo nekateri častnih, političnih in

1 Slovenski trgovski vestnik : glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana, (dalje Slovenski trgovski vestnik) II, 1905, št. 1, str. 6-8, Vladni zakonski predlogi v državnem zboru.

2 Slovenski trgovski vestnik, II, 1905, št. 1, str. 6-8, št. 2, str. 13, Konrad Vodušek: O konkurzih.

državljskih pravic. Represija na tem področju, splošni razvoj večje gospodarske urejenosti in transparentnosti podjetniškega poslovanja so bili po več desetletjih delovanja deloma uspešni. Represivni ukrepi so se zmanjšali, moralne norme za dolžnike v stečaju pa so ostale nespremenjene do druge svetovne vojne.

Po avstrijskem Konkurnem redu iz leta 1868 je bil stečaj iz malomarnosti gospodarski prestopok s kaznijo zavora od treh mesecev do enega leta, stečaj iz goljufije ali prevare pa hudo kaznivo dejanje s kaznijo strogega zavora od 6 mesecev do 10 let. Stečaj je bil gospodarski ukrep za zaščito upnikov po eni strani, po drugi strani pa prisilno sredstvo za poravnavanje izplačilnih obveznosti in svarilo pred lahkomišelnim zadolževanjem, kakor tudi kazen za kazensko sankcioniran gospodarski prestopok prezadolženca. V primeru namerne zlorabe zadolževanja, je bilo to tudi kaznivo dejanje. Osebe, katerih premoženje je prišlo v stečaj, niso mogle samostojno voditi nobenega podjetja ali obrtnega obrata, dokler je ta postopek trajal. Prezadolženci so bili po poslovnem statusu izenačeni z zapravljalci, mladoletniki in duševno zaostalimi osebami. Dolžnik je bil kriv, če je postal nezmožen, da bi poplačal svoje upnike, ali če so ga dolžili prevelike potrate. Podjetnik je storil gospodarski prestopok, če ni sam prijavil stečaja, ko je stanje pasive preseglo aktivo, ampak se je znova zadolževal ali pa zastavljal svoje premoženje z namenom, da bi pokrival svoje izgube. V primeru, ko se je tako njegovo delovanje izkazalo za "hudodelstvo goljufije", je bila zagrožena mnogo hujša kazen. Kaznivo je bilo tudi začeti gospodarsko dejavnost v dolgovih ali brez potrebne podjetniške glavnice, če je bila predpisana; če ni vodil predpisanih knjig, ali jih je vodil pomanjkljivo; če je zamolčal, ali prikrikl neugodne finančne podatke; če ni mogel dati zadostnega pojasnila, kako so nastali dolgovi; če se je spuščal v tvegane posle, ali če je skušal zapravljlivo prodajati blago pod ceno z namenom, da bi s tem zavlekel razglasitev stečaja. Če je v stečaj prišla gospodarska družba (podjetje), so bili kaznovani vsi člani organov odločanja v podjetju, ki so bili krivi za nastali položaj. Pri javnih družbah in komanditnih družbah ter pri komanditnih družbah na delnice so bili to osebno odgovorni družbeniki, pri delniških družbah pa člani načelstva.³

Po jugoslovanskem konkurznem zakonu iz leta 1929 je bil dolžnik kaznovan s strogim zaporom do dveh let, če je po uvedbi stečaja namerno oškodoval kakega upnika, ali če je stečajnemu sodišču predložil nepravilen ali nepopoln seznam svoje imovine in dolgov. Enaka kazen je grozila tudi vsakomur, ki bi v stečajnem postopku uveljavljal lažne ali večje terjatve od resničnih. Tudi stečajni ali poravnalni upravitelj bi bil kaznovan, če bi se okoristil na škodo upnikov. V vseh primerih je bil kazniv tudi samo poskus takega dejanja. Če dolžnik pred uvedbo stečajnega postopka ni hotel predložiti stečajne bilance in dati potrebnih pojasnil o svoji imovini in dolgovih, ga je stečajni sodnik lahko privedel s silo pred sodišče. Za zavarovanje stečajne mase in da bi preprečil spletke v škodo upnikov, je stečajni sodnik lahko odredil pripor dolžnika; pripor je lahko trajal do 6 mesecev.⁴ Stečaj sam po sebi pa ni bil več kazensko sankcioniran. Pač pa je moralo

³ Anton Kralj: Obrtni red. V: Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 33, 38-39.

⁴ Ur. list kraljevske banske uprave Dravske banovine I, 23. 4. 1930, št. 53, str. 793-821, Konkurni (stečajni) zakon za kraljevino Jugoslavijo z dne 22. 11. 1929, Kazensko pravne odredbe, čl. 72-

stečajno

sodišče

po službeni dolžnosti prijaviti državnemu tožilcu vsak sum lažnega stečaja ali kakega drugega kaznivega dejanja v zvezi s stečajem. V tem primeru je kazensko sodišče ugotavljalo krivdo po Kazenskem zakonu. Zločin lažnega bankrotstva ali lažnega stečaja se je kaznoval z zaporom od enega leta do 10 let, prestopek malomarnega bankrotstva pa s strogim zaporom od 7 dni do 5 let.⁵

Stečaj je bil tudi nečastno dejanje. Po avstrijskem Konkurnem redu iz leta 1868 je vsak dolžnik, ki je bil v stečajnem postopku, razen izgube pravice razpolagati in gospodariti s svojim premoženjem, izgubil tudi del državljanskih, častnih in službenih pravic. Dokler je trajal stečajni postopek, dolžnik ni imel volilne pravice za deželni ali državni zbor, ni mogel biti izvoljen v občinski odbor, če je bil občinski svetnik, ni mogel opravljati svoje službe, izgubil je mandat poslanca deželnega ali državnega zbora, ni imel ne aktivne ne pasivne volilne pravice za trgovsko obrtno zbornico in za obrtne zadruga, ni smel obiskovati nobene borze, ni mogel postati sodnik ali biti v kakršnikoli sodniški službi, državni uradniki so bili suspendirani, prav tako notarji in odvetniki, borzni sensal je izgubil službo, stečajnik ni mogel biti sodni izvedenec, niti sodelovati v poroti. Te sankcije so pri navadnem stečaju prenehale, ko je bil stečaj končan. Pri trgovskem stečaju, ki se je končal s prisilno poravnavo, je bila zahtevana še javna rehabilitacija dolžnika, ki je bila dosežena šele tedaj, ko je dolžnik dokazal, da je vse terjatve upnikov docela poplačal, ali poravnal na dogovorjen način; ta dejstva je moralo ugotoviti stečajno sodišče. Razen tega je moralo stečajno sodišče takega dolžnika prijaviti državnemu tožilstvu, ki je uvedlo kazensko preiskavo o celotnem poslovanju gospodarske družbe, da bi ugotovilo, če je do stečaja ali prisilne poravnave prišlo zaradi goljufije, prevare ali kakega drugega kaznivega gospodarskega dejanja.⁶

Tudi po jugoslovanskem konkurznem zakonu iz leta 1929 je dolžniku v stečaju lahko sledila tudi izguba političnih in častnih pravic, vendar šele po presoji kazenskega sodišča in sicer: izguba pravice biti voljen v občinska zastopstva in narodno predstavništvo; izguba aktivne in pasivne volilne pravice v trgovske, obrtne in industrijske zbornice in suspenz članstva v njih; izguba obeh volilnih pravic v obrtna, trgovska in industrijska združenja; izguba pravice sodelovanja na borzah; nesposobnost za vstop v državno in javno službo, prenehanje službe sodnika porotnika; suspenz javne službe; suspenz notariata; izguba službe trgovskega senzala in cenilca.⁷

Učinki gospodarskega liberalizma 19. stoletja so bile tudi tvegane naložbe, gospodarski in finančni propad posameznih podjetij, bank in projektov, finančne zlorabe posameznih podjetnikov ter nevestno poslovanje ali zapravljalnost drugih, preveliko tveganje in nesrečni slučajji, preveliko in lahkomišelnost ali pa tudi špekulativno zadolževanje brez kritja ter številne druge okoliščine, ki so mnoga podjetja in posameznike pripeljale v bankrot. Številni stečaji niso prizadeli samo dolžnikov

74, 113.; Slovenski narod, 1. 12. 1929, št. 282/CXV.

⁵ Kazenski zakonik za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, 27. 1. 1929, Prevara in bankrotstva, čl. 334-356. V : Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74-310, 18. 7. 1929, str. 573-588.

⁶ Anton Kralj: Obrtni red. V: Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzodb upravnega sodišča, str. 38.

⁷ Dr. Nemo: Trgovsko-gospodarski leksikon. Ljubljana 1935, str. 578-586.

in špekulantov pač pa predvsem številne poštene upnike. Mnogo kapitala je bilo tako izgubljenega, ali pa je bil v veliki nevarnosti. Ker teh problemov ni ustrezno reševal Konkurni red iz leta 1868, je bila potrebna reforma celotnega civilno-pravnega reda in uveljavitev novega konkurznega reda leta 1896, ki je z zaščito skupnih interesov upnikov in dolžnikov bolj celovito urejal stečajno politiko.⁸

Upnike je pred nevestnimi dolžniki varovalo stečajno pravo, ki se je razvilo iz potreb po zaščiti večjega števila upnikov skupnega prezadolženega dolžnika pred sebičnimi zahtevami posameznih upnikov po eni strani in zaščito prezadolženega dolžnika po drugi strani. Stečajno pravo je vsebovalo ekonomski in socialni vidik ureditve. Prejšnje osebno poroštvo dolžnika je z razvojem gospodarskih družb prešlo v premoženjsko poroštvo. Ko so dolgovi preseglji vrednost dolžnikovega premoženja, ni bila več možna navadna izterjava dolgov, ne da bi bili prizadeti interesi posameznih ali vseh upnikov. Uveljavljala se je taka pravna ureditev, ki je temeljila na presoji, kaj **upniškimi interesom bolj ustreza**. Upnik je moral svoje zahteve uveljavljati s tožbo. Šele ko so bile dognane vse terjatve, se je določil vrstni red in delež poplačil iz stečajne mase. Iz tega sistema je izhajal Jožefinski splošni sodni red iz leta 1781, ki je urejal civilno pravdni izvršilni postopek terjatev, vseboval pa tudi nekaj določil o stečaju. Še istega leta je Jožef II. izdal **konkurzni red**, ki je veljal z več reformami skoraj sto let. Šele pod vplivom idej političnega in gospodarskega liberalizma je bil jožefinski konkurzni red moderniziran z zakonom z dne 25. decembra 1868. Ta Konkurni red je imel predvsem dve slabosti: na upnike je odpadla zelo majhna kvota stečajne mase, stroški postopka pa so bili zaradi neučinkovitosti sodišč dolgotrajni in tako visoki, da so požrli večino stečajne mase, če je bila ta majhna pa vso in upniki so dobili zelo malo ali nič. V razmerah gospodarskega liberalizma so stečajni postopki postali tudi priljubljeno sredstvo kapitalističnih špekulacij. Kdor se je hotel z njimi okoristiti je uporabil svojo firmo za najemanje visokih kreditov; denar je nato na skrivaj naložil drugam in čez čas razglasil svojo prezadolženost. Upniki so v stečajnem postopku dobili povrnjen samo del svojih terjatev, včasih pa tudi skoraj nič. Po drugi strani so stečajni velikim kapitalom pomagali odstranjevati drobno konkurenco. V obdobjih gospodarskih kriz je bilo stečajev več in marsikomu je stečaj pomenil tudi eksistenčno katastrofo. Te slabosti naj bi odpravila reforma celotnega civilnopravnega reda iz leta 1895 in uveljavitev novega konkurznega reda 6. junija 1896, ki je vseboval več elementov **socialno-politične zaščite s poudarjanjem skupnih interesov tako upnikov kot dolžnikov**. Ta stečajni zakon je bil 24. marca 1897 noveliran z določbami o imovini insolventnega dolžnika in je 28. marca 1897 izšel v dopoljenem besedilu. Taka stečajna ureditev je nato trajala vse do 1. svetovne vojne. Zlorabo stečajev naj bi preprečevale kazenske sankcije in moralne norme v gospodarskem poslovanju. Stečajne norme naj bi onemogočale nevestno poslovanje, prezadolženim podjetnikom pa zapirale pot v ponavljanje takih dejanj, preprečevale poslovanje na račun prevelikih dolgov in najemanje kreditov brez kritja. Da bi bil stečajni postopek čimprej končan, je bilo podjetniku onemogočeno vsakršno poslovanje, dokler je ta postopek trajal, oziroma dokler ni prišlo do poravnave ali prisilne poravnave z upniki.⁹

Razen Konkurznega reda iz leta 1868 in noveliranega iz let 1896 in 1897 je stečajne določbe imel tudi Obrtni red iz leta 1859 z novelami iz let 1883, 1897 in

⁸ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1961 (ponatis 1996), str. 519-520.

⁹ Robert Bartsch: Grundriss des Inslovenzrechts. Wien 1983, str. 17-23.

1902 o izgubi obrtne pravice zaradi stečaja,¹⁰ Trgovinski zakon iz leta 1862 glede pristojnosti stečajnih oblasti¹¹ in Kazensko pravni red iz leta 1873 o dokazilni moči trgovinskih knjig in verodostojni bilanci ob uvedbi stečaja.¹²

Uvedbo stečaja je moral predlagati podjetnik sam, ko je ugotovil svojo prezadolženost, ali nezmožnost dospelih izplačil, lahko pa ga je predlagal tudi upnik ali upniški zbor, če je pred sodiščem dokazal neizpolnjeno upravičeno terjatev do dolžnika. Stečajni postopek je vodilo pristojno trgovsko sodišče, za gospodarske družbe pa tisto sodišče, kjer je bila firma vpisana v trgovskem registru. Uvedbo stečaja je sodišče razglasilo s sodnim sklepom in vpisom v trgovskem registru in imenovalo je upravitelja stečajne mase. Stečajni upravitelj je upravljal in gospodaril s tem premoženjem, dokler stečajni postopek ni bil končan. Za stečajne upravitelje so imenovali predvsem odvetnike in notarje. Stečajni postopek je nadziral sodni komisar. Vsi stroški stečajnega postopka so bremenili stečajno maso.

Avstrijski stečajni zakon je razlikoval med navadnimi in trgovskimi stečajni. Za gospodarske družbe, katerih firme so bile vpisane v trgovskem registru, so veljale posebne določbe o stečaju. Za gospodarske družbe je bil stečajni razlog že nezmožnost rednih izplačilnih obveznosti (ustavitev izplačil, nelikvidnost), za vse druge dolžnike pa njihova prezadolženost. Gospodarske družbe so med stečajnim postopkom lahko uveljavljale prisilno poravnavo, če se je s tem strinjala večina upnikov. Stečajni postopek je bil s prisilno poravnavo končan hitreje in z manj stroškov kot z navadnim stečajem. Po drugi strani pa so bile strožje moralne norme za stečajnike po trgovskem stečaju. Vsak dolžnik, ki je bil v stečajnem postopku, je razen izgube pravice razpolagati in gospodariti s svojim premoženjem, izgubil tudi del državljanskih, častnih in službenih pravic. Dokler je trajal stečajni postopek, dolžnik ni imel volilne pravice za deželni in državni zbor, ni mogel biti izvoljen v občinski odbor, če je bil občinski svetnik, ni mogel opravljati svoje službe, izgubil je mandat poslanca deželnega in državnega zbora, ni imel ne aktivne ne pasivne volilne pravice za trgovsko obrtno zbornico in za obrtne zadruge, ni smel obiskovati nobene borze, ni mogel postati sodnik ali biti v kakršnikoli sodniški službi, državni uradniki so bili suspendirani, prav tako notarji in odvetniki, borzni senzal je izgubil službo, stečajnik ni mogel biti sodni izvedenec, niti sodelovati v poroti. Te sankcije so pri navadnem stečaju prenehale, ko je bil stečaj končan. Pri trgovskem stečaju, ki se je končal s prisilno poravnavo, je bila zahtevana še javna rehabilitacija dolžnika, ki je bila dosežena šele tedaj, ko je dolžnik dokazal, da je vse terjatve upnikov docela poplačal, ali poravnal na dogovorjen način; ta dejstva je moralo ugotoviti stečajno sodišče. Razen tega je moralo konkurzno sodišče takega dolžnika prijaviti državnemu tožilstvu, ki je uvedlo kazensko preiskavo o celotnem poslovanju gospodarske družbe, da bi ugotovilo, ali je do stečaja in prisilne poravnave prišlo zaradi goljufije, prevare ali kaznivega gospodarskega prestopka po čl. 199 kazenskega zakonika. Ves ta čas tak dolžnik, ki je bil v stečaju, ni smel uporabljati imena svoje firme in ni smel s svojim

¹⁰ Anton Kralj, n. d., str. 33, 38-39.

¹¹ Prve bukve : o kupčijskem stanu : odlomki iz državnega zakonika za avstrijsko - ilirsko Primorje, ki zapopada pokneženo grofijo Goriško in Gradiško, mejno grofijo Istersko in neposredno državno mesto Trst z obmestjem vred. XV. zvezek z dne 3. 1. 1863, str. 113-126, Občni kupčijski zakonik z dne 17. 12. 1862, čl. 13-14, 16, 30-31, 42 in 46.

¹² Slovenski trgovski vestnik, II, 1905, št. 11, str. 126-128, Kermavner: Pravni pomen trgovskega knjigovodstva.

imenom nastopati v drugih gospodarskih družbah. Tudi če je podjetnik sam napovedal stečaj, ni smel izvrševati trgovinskih in podjetniških opravil ne zase in ne pod nobeno drugo firmo, dokler ni pridobil ponovne podjetniške sposobnosti.

Med stečajno obravnavo se je podjetniška oziroma obrtna dejavnost lahko izvajala samo v korist stečajne mase in stečaj ni pomenil odpovedi delovnega razmerja zaposlenim delavcem. V primeru stečaja so imeli zaposleni delavci pravico zahtevati izplačilo mezde pred vsemi drugimi upniki. Stečajni upniki so se delili na 3 razrede po pomembnosti njihovih zahtevkov. V prvi red so sodile plače, mezde in ostali prejemki zaposlenega osebja, v drugi red so sodile vse javne davščine, obvezni prispevki za socialno zavarovanje; za denarne zavode so bila v drugem redu tudi izplačila hranilnih vlog. V tretji red so sodile vse ostale stečajne terjatve.¹³

Najbolj odmevni stečaji so bili, ko je leta 1873 propadla osrednja dunajska banka. Za prebivalstvo na slovenskem ozemlju so bile najbolj boleče prisilne prodaje kmečkih gospodarstev, ki so imele značaj stečajev. V osemdesetih letih 19. stoletja je bila petina slovenskih kmetij prezadolžena, druga petina pa močno zadolžena. Samo na Kranjskem je bilo v letih 1868 do 1893 prodanih na prisilnih dražbah 10.190 kmetij. Po statističnih podatkih za leto 1902 je bilo v vsej Avstriji 1.223 stečajev (Statistische Monatsschrift, maj 1904). Na slovensko ozemlje je odpadlo okrog 3,6% tega števila. Podatke o trgovskih stečajih je začel mesečno objavljati Slovenski trgovski vestnik v svojem prvem letniku; pozneje je prenehal s temi objavami.¹⁴ Priglašanih stečajev je bilo za dobro tretjino več. V istem letu je bilo namreč končanih samo 63% priglašanih stečajev. Med stečajniki je bilo največ fizičnih oseb in sicer 1.155, gospodarskih družb je bilo slabih 6% in sicer 38 javnih trgovskih družb, 29 zadružnih in 1 delniška družba. V stečajih so prevladovala manjša podjetja z do 20.000 kron aktivnega premoženja (70%), dobra petina je bilo srednje velikih podjetij z do 100.000 K premoženja in le 8% podjetij je bilo večjih z nad 100.000 K aktivnega premoženja. Priglašene terjatve upnikov so znašale 69,5 milijonov Kron (cca 60.000 K na podjetje), vrednost aktivnega premoženja teh podjetij je znašala 40,5 milijonov K (cca 33.155 K na podjetje), iz stečajne mase so iztržili le 19,2 milijona K, kar je pomenilo samo dobro četrtino upniških terjatev, tričetrt upniškega kapitala pa je bilo izgubljenega. Skoraj polovica upnikov (46%) ni dobila skoraj nič iz stečajne mase, četrtina je iztržila 10% do 25% svojih terjatev, petina 25% do 50% in manj kot desetina upnikov (9%) je dobila iz stečajne mase več kot polovico svojih terjatev.¹⁵

Tako klavrní učinki stečajnih postopkov so vodili trgovsko obrtne zbornice v akcijo za spremembo stečajne politike. Predlagali so tako stečajno politiko, ki bi upnikom omogočala hitreje in v večjem deležu realizirati svoje terjatve, predvsem pa v čimvečji meri ohraniti gospodarsko aktivnost zadolžencev. Nova stečajna politika naj bi predvsem preprečila prehitro razprodajo gospodarskih potencialov zadolženih podjetij in jim omogočala neprekinjeno poslovanje in s tem ustvarjanje novega prihodka, kar je bilo v interesu tako upnikov kot dolžnikov. Po priza-

¹³ Bartsch, n.d., str. 130, 200.

¹⁴ Slovenski trgovski vestnik, I, 1904, št. 1, 2, str. 18, št. 3, str. 30, št. 4, str. 41, št. 5, str. 54, št. 6, str. 66, št. 7, str. 78, št. 8, str. 89.

¹⁵ Slovenski trgovski vestnik, I, 1904, št. 6, str. 64-65, Konkurzi v letu 1902.

devanju trgovsko obrtnih zbornic je prišlo 22. novembra 1904 do vladnega predloga za spremembo stečajnega zakona. Predlagali so uvedbo predstečajne poravnave.

Razprave o stečaju so bile v prvem desetletju novega stoletja med podjetniki številne in zlasti v trgovskih krogih tudi zelo pereče in aktualne. Slovenski trgovski vestnik je v posebni rubriki tekoče objavljajl sezname podjetij v stečaju. Tudi teoretično so stečajem posvečali veliko pozornosti. V trgovskem društvu Merkur je imel leta 1904 dr. Konrad Vodušek, takratni strokovnjak za stečajno pravo, serijo predavanj o stečaju v teoriji in praksi. Zaradi velikega zanimanja o tej temi, so vse leto 1905 izhajali strokovni članki o stečaju.¹⁶ Stečaji so bili številni, gospodarska škoda, ki so jo povzročali, velika, in razprave o tej tematiki so bile aktivne vse desetletje. Ker so bili stečajni postopki na sodiščih tako dolgotrajni in zapleteni ter zato neugodni tako za upnike kot za dolžnike, so prihajali številni predlogi za spremembe stečajnega zakona tako iz trgovsko obrtnih zbornic, kot iz gospodarskih krogov in iz krogov gospodarskih teoretikov. Te spremembe naj bi vodile v učinkovitost stečajne politike in rešile upnike dolgotrajnih postopkov, dolžnike pa obvarovale prevelike škode in jih primerno zaščitile pred popolnim gospodarskim zlomom. Pri tem so se sklicevali na stečajno zakonodajo drugih držav, ki so že imele predstečajne poravnave in sicer Francija, Belgija in Švica od leta 1889, Nizozemska od leta 1893, Norveška od leta 1899 in Italija od leta 1903, kjer je bila liberalnejša stečajna politika uspešna.¹⁷

Šele po desetih letih razprav je prišlo 1. junija 1914 do novele stečajnega zakona za razbremenitev sodišč s poenostavitvijo stečajnih postopkov. Dve leti pozneje je bil Konkurni red dopolnjen še s posebnim Zakonom o prisilni poravnavi izven stečaja z dne 28. aprila 1916. Ta stečajni zakon je veljal v Sloveniji še vse do leta 1929, ko je bil sprejet jugoslovanski zakon o stečaju.¹⁸

Avstrijski Konkurni red, ki je bil leta 1916 dopolnjen s posebnim Zakonom o prisilni poravnavi izven stečaja, je uvajal sklic upnikov in predstečajno poravnavo brez razpisanega stečaja, a z enakim učinkom, kot bi ga imel stečaj s prisilno poravnavo, vendar brez negativnih posledic za nadaljnje gospodarjenje zadolženca. Prisilni upravitelj ni bil imenovan. Zadolženo podjetje je ohranilo gospodarsko samostojnost in imelo pobudo za rešitev dolžniške krize v svojih rokah. Dolžnik je lahko sodišče zaprosil za sklic upnikov in predstečajno poravnavo, če je sodišče ugotovilo, da je bil tega subjektivno vreden in če so obstajali objektivni pogoji za realizacijo poravnave. Da je dolžnik dokazal svojo subjektivno vrednost, je moral predložiti svoje premoženjsko stanje in dve zadnji letni bilanci, iz katerih je izhajalo, da ni bil že prej prezadolžen. Ni smel že kdaj prej biti v stečaju ali v poravnavi. Ni smelo biti niti suma, da je goljufiv ali lahkomiseln zadolževalec. Njegove trgovske knjige so morale biti v redu. Da je bilo mogoče objektivno upati na uspeh predstečajne poravnave, je moral dolžnik ponuditi upnikom tretjega razreda najmanj 30% kvoto upniških terjatev. Da bo ta kvota res izplačana, je

¹⁶ Slovenski trgovski vestnik, II, 1905, št. 1-12, str. 4-6, 13-15, 30-32, 41-43, 51-52, 63-64, 86-87, 99-101, 111-113, 122-124, 139-141.

¹⁷ Slovenski trgovski vestnik, II, 1905, št. 1, str. 6-8, Vladni zakonski predlogi v državnem zboru.

¹⁸ Vilfan, n.d., str. 519.

moralo biti razvidno iz dolžnikovega premoženjskaga stanja, ali pa so morali za to jamčiti solventni poroki. Če je sodišče ugodilo prošnji za predstečajno poravnavo, so bile ustavljene vse sodne izterjave zoper dolžnika tako, kot če bi bil razglašen stečaj. Ni pa bil imenovan upravitel premoženja in dolžnik ni izgubil razpolagalne pravice nad svojim premoženjem in je z njim svobodno gospodaril. Rok za izvršitev poravnave je bil 10 dni. Ta rok je bilo možno sporazumno podaljšati. Če predstečajna poravnava z upniki ni uspela, je bil uradno razglašen stečaj z vsemi posledicami.

Do leta 1929 se je v Sloveniji uporabljala še vsa stara avstrijska zakonodaja o stečajni politiki. Osrednja vlada Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je leta 1921 razširila veljavnost avstrijskega Konkurnega reda z dne 28. aprila 1916 na vso državo. To je storila z Zakonom o proračunskih dvanajstinah z dne 31. decembra 1921.¹⁹ Tekst zakona pa je izšel šele 25. aprila 1922 v Službenih novinah in 5. marca 1924 v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti.²⁰ Konkurni (stečajni) zakon za kraljevino Jugoslavijo je izšel 22. novembra 1929.²¹ Vpliv avstrijske ureditve je bil občuten tudi pri novem jugoslovanskem stečajnem zakonu, ki je enotno urejal stečajno politiko v vsej državi do razpada prve Jugoslavije. Stečajni postopek, pravice upnikov in dolžnosti insolventnega dolžnika ter pristojnosti stečajnega sodišča in stečajnega upravitelja so bile podobno urejene kot prej po starem avstrijskem konkurnem zakonu. Vseboval pa je tudi posebno poglavje o skrajšanem stečajnem postopku za manjše vrednosti stečajne mase, ki niso presegle vsote stotisoč dinarjev. Zunaj stečajnega postopka je bila možna tudi prisilna poravnava po posebnem Zakonu o prisilni poravnavi izven stečaja,²² ki je izšel istočasno. Taka prisilna poravnava je imela enak učinek kot stečaj, le da je bil postopek končan hitreje in z manj stroškov.

Razen Konkurnega (stečajnega) zakona za kraljevino Jugoslavijo iz leta 1929 je imel stečajne določbe tudi Kazenski zakonik za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev²³ iz leta 1929 v členih 334 do 356 o prevari in bankrotstvu, v Zakonu o obrtih²⁴ iz leta 1931 v členih, ki določajo obveznosti stečajnega upravitelja do zaposlenih, odpovedne roke, pravice delavcev v podjetjih v stečaju in o sankcijah proti dolžniku v stečaju; Trgovinski zakon²⁵ iz leta 1937 je imel določbe glede pristojnosti trgovinskih sodišč za vodenje stečajnih postopkov in o obveznostih vpisa in izbrisa v trgovinski register v zvezi s stečajem.

Stečaj je bil uveden na predlog dolžnika ali pa na predlog več upnikov. Dolžnik je moral prijaviti stečaj, ko je postal prezadolžen (zasebnik), ali plačilno nesposoben (protokolirana gospodarska družba). Če tega ni storil pravočasno, je s tem zagrešil gospodarski prestop, ki je bil kazensko sankcioniran. Upniki so s pravočasno prijavo stečaja zaščitili svoje interese, ker je uvedba stečaja zaustavila nekontrolirano izterjavo dolgov in razprodajo dolžnikovega premoženja, ki je po uvedbi stečaja postalo stečajna masa, iz katere so bili po določenem vrstnem redu poplačani vsi stečajni upniki. Z uvedbo stečaja insolventni dolžnik ni več raz-

¹⁹ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 3-4, 10. 1. 1922, str. 9-10.

²⁰ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 17-78, 5. 3. 1924, str. 113-118.

²¹ Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53-255, 23. 4. 1930, str. 793-821.

²² Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53-256, 23. 4. 1930, str. 821-837.

²³ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74-310, 18. 7. 1929, str. 573-588.

²⁴ Rudolf Sterle: Zakon o obrtih. Ljubljana 1933, str. 22, 58, 167, 181-183, 198, 221.

²⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 93-602, 20. 11. 1937, str. 837-920.

polagal s svojim premoženjem. Stečajno sodišče je imenovalo stečajnega upravitelja, ki je gospodaril z dolžnikovim premoženjem in oblikoval stečajno maso za poplačilo terjatev stečajnih upnikov.

Stečajni upniki so se delili na 3 razrede po pomembnosti njihovih zahtevkov. V 1. red so sodile plače, mezde in ostali prejemki zaposlenega osebja, v 2. red so sodile vse javne davščine, obvezni prispevki za socialno zavarovanje; za denarne zavode so bila v drugem redu tudi izplačila hranilnih vlog. V 3. red so sodile vse ostale stečajne terjatve.

Če je do uvedbe stečaja prišlo iz nekrivdnih razlogov, se je stečajni postopek končal na tri načine: s prisilno poravnavo, z razdelitvijo vse stečajne imovine, z ustavitvijo stečajnega postopka. S prisilno poravnavo je bil stečaj odpravljen na dolžnikov predlog in pristanek upnikov, če je dolžnik lahko zagotovil 100% poplačilo upnikov 1. in 2. reda ter vsaj 20% terjatev upnikov 3. reda. Z razdelitvijo vse stečajne imovine je bil stečaj odpravljen, če dolžnikove imovine ni bilo dovolj niti za tolikšno poplačilo. V tem primeru se je stečajna masa razdelila najprej med upnike 1. reda (do 100%), ostanek med upnike 2. reda (do 100%), zadnji ostanek pa med upnike 3. reda (v enakem deležu terjatev). Po taki odpravi stečaja je firma prenehala obstajati in je bila izbrisana iz trgovinskega registra po službeni dolžnosti na osnovi Trgovinskega zakona (čl. 24 trg. zak.).²⁶ Ustavitvitev stečajnega postopka je sledila, če dolžnikova imovina ni zadoščala niti za pokritje stečajnih stroškov. V tem primeru je stečajno sodišče stečajni postopek ustavilo, zbrisalo firmo iz registra, dolžniku ni odpravilo stečaja in ga predlagalo državnemu tožilcu v kazenski postopek. V kazenskem postopku je kazensko sodišče odmerilo zaporno kazen in po presoji odvzem častnih in nekaterih državljanskih pravic po Kazenskem zakoniku.²⁷

Če je do stečaja prišlo iz krivdnih razlogov (pobeg dolžnika, neprijava stečaja, malomarno poslovanje, goljufija, prevara), je stečajno sodišče vodilo stečajni postopek po stečajnem zakonu enako kot nekrivdnega, dolžnika pa prijavilo državnemu tožilcu. Kazensko sodišče pa je na osnovi Kazenskega zakonika ugotavljalo zločin lažnega bankrotstva (čl. 344 kaz. zak.), ali prestopke malomarnega bankrotstva (čl. 345 kaz. zak.).²⁸ Zločin lažnega bankrotstva je zakrivil dolžnik, ki je navidezno ali dejansko poslabšal svoje imovinsko stanje z namero, da ne bi plačal svojih dolgov, ker bi se nad njegovim premoženjem uvedel stečaj. Za takšno poslabšanje imovine se je štel: 1. če je dolžnik svoje premoženje prikril, navidezno prodal, brezplačno odstopil, za slepo ceno prodal ali uničil; 2. če je sklenil lažno pogodbo o neobstoječem dolgu, ali priznal neresnične terjatve; 3. če je prikril, uničil, predružačil predpisane trgovske knjige, ali jih tako vodil, da se ni dalo ugotoviti njegovega pravega premoženjskega stanja; 4. če je prenesel svoje podjetje na drugega brez vednosti svojih nepoplačanih upnikov.

Prestopek malomarnega bankrotstva je zakrivil stečajni dolžnik v naslednjih primerih: 1. dolžnik, ki je postal plačilno nesposoben zaradi razkošnega življenja, če je odprodajal svojo imovino za slepo ceno, lahkomišelnost ali prekomerno kupoval blago na kredit; 2. če je zanemaril svoje podjetje in neredno vodil predpisane knjige; 3. če ni pravočasno sestavil knjigovodske bilance svojega podjetja; 4. če se

²⁶ Prav tam.

²⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74-310, 18. 6. 1929, str. 573-588.

²⁸ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74-310, 18. 6. 1929, str. 586.

je znova zadolžil, da bi poplačal stari dolg, čeprav je vedel, da ni sposoben plačevanja in če ni pravočasno predlagal uvedbe stečaja ter s tem oškodoval svoje upnike; 5. če se je spustil v borzne ali druge špekulacije, ki niso bile sorazmerne njegovemu imovinskemu stanju.

Stečaj ni pomenil nujnega prenehanja delovnega razmerja zaposlenih. Delovno razmerje po uvedbi stečaja ni prenehalo, pač pa je bil stečaj za delodajalca krivdni razlog za odpoved delovnega razmerja in so imeli delavci pravico do plače za ves čas odpovednega roka. Če je stečajni upravitelj nadaljeval s poslovanjem podjetja v času stečajnega postopka, so zaposleni prejeli plače iz stroškov stečajne mase. Za neizplačane plače v roku enega leta pred uvedbo stečaja so imeli status upnikov 1. reda do višine 20.000 din, za preostanek pa status upnikov 3. reda.²⁹ Stečajnemu dolžniku je prenehalo članstvo v obveznih združbah trgovcev in obrtnikov (obrtne zadruge) z uvedbo stečaja. Kdor je bil v stečaju, ni mogel dobiti dovoljenja za opravljanje koncesionirane obrti.³⁰

Prisilno poravnavo izven stečaja je lahko predlagal dolžnik, ki je postal plačilno nesposoben iz nekrivdnih razlogov, če je ponudil poplačilo svojih dolgov upnikom 3. reda v višini najmanj 40% dolgovane vsote v roku enega leta. Upniki 1. in 2. reda (plače zaposlenih, prispevki in davki, hranilne vloge) so morali biti poplačani v celoti. Če se je večina upnikov (75% dolga) s tem strinjala, je stečajno sodišče potrdilo poravnavo in štelo se je, da je dolg poplačan. Če upniki takega predloga niso sprejeli, je bil uveden redni stečaj. Poravnalni postopek je imel enak učinek kot redni stečaj (zaščita dolžnikovega premoženja pred izvršbo in razprodajo). Dolžnik je še naprej gospodaril s svojim premoženjem, razpolagalno pravico pa mu je omejeval poravnalni upravitelj, ki mu ga je imenovalo stečajno sodišče. Poravnalni upravitelj je smel zahtevati, da samo on prejema denar, izvaja vsa potrebna izplačila in izpolnjuje druge obveznosti dolžnikovega podjetja. O tem je odločal poravnalni sodnik. Neuspešnih je bilo približno ena tretjina poravnav. Večina prisilnih poravnav izven stečaja je bila uspešna in upniki so bili poplačani v višini 40% do 70% svojih terjatev, dolžniki pa niso izgubili razpolagalne pravice nad svojim premoženjem. Poravnalni postopki so bili končani v pol leta, stečaj pa je trajal do dve leti in več.

Nagrade stečajnih upraviteljev je določala posebna Uredba o tarifah za nagrade upraviteljev stečajne mase in za nagrade upraviteljev prisilne poravnave izven stečaja, ki jo je izdal pravosodni minister 5. aprila 1930.³¹ Nagrado upravitelju stečajne mase in poravnalnemu upravitelju je določal stečajni sodnik. Merilo za odrejanje nagrade stečajnemu upravitelju je bil praviloma končni uspeh njegovega poslovanja za zaščito koristi vseh upnikov stečajne mase. Pri nagradi se je upoštevalo: vrednost realizirane stečajne mase in kvota, ki je bila dosežena za poplačilo upnikov 3. reda; nagrada je bila višja, če je bila stečajna masa dosežena z dražbo. Čimvišji je bil odstotek kvote za poplačilo upnikov, višja je bila nagrada. Nagrada je znašala od 18% do 0,5% od najnižje do najvišje vsote stečajne mase. Nagrada stečajnemu upravitelju za realizirano stečajno maso manjše vrednosti do 100.000 din je znašala do 18.000 din (6 povprečnih mesečnih plač srednjega

²⁹ Stojan Bajič: Delavsko in nameščensko pravo. Ljubljana 1933, str. 23, 93, 201.

³⁰ Sterle, n. d., str. 22, 58, 167, 181-183, 198, 221.

³¹ Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 35-258, 23. 4. 1930, str. 837-839.

uslužbenca). Ker je stečajni postopek trajal navadno do 2 leti, ta nagrada ne izgleda prevelika. Stečaj Slavenske banke je trajal 2 leti, stečajna upravitelja sta bila dva, realizirana stečajna masa je znašala okrog 36 milijonov din, nagrada pa 360.000 din, kar pomeni po 7.500 din mesečno za vsakega; tudi ta nagrada za vrhunska stečajna upravitelja ene največjih takratnih bank izgleda v mejah normalnosti.

Najbolj odmevni stečaji so bili, ko je leta 1926 propadla Slavenska banka in z njo tudi številna druga podjetja. Za slovensko prebivalstvo so bile najbolj boleče prisilne prodaje kmečkih gospodarstev, ki so imele značaj stečajev. Med veliko gospodarsko krizo 1929 do 1934 je bilo veliko stečajev industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij; največ stečajev in prisilnih poravnav izven stečajev je bilo v letih 1931 in 1932 (1.260 stečajev in 1.975 prisilnih poravnav), nato se je to število zmanjševalo; 1935 je bilo 143 stečajev in 183 prisilnih poravnav.

Stečaji gospodarskih družb so bili manj številni kot navadni stečaji. Za narodno gospodarstvo pa so imeli večje posledice, večjo gospodarsko škodo in izgubo večjega števila delovnih mest. Tudi teh stečajev je bilo največ v letih gospodarske krize, vendar jih je bilo veliko tudi v letih 1924 do 1925, ki so bili posledica deflacijske krize.³²

Stečaji gospodarskih družb v Sloveniji 1919-1938³³

Leto	Stečaji	Prisilne poravnave	Skupaj
1919	2	2	4
1920	-	1	1
1921	2	3	5
1922	3	5	8
1923	12	39	51
1924	39	98	137
1925	91	50	141
1926	78	2	80
1927	87	-	87
1928	67	-	67
1929	46	-	46
1930	58	18	76
1931	73	112	185
1932	93	206	299
1933	48	54	102
1934	49	90	139
1935	34	61	95
1936	25	64	89
1937	44	55	99

³² A. Ogris: Gospodarsko desetletje 1919-1928 v Sloveniji po trgovinskih registrih in po katastrih Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. V : Na gospodarskih ogledih po Sloveniji (ur. dr. Fran Windischer), Ljubljana 1930, str. 16.

³³ Drago Potočnik: Statistični dodatek. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajstletnici kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 554.

1938	24	41	65
Skupaj	875	901	1.776

V številu stečajev so prevladovali javne trgovinske družbe (samolastniške), ki jih je bilo okrog 90%, ostale so bile družbe z omejenim jamstvom in delniške družbe. Tretjina razglašanih stečajev se je končala brez vsakršnega uspeha, ker stečajna masa ni zadoščala niti za stroške stečajnega postopka in so upniki izgubili vse. Dve tretjini stečajev je bilo uspešnih in so se končali z razdelitvijo stečajne mase ali s prisilno poravnavo; v vsakem primeru so upniki dobili le 25 do 40% svojih terjatev, le redki so bili primeri, ko so upniki iztržili več, vendar največ do 70% svojih upravičenih terjatev.

Številne spore med subjekti gospodarskih družb, ki bi marsikdaj imeli za posledico tudi uvedbo stečaja ali prisilne poravnave, je reševalo tudi borzno razsodišče, ki so ga sestavljali najuglednejši gospodarstveniki; štelo je 72 članov in reševalo je po 1.500 do 2.000 spornih zadev letno. Večino spornih zadev (94%) so rešili prej kot v enem mesecu. S svojim strokovnim znanjem in gospodarskim ugledom so veliko prispevali k urejanju trga in oblikovanju trgovskih norm. Borzno razsodišče je razsojalo v sporih, ki so izhajali (ali bi lahko izhajali) iz borznih poslov. Razsodišče je bilo prostovoljno in brezplačno, poslovalo je hitro in uživalo velik ugled. Ker so bili člani borze vsi pomembnejši gospodarski subjekti, je bilo borzno razsodišče pomemben dejavnik za urejenost in varnost poslovanja v slovenskem gospodarstvu.³⁴

France Kresal

BANKRUPTCY POLICY IN SLOVENIA BEFORE THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

Bankruptcy and insolvency were acute economic and social evils and were treated as such under the financial and criminal legislation. Bankruptcy was the financial collapse of a company or an individual, which resulted in liabilities, the stoppage of payments and, eventually, insolvency or the liquidation of the company. After filing for bankruptcy, a debtor was no longer free to use his assets. The introduction and execution of bankruptcy procedure was regulated by the Austrian bankruptcy order from 1868, with several amendments. The objective of the rigorous bankruptcy procedure was to convert the debtor's assets into money and divide the amount appropriately among the creditors. In this way, the debtor's financial existence was terminated and the creditors, after a long period and many expenses, sometimes only received a minimal portion of their claims. These deficiencies were supposed to be eliminated through a reform of the entire civil legislation and the introduction of a new bankruptcy order which comprised several elements of socio-political protection, with an emphasis on the common interests of both the creditors and debtors.

In 1897, this bankruptcy law was amended with provisions on the assets of an insolvent debtor and this bankruptcy regulation remained effective until the beginning of the First World War. The new bankruptcy policy after the introduction of the pre-bankruptcy settlement procedure in 1916, was supposed to prevent a rapid sell-off of the financial potentials of indebted companies. It allowed for

---

³⁴ Letna poročila Ljubljanske borze za blago in vrednote od 1927 do 1944. Prim. Dr. Nemo, n.d., str. 136-144; Bojan Balkovec: Sedemdeset let prve borze v Ljubljani. Ljubljana 1994, str. 3-14.

their uninterrupted operation and, thereby, the generation of new income for an easier repayment of debts. Such bankruptcy policy remained unchanged even after 1929 when a new Yugoslav bankruptcy law was passed.

During the Depression years between 1929 and 1934 there were many bankruptcies of industrial, small trade and commercial companies (1,260 bankruptcies and 1,975 forced settlements). The bankruptcies of commercial companies were less frequent than ordinary bankruptcies, however, they bore heavier consequences on the national economy, causing greater economic damage and the loss of employment. Although most such bankruptcies occurred during the years of the Depression, they were also frequent between 1924 and 1925. One third of the bankruptcy procedure ended unsuccessfully, giving no return to the creditors. Two thirds ended successfully, either by dividing the insolvent estate or by forced settlement; Still, creditors were only able to recover between 20 and 40 percent of their. The creditors rarely recovered more than that, but never in excess of 70 percent of their rightful claims.

1.01
329.12:329.11(497.4)"192"
Prejeto 23. 6. 2003

UDK

Blaž Vurnik*

Soočenje liberalnega in katoliškega tabora na volitvah v Narodno skupščino v Kraljevini SHS

IZVLEČEK

Članek obravnava predvolilno soočenje slovenskega liberalnega in katoliškega tabora ob volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS v letih 1923, 1925 in 1927. Mandat posamezne skupščinske sestave niti enkrat ni trajal z ustavo določena štiri leta, kar kaže na nestabilne politične razmere v državi. Vsebinski poudarki posameznih predvolilnih programov slovenskih strank so bili skozi dvajseta leta različni. Medtem ko je šlo pri volitvah leta 1923 za nekakšen referendum o (vsaj v Sloveniji) vidovdanski ustavi, sta bila predvolilna boja v letih 1925 in 1927 predvsem rekapitulacija preteklosti in ostro diskvalificiranje političnega nasprotnika. Na vseh treh volitvah je vsakokrat močno zmagala Slovenska ljudska stranka, ki je skozi dvajseta leta tudi edina izmed strank na Slovenskem ohranila homogeno strukturo in volilno telo, medtem ko se je liberalni tabor večkrat cepil. Predvolilno dogajanje z različnimi vladnimi omejitvami predvolilnih kampanj opozicijskih strank in celo fizičnim nasiljem državnih represivnih institucij je vsakokrat jasno pričalo o izjemno konfliktnih odnosih v državi.

Ključne besede: Kraljevina SHS, volitve, politična zgodovina, Narodna skupščina

ABSTRACT

THE POLITICAL CONFRONTATION BETWEEN THE LIBERAL AND CATHOLIC CAMPS IN THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1923, 1925 AND 1927 IN KINGDOM OF THE SERBS, CROATES AND SLOVENES

The paper deals with the pre-electoral confrontation between the Slovene Liberal and Catholic camps at the 1923, 1925 and 1927 elections to the National Assembly of the Kingdom of the SCS. No elected Assembly ever reached the end of its four year term, as prescribed by the Constitution, which is indicative of the political instability in the country at the time. During the 1920s, the individual pre-electoral programmes of the Slovene parties varied in their emphasis. While the 1923 elections, at least in Slovenia, proved to be some kind of a referendum on the Vidovdan Constitution, the 1925 and 1927 pre-election campaigns were mainly about recapitulating the past and sharply discrediting political adversaries. All three elections were marked by the landslide victory of the Slovene People's Party. This was the only political party in Slovenia, which managed to preserve a homogenous structure and electoral body throughout the 1920s, whilst the Liberal camp often experienced internal rifts. The various government restrictions on the opposition parties during their pre-electoral campaign and even the exercise of physical violence by the

* Mag. kustos, Mestni muzej Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ul. 15; e-mail: blaz.vurnik@mm-lj.si.

state law-enforcement agencies, was each time a clear indication of the extremely conflicting relations in the country.

Key words: Kingdom of the SCS, elections, political history, National Assembly

Politično življenje Slovencev v dvajsetih letih 20. stoletja se je razvijalo v razmerah, ki jih je nakazoval že čas pred sprejemom vidovdanske ustave (1921). Način, v katerem je bila ustava sprejeta, je tem razmeram dal očitno podobo. Nobeden od sestavov Narodne skupščine, izvoljene v dvajsetih letih, ni dočkal predvidene izpolnitve štiriletnega mandata. Vsakokrat je bila skupščina razpuščena, predvolilni boj pa je kazal vedno večjo kaotičnost in izrednost političnih razmer v kraljevini. Konflikti med posameznimi političnimi strujami so se v skupščini vedno bolj zaostrovali. Temu je botrovalo predvsem pomanjkanje volje za njihovo reševanje in izrazito različne politične tradicije in interesi posameznih delov države in političnih skupin. Streljanje v beograjski skupščini in njena razpustitev v letu 1928 sta dvajseta leta v Kraljevini SHS zaključila v slogu, ki je nakazoval nov čas in ni kazal znakov skorajšnje normalizacije in konsolidacije političnih razmer v državi.

I. Volitve v Narodno skupščino 18. 3. 1923

Druge parlamentarne volitve¹ marca 1923 v Kraljevini SHS so bile prve volitve po sprejemu ustave. Zaradi načina, na katerega je bila ustava sprejeta in zaradi vsebine oziroma centralističnega in unitarističnega značaja ustave, s katerim je bil velik del jugoslovanske politike nezadovoljen, je bilo pričakovano, da bodo te volitve pravzaprav neke vrste referendum o ustavi. Zato so politične stranke v svoje programe ali pa v predvolilne nastope svojih predstavnikov vključile tudi pojasnilo svojega videnja ustave ter zahtev v zvezi s tem.

Te volitve so potekale v dveh bistveno drugačnih okoliščinah kot prejšnje. Predvsem so se priprave na volitve odvijale pod homogeno radikalno vlado. Ta je poskrbela za novo volilno zakonodajo, ki je bila sprejeta v taki obliki, da bi zaščitila vladno večino v narodni skupščini. Nov zakon, ki je bil sprejet 21. junija 1922, je prinesel spremembe predvsem v tistih delih, ki so določali način sestave kandidatne liste in način razdelitve mandatov.² Bil je izrazito neugoden za manjše stranke, saj je bil otežen preboj prek volilnega praga v parlament. Zato je razumljivo, da tudi samo sprejemanje zakona ni potekalo povsem gladko, saj so

---

¹ O volilno političnem angažiranju liberalnega in katoliškega tabora ob prvih volitvah (v konstituantu) v Vasilij Melik: Izidi volitev v konstituantu leta 1920. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 3-61; Melita Pivec: Programi političnih strank in statistika volitev. V: Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1928, str. 357-373; Blaž Vurnik, Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu države na prvih volitvah v Kraljevini SHS. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, str. 21-32.

² Več o spremembah volilnega zakona v Bojan Balkovec: Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938, s posebnim poudarkom na Sloveniji. Doktorska disertacija, Ljubljana 1997.

predstavniki opozicije protestno zapustili delo v zakonodajnem odboru, vladni predlog volilnega zakona pa razglasili za "atentat na demokracijo". Tudi ob glasovanju o zakonu 21. junija opozicije ni bilo v parlamentarni dvorani.³

Januarja 1923 je prišlo do razcepa v slovenskem delu Jugoslovanske demokratske stranke (JDS). Starini so oživili stranko z imenom Narodno napredna stranka (NNS), ki je asociiralo na stare čase stranke s konca 19. in začetka 20. stoletja. Glede na generacijski konflikt, do katerega je prišlo v slovenskem liberalnem taboru, in glede na ime, ki si ga je za svojo stranko izbrala starejša generacija, lahko sklepamo, da je starejši del stranke reagiral na agresivnost in zahteve po uveljavitvi mlajših članov stranke. To misel potrjuje uvodni del programa NNS, v katerem je najprej popisana dejavnost NNS v času narodnega boja proti germanizaciji, čitalniška, društvena dejavnost itd., akterji teh dejanj pa so imenovani kot "idealni narodni borci" s kvaliteta, kot je "nesebični idealizem". Nato je v stranko vstopila mladina, ki je vanjo "zanesla čisto nov mentalitet". Mladini oziroma mladinom so očitali karierizem, materializem in pohlepnost. NNS naj bi tako nastala kot reakcija na ravnanje mlajše generacije v stranki. Oživila naj bi "temeljna načela njene čestite prednice".⁴ To je bila spretna politična argumentacija, ki pa ni mogla prekriti resničnega vzroka; mlada, povojna generacija liberalnih politikov, spretnejša v živahni jugoslovanski politiki, je bila v vzponu, starejša generacija pa se še ni bila pripravljena umakniti. Afere, kakršna je nastala v zvezi z Jadransko banko,⁵ so bile le indici tega stanja. Razen aktualnih zamer in generacijskega konflikta, večjih programskih nasprotij med NNS in slovenskim delom JDS ni bilo. Zaradi tega je toliko bolj razumljivo (ali pa upoštevajoč konflikt nerazumljivo) oblikovanje volilnega zavezništva, ki sta ga sklenili obe stranki v Ljubljani 19. februarja 1922. Tako je v Ljubljani kot kandidat Naprednega bloka nastopil Jožef Reisner, kot namestnik pa Vladimir Ravnihar. Dogovorjeno je bilo, da bo v primeru izvolitve Reisner najkasneje do 1. januarja 1924 svoj mandat odstopil Ravniharju. O sklenjenem sporazumu je javnost obvestil Slovenski narod,⁶ ki je posebej opozoril še na to, da je zveza obeh strank "zgolj taktična ter velja samo za Ljubljano". Po volitvah je prišlo med obema strankama do spora zaradi ljubljanskega mandata in zaradi delitve stroškov, ki jih je ta ljubljanska združba imela z volitvami.⁷ Sprva si je NNS sicer prizadevala za zvezo z Narodno socialistično stranko (NSS), s katero so v t.i. Jugoslovanski zajednici liberalni starini sodelovali že pri ljubljanskih občinskih volitvah 3. decembra 1922. NSS je v začetku leta 1923 postajala radikalnejša (pa tudi zveza z liberalnimi starini jim na občinskih volitvah ni prinesla kakšnega posebnega uspeha) in je zavrnila vsakršen sporazum z meščanskimi strankami. Pri branju tega zapisa v Slovenskem narodu se vsiljuje občutek, da strankino vodstvo opravičujoče pojasnjuje vzroke in motive zavezništva s stranko, od katere so se nenazadnje tik pred tem ločili.

³ Branislav Gligorijević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*. Beograd 1979 (dalje Gligorijević, *Parlament i političke stranke*), str. 129-131.

⁴ Slovenski narod, 20. 2. 1923.

⁵ Jurij Perovšek: *Afera Jadranska banka*. V: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941*, Ljubljana 1995, str. 272.

⁶ Slovenski narod, 25. 2. 1923.

⁷ Več o tem zapletu v Metod Mikuž: *Slovenci v stari Jugoslaviji*. Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*) str. 273-274.

V programu NNS ni ničesar posebno novega, razen to, da sta centralističen in unitarističen vidik razvoja države pridobila nekaj nove terminologije, povezane z novo ustavo. Zavzela se je za t.i. "narodno samoupravo", ki je bila opredeljena kot "razbremenitev" centralne oblasti pri tistih zadevah, ki zadevajo interese posameznih krajev, okrajev ali pokrajin. Za zagotovitev takšne samouprave bi bilo treba državo razdeliti na večje oblasti, ki bi bile sestavljene "po narodnih potrebah, po prirodnih, socialnih in gospodarskih razmerah, v skladu z narodovo voljo". Več o tej samoupravi v programu NNS ni bilo zapisanega. Vendar pa je bilo omenjeno, da mora biti oblast tako velika, da lahko načelo samouprave pride do izraza, ne sme pa biti oblast prevelika, da ne bi s svojimi kompetencami ogrožala "edinstva države". Unitarizem je očitno tudi v zahtevi po "bratski enakosti", ki naj bi pripeljala do "narodnega ujedinjenja, ki je naravna posledica našega državnega ujedinjenja". Nekoliko nejasna ali pa le politično previdna je v tem kontekstu izjava, da je slovenski narod "kulturna edinica", za katero ni povoda, da bi se ji odrekli. Drugi deli programa so bili bolj klasični; proti dviganju davkov, za boljši materialni položaj uradništva, verska strpnost a boj proti zlorabljanju vere v politiki, v socialnem vprašanju pa okrepitev gospodarsko šibkega delavstva, obrtništva in kmetstva.⁸

Z vidika politične zgodovine verjetno eno najbolj zanimivih vprašanj ali kar dejstev je vrnitev dr. Ivana Šušteršiča v Slovenijo nekaj mesecev pred volitvami (11. decembra 1922).⁹ Nikakršnega dvoma ni, da je bila vrnitev politični manevar Nikole Pašiča, ki je s Šušteršičem nameraval oslabiti Slovensko ljudsko stranko oziroma razdeliti volilno telo najmočnejše slovenske stranke.¹⁰ Na to je opozoril že Fran Šuklje, ki je kot dokaz za takšne domneve navedel dejstvo, da vsa Šušteršičeva aktualna politična dejavnost (izdajanje časopisa, formiranje stranke...) zahteva veliko sredstev. Pašič naj bi ta sredstva Šušteršiču priskrbel, zaradi česar je slednjega Šuklje imenoval "kupljeni in plačani časnikarski robotar lokavega Pašiča".¹¹ Šukljetov komentar ni bila edina reakcija na Šušteršičevo vrnitev, bila pa je verjetno najbolj diskvalificirajoča, saj je Šuklje v svojem pisanju na nekaterih mestih tudi izrazilo osebno očital Šušteršiču ne le politične zablode, pač pa tudi negativne osebne lastnosti in seveda znano Šušteršičevo protisrbsko usmerjenost v času svetovne vojne.

Tako kot program liberalnega tabora tudi program SLS ni prinesel na politično prizorišče kakih novih zahtev. Res pa je, da so bile od vseh strank te volitve prav v programu SLS najbolj usmerjene proti z ustavo določenemu centralizmu. SLS je trdno stala za zahtevami po avtonomiji Slovenije, ki bi ji morala načelovati vlada, izvoljena v slovenskem parlamentu in "le temu odgovorna v vseh avtonomnih zadevah". Na nekaterih področjih naj bi imel slovenski parlament od Beograda povsem neodvisno zakonodajno oblast. Avtonomiji Slovenije je program SLS dodal še avtonomijo ustanov, okrajev in občin in to poimenoval "ljudska

⁸ Slovenski narod, 20. 2., 25. 2., 28. 2. 1923; več o tem Jurij Perovšek: Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923. V: Zgodovinski časopis, 1991, št. 1, str. 65-83.

⁹ O Šušteršičevi vrnitvi na slovensko politično sceno v Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Ljubljana 1998; poglavji "Moj odgovor" in "Brez subjektivne krivde hudo kaznovan" (str. 456-486).

¹⁰ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 241.

¹¹ Slovenec, 5. 2. 1923. Drugi del Šukljetovega komentarja je izšel 6. 2. 1923.

avtonomija".¹² Program stranke je na zboru zaupnikov SLS 5. februarja 1923 v Ljubljani predstavil voditelj stranke dr. Anton Korošec.¹³ "Vidovdanski centralizem" je obtožil korup-

cije, počasnosti uprave, političnega nazadnjaštva in verskega zapostavljanja. Ponovno je v ospredje političnega boja SLS postavil boj za avtonomijo Slovenije. Kandidat SLS za prihajajoče volitve Andrej Sušnik je izpostavil zahtevo po reviziji ustave, kar naj bi bil osnovni pogoj za sporazum med Slovenci, Hrvati in Srbi ter "kardinalna točka slovenskega naroda". Tudi v programu SLS so verska, socialna in nekatera druga poglavja predstavljala običajne zahteve (proti visokim davkom, za boljši položaj uradništva, zaščita kmetu, obrtniku, delavcu). Omeniti velja konkretno zahtevo po zakonsko določenem maksimalnem delovnem času ter osemurnem delavniku, varstvo otrok pod 14 leti ter odpravo nočnega dela. Dokaj radikalna in/ali propagandno zastavljena je bila zahteva po delavčevem sodelovanju pri določanju cen, prodaji izdelkov in udeležbi pri dobičku v "kapitalističnih podjetjih". Program SLS je posegel tudi na področje pokojnin, ki so jih prejeli vojni invalidi, in se zavzel za enakopravno obravnavanje vojnih invalidov, ki so služili v srbski in v avstrijski vojski.

Volitve so se izšle z naslednjim rezultatom:¹⁴ SLS: 21 mandator (60,5%), JDS: 1 (8,2%), Samostojna kmečka stranka (SKS): 1 (6,16%), Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS): 2 (5,76%), Nemci: 1 (3,3%), Slovenska republikanska stranka (SRS): 0 (0,8%), NSS: 0 (2,1%), Narodna ljudska stranka (NLS): 0 (0,40%), Socialistična stranka delovnega ljudstva (SSDL): 0 (6%), Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ): 0 (3,2%),¹⁵ Narodna radikalna stranka (NRS):¹⁶ 0 (1,9%).

Rezultati so zgovoren dokaz pomanjkljivosti volilnega sistema, zaradi katerega poslanskega mesta nista dobili SSDL in SSJ, ki sta dobili večji delež glasov kot HRSS in Nemška stranka. Zadnji dve stranki sta bili namreč teritorialno omejeni na manjše ozemlje (HRSS na obmejni del s Hrvaško v mariborskem volilnem okrožju, Nemci pa na Mariborsko volilno okrožje) in sta zato uspeli pridobiti dve oziroma eno poslansko mesto. Nastop posebne nemške stranke je omogočil nov volilni zakon, ki je pripadnikom narodnostnih manjšin podelil volilno pravico pod pogojem, da so najmanj 10 let nastanjeni na ozemljih, ki so tedaj sestavljala Kraljevino SHS.

Fran Erjavec je seštevke volilnih rezultatov predstavil kot seštevke glasov za in proti obstoječi ustavi. Vse na volitvah nastopajoče stranke je razdelil na "ustavo-verce" (JDS, SKS, NRS), ki so dobili 29.600 glasov ali 16,5%, "revizioniste" (SLS, SSDL, NSS, SRS, SKRS) s 138.600 glasovi ali 76,5% ter "neopredeljene" z 12.000 glasovi oziroma 7%.¹⁷ Glede na te rezultate lahko sklepamo, da so se slovenski

¹² Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, dok. 20, str. 82-86.

¹³ Slovenec, 6. 2. 1923.

¹⁴ Rezultati povzeti po Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 251.

¹⁵ Fran Erjavec: Politična bilanca volitev 18. marca 1923 v Sloveniji. V: Socialna misel, št. 4, 1923, (dalje Erjavec, Politična bilanca) str. 82.

¹⁶ Med rezultati volitev v Sloveniji Mikuž ne omenja NRS, zato je rezultat te stranke povzet po Erjavčevih tabelah. Pri Erjavcu se drugi rezultati malenkost razlikujejo od rezultatov, ki jih v navedenem delu navaja Mikuž.

¹⁷ Fran Erjavec, Politična bilanca, str. 82.

volilci na teh volitvah izrekli proti vidovdanski ustavi. Med rezultati sta opazni še dve posebnosti. Na eni strani je izguba več kot polovice glasov delavskih strank, kar je Erjavec razlagal kot posledico že omenjenega dejstva, da so bile te volitve pravzaprav volitve o ustavi, pri čemer je imela SSJ dosledno centralistično stališče, NSS je bila dolgo neodločena, SSDL pa je prepozno reagirala na potrebo po tej opredelitvi.¹⁸ Čeprav se s tem vzrokom lahko deloma strinjamo, pa pri skupnem neuspehu delavskih strank ne smemo pozabiti na prepoved delovanja komunistične stranke, ki je s političnega prizorišča odstranila stranko, ki je na prejšnjih volitvah uspela s petimi oziroma šestimi poslanskimi mesti. Druga posebnost je bil velik polom SKS, ki je obdržala le eno poslansko mesto v primerjavi z devetimi oziroma osmimi iz leta 1920. To naj bi se zgodilo zato, ker SKS "v štirih letih svojega obstanka ni znala razviti nobenega pozitivnega kulturnega, političnega, gospodarskega ali socialnega programa, ne ustvariti lastnih organizacij, temveč je gradila svojo moč zgolj na hrupne prireditve in nemoralno osebno politiko."¹⁹ Tako Erjavec. V resnici je bil vzrok neuspeha SKS v tem, da je nagovarjala tisto skupino volivcev, ki so tradicionalno volili za drug politični tabor. Drug vzrok za neuspeh SKS naj bi bilo dvoletno sodelovanje v vladi, ki naj bi stranko kompromitiralo.²⁰ Omeniti velja še katastrofalen izid volitev za NLS Ivana Šušteršiča, ki je z 875 glasovi dosegla najslabši izid, ki je med drugim pričal tudi o tem, da je imela SLS homogeno volilno telo. Edini mandat, ki ga je v Sloveniji dobila JDS, je bil mandat iz Ljubljane, tradicionalne liberalne trdnjave.

II. Volitve v Narodno skupščino 8. 2. 1925

Volitve leta 1925 so bile eden najbolj razburljivih dogodkov politične zgodovine v obdobju med obema vojnama, nekateri sodobniki so jih imenovali tudi najbolj viharne volitve v kraljevini.²¹ Za to je poskrbela vlada NRS in SDS (po priimkih voditeljev teh strank, Pašiču in Pribičeviću, imenovana tudi vlada PP), ki je imela v prejšnji skupščini manjšino, z volitvami pa je želela svojo vladavino podaljšati oziroma legitimizirati v obliki parlamentarne večine. Vsa dejavnost vlade v predvolilnem obdobju je bila izrazito nedemokratična, saj je s terorjem in represijo poskušala onemogočiti predvolilno in tudi volilno dejavnost opozicije. Največja žrtev predvolilnega obdobja je bila HRSS s svojimi vodilnimi politikami. Vlada je konec decembra 1924 razširila Obznano²² na to stranko (z začetkom veljavnosti 1. januarja 1925), vodilne politike pa pozaprila. Vse skupaj je bila premišljeno zastavljena akcija, ki je vključevala celo zunanjepolitične manevre, s katerimi je vlada poskušala prepričati (zahodno) evropske države o nevarnosti akcij, ki naj bi jih Kominterneta pripravljala v Kraljevini SHS. S tem je želela legitimizirati politični napad na HRSS in njenega voditelja Stjepana Radića, ki naj

---

¹⁸ Fran Erjavec, *Politična bilanca*, str. 82.

¹⁹ Fran Erjavec, *Politična bilanca*, str. 84.

²⁰ Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 149.

²¹ Melita Pivec: *Programi političnih strank in statistika volitev*. V: *Slovinci v desetletju 1918-1928*, Ljubljana 1928, (dalje Melita Pivec, *Programi*) str. 360.

²² Obznana je bila akt, s katerim je 29. 12. 1920 vlada Milenka Vesnića prepovedala vsakršno komunistično dejavnost. Akt je bil sprejet mesec dni po volitvah v ustavotvorno skupščino, na katerih je KPJ dobila 58 poslanskih mest in postala tretja najmočnejša stranka v konstituenti.

bi bil zveza z Moskvo. V javnosti so se celo pojavili ponarejeni dokumenti, ki naj bi pričali o komunistični dejavnosti, propagandi in metodah HRSS.²³ HRSS je sicer sama pripomogla vladi pri teh manipulacijah, saj je v skladu z Radićevo avanturistično politiko vstopila v komunistično Kmečko internacionalo, vendar se je komunizmu pri vstopu v internacionalo javno odrekla.²⁴

Tudi v Sloveniji je bila SLS deležna vladnega pritiska s prepovedmi propagandnega materiala, tiska ter teroriziranjem posameznih kandidatov.²⁵ V Sloveniji so bile volitve sicer nekoliko mirnejše kot v nekaterih drugih delih države, kjer so ob volitvah potekali pravi spopadi med policijo, volilci, predstavniki opozicijskih strank ter oddelki Orjune, vendar pa tudi tu predvolilno obdobje in volitve same niso minile brez nasilja. Dober mesec po volitvah (19. marca 1925) je Opozicijski blok verifikacijskemu odboru Narodne skupščine podal poročilo, v katerem je bilo za Slovenijo ugotovljeno, da so se volitve "vršile pod velikim materijalnim in moralnim pritiskom, kakor ga ne pomni zgodovina naše zemlje."²⁶ Najhujši incident se je zgodil na zadnjem shodu SLS v Ljubljani, ko je po desetih minutah Koroščevega govora v Unionsko dvorano, kjer je potekal shod, vdrla dobra stotnja orjunašev, ki je sprožila hud pretep z "reditelji" SLS. Policija in žandarmerija sta se postavili na stran orjunašev, "reditelji" shoda pa so Korošča na ramah odnesli iz dvorane na ulico, kjer se je iz vsega skupaj razvila velika manifestacija opozicijske SLS. Po mnenju Metoda Mikuža je prav ta akcija Orjune pripomogla Korošču k volilni zmagi v Ljubljani.²⁷ Takrat se je zgodilo prvič in zadnjič, da liberalci v Ljubljani niso dobili mandata. Podobnega onemogočanja predvolilnega boja so bile deležne tudi delavske stranke.²⁸

Poleg neposrednega "oviranja" delovanja opozicijskih strank je vlada za potrebe svojega volilnega boja uporabljala državna sredstva, po vseh drugih strankah pa je udarjala z gesli o "antidržavnih elementih", opozarjala na nevarnost, ki naj bi jo predstavljali komunistični plačanci, ter v geslih kot "za kralja ali proti njemu" ter "za državo ali komunizem" postavljala alternative, s katerimi je lahko marsikatero stranko postavila na drugo stran zakonitega.²⁹

Med liberalci, ki so bili razcepljeni na več strank, je prišlo do povezovanj, ki naj bi predvsem čim bolj onemogočila uspeh SLS na volitvah. Prvi pogovori so potekali s SKS, vendar se je ta konec novembra odločila, da bo nastopila samostojno. Nato so se pogajanja začela z NRS. Sprva se niso uspeli dogovoriti o skupnem nastopu, po Pašičevem priporočilu ljubljanski NRS so se pogajanja nadaljevala, vendar pa so se zaključila, ko so narodni socialisti (NSS) ponudili sodelovanje NRS. NSS je zahtevala manj in je bila zato za NRS ugodnejši partner na volitvah. Ko je bil za kandidata v Ljubljani postavljen Ravnihar, se je manjši del ljubljanske NRS ločil in nastala sta dva mestna odbora stranke. Enemu je načeloval Ravnihar, ki se je z NSS povezal v Narodno zajednico, drugemu pa Niko Zupanič, ki se je povezal s SDS v Narodni blok. V okrožju Ljubljana-Novo mesto se je

²³ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 178-180.

²⁴ O nasilju na volitvah v 1925 Filip Filipović: Sabrana dela, 9. Beograd 1988, str. 147-148, 149-152.

²⁵ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 195.

²⁶ Ferdo Čulinović: Dokumenti o Jugoslaviji. Zagreb 1968, (dalje Čulinović, Dokumenti) str. 258.

²⁷ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 301.

²⁸ Podrobneje o tem v Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 304-310.

²⁹ Ferdo Čulinović, Dokumenti, str. 254.

Ravnihar vezal z NSS in slovenskimi Davidovičevimi pristaši v Blok bratskega sporazuma, Zupanič in SDS pa v Narodni blok; v okrožju Maribor-Celje je šla ena frakcija v Bratski sporazum, druga pa je nastopila samostojno, ker se ni uspela dogovoriti s SDS.³⁰

Tudi delavski tabor je bil razcepljen na več strank in skupin in je pred volitvami poskušal združiti svoje sile, vendar je na volitvah vseeno nastopil dokaj razcepljen.³¹

V okrožju Maribor-Celje je na teh volitvah nastopalo kar 14 list oziroma skrinjic (SLS, HRSS, Hartner, Narodni blok (SDS), Franjo Zagorski, SKS, Delavsko-kmečki republikanski blok (DKRB), Nemci, NRS, SSJ (Mariborčani, Korunovci), SSJ (Zvonimir Bernot), Seljačka agrarna zveza, Hrvaška stranka in Bratski sporazum), v okrožju Ljubljana-Novo mesto 9 (SLS, Narodni blok, SRS, Delavsko-kmečki republikanski blok, Kmečka republikanska stranka (Murn), Bratski sporazum, SSJ (Mariborčani), SSJ (Bernot)), v Ljubljani pa 5 (Narodni blok, Delavsko-kmečki republikanski blok, SSJ (Mariborčani), SLS, Narodna zajednica).³² Število list, ki so nastopile na tokratnih volitvah, je bilo največje v obdobju med obema vojnama.

V tokratnem predvolilnem boju je bilo manj programskih nastopov in več obračunov s preteklostjo in obračunavanj z nasprotniki. Z obeh strani, ki ju obravnavamo, so prihajale ostre obtožbe v zvezi s korupcijo in vsem slabim, kar se je v Sloveniji in kraljevini zgodilo v zadnjih letih.

Na shodu JDS 11. novembra 1924 v Ljubljani je Gregor Žerjav odprl volilni boj z analizo prejšnjih parlamentarnih volitev. Ugotovil je, da so stranke, ki so se takrat zavzemale za revizijo ustave, želele doseči tudi "revizijo državnega edinstva". Zveza, ki je nastala med Davidovičevo stranko, HRSS in SLS, si je prizadevala za sporazum med Slovenci, Hrvati in Srbi, vendar pa naj bi bila to le fraza, ki naj bi "prevarala" javnost. Žerjav je zavrnil iskrenost boja SLS proti centralizmu, medtem ko je JDS ohranila stališče decentralizacije uprave. Vladi, v kateri je bil tudi Korošec, je očital povezave in kompromise z Nemci. Zatrdil je, da volitve leta 1923 niso bile svobodne volitve in da njegova stranka zahteva, da naj bodo tokratne volitve zares svobodne. To je bilo resnično vprašanje perspektive, s katere se gleda na svobodo volitev. V edinem zares programskem stavku se je Žerjav zavzel za čimvečjo samoupravo, decentralizacijo uprave in izenačitev (davčnih) bremen v državi. "Nismo pa pripravljeni dati ničesar, kar bi bilo naperjeno proti edinstvu ali sigurnosti države ali njenemu ugledu na zunaj."³³ Omeniti velja, da sta oba tabora na teh volitvah kot sredstvo volilne propagande, bolj kot je to običajno, uporabljala samozavestno držo in prepričanost v svojo zmago. Tako v govorih na zborovanjih kot tudi v raznih političnih noticah v časopisju so se pojavljale trditve o zagotovi zmagi ali "delovni večini" enega ali drugega bloka.

Slaba dva tedna po ljubljanskem shodu, 23. novembra, je Žerjav na demokratskem zborovanju v Mariboru ponovil nekatere izjave, ki jih je bilo mogoče slišati že v Ljubljani, še bolj strastno pa se je lotil SLS oziroma celotnega Opozicijskega bloka. Večina, ki jo je imel Opozicijski blok v razpuščenem parlamentu, je bila po njegovih besedah "večina malkontentstva in demagogije brez pozitivnega

³⁰ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 299, 300.

³¹ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 304-310.

³² Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 310.

³³ Jutro, 12. 11. 1924.

programa". Najbolj zanimiva predvolilna zahteva, ki jo je podal Žerjav, pa je bila usmerjena v tisto smer, kamor je zašla politika v času diktature. Zavzel se je namreč za ukinitvev "plemenskih in konfesionalnih" strank, torej tistih strank, ki v svojih programih niso podpirale vidovdanskega centralizma in unitarističnega "edinstva" države.³⁴

Na zadnjem shodu Narodnega bloka³⁵ 5. februarja v Ljubljani je šel dr. Dinko Puc v svojem govoru celo globoko v preteklost, ko je katoliški cerkvi očital sežig prvega slovenskega Svetega pisma ter podal še "sodobnejšo" asociacijo na sežig Cankarjeve Erotike. Dr. Pivko, kandidat iz mariborskega volilnega okrožja, je ostro napadel Korošca zaradi neke izjave, v kateri je Korošec Pivka ozmerjal z izdajalcem. Bolj konkreten je bil Ivan Mohorič, ljubljanski kandidat Narodnega bloka, ki se je zavzel za čimprejšnjo ustanovitev Gospodarskega sveta, ki je bil predviden v 44. členu vidovdanske ustave, v katerem naj bi bili zastopani vsi sloji in stanovi, ki bi preko tega sveta lahko vplivali na oblikovanje gospodarske in socialne zakonodaje. Izrazil je še zahtevo po čimprejšnji vzpostavitvi samoupravnih oblasti in srezkih skupščin.³⁶

Predvolilne aktivnosti SLS so imele podoben značaj. Že v začetku novembra 1924 je izšla posebna izdaja Slovenca na eni strani, v kateri sta bila objavljena sporočilo slovenskemu narodu in "Proglas širšega bloka". Pašič, Pribičević in Žerjav, torej nosilca in slovenski predstavnik obstoječe vladne koalicije, so bili imenovani "zli duhovi", vladi pa so bile očitane korupcija, absolutizem in nasilje. Kot ideali so bili postavljeni v ospredje "slovenska individualnost, najširša svoboda in vsestranska poštenost", doseči pa naj bi jih bilo možno z "revizijo ustave in z zakonom".³⁷ Ti ideali so bili v ospredju politične kampanje SLS do volitev februarja prihodnje leto. Res je, da je bil tisk opozicije s strani oblasti omejevan, vendar je vsaj še ob koncu leta 1924 Slovenec povzegal dogajanje strankinih zborovanj in Koroščevih nastopov. Na enem od shodov zaupnikov (23. novembra v Ljubljani) je Korošec pojasnil taktiko stranke v razpuščenem parlamentu. Kritiziral je HRSS zaradi kandidatur v Sloveniji. Opozoril je, da želi Radić s temi kandidaturami doseči dvoje; Hrvaški prisvojiti Prekmurje ter "vpredi Slovence v svoj hrvatski voz". Albina Prepeluha je zaradi zaveznitva z Radićem, ki je bilo sklenjeno na podlagi republikanstva, označil kot izdajalca, Radićeve namere s Prekmurjem pa kot "grd imperializem".³⁸ SLS je ob volitvah leta 1925 kot ciljno volilno skupino nagovorila tudi delavstvo (oziroma neposredno rudarje v Trbovljah),³⁹ saj naj ne bi razcepljene delavske stranke tako in tako imele nobene možnosti za volilni uspeh, SLS pa naj bi že v preteklosti pokazala svojo podporo delavstvu.

Rezultati:⁴⁰ SLS: 20 (56,8%), Narodni blok (SDS (+NRS)): 2 (12,6%), HRSS:

³⁴ Jutro, 25. 11. 1924.

³⁵ Narodni blok kot volilna koalicija je nastal po konfliktu v ljubljanski NRS. Nastala sta dva mestna odbora NRS. Ravniharjev se je povezal z NSS, Zupaničev pa s SDS v Narodni blok. V ljubljanski oblasti je Zupaničeva frakcija sklenila enako zaveznitvo, medtem ko v mariborski oblasti do koalicije s SDS ni prišlo (več o tem v Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 299-300).

³⁶ Jutro, 6. 2. 1925.

³⁷ Slovenec, 7. 11. 1924, posebna izdaja.

³⁸ Slovenec, 25. 11. 1924.

³⁹ Slovenec, 5. 2. 1925.

⁴⁰ Rezultati povzeti po: število poslancev v Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 310, 311; rezultati v odstotkih v Fran Erjavec: Volitve v narodno skupščino dne 8. februarja v Sloveniji V: So-

3 (11%), SKS: 1 (6,6%), NRS: 0 (0,5%), Narodna zajednica: 0 (2%), SSJ: 0 (2,9%), DKRB: 0 (2,8%), SSJ (bernotovci): 0 (0,9%): SRS: 0 (0,2%), Hartner: 0 (1%), Zagorski: 0 (0,2%), Hribar: 0 (0,1%), Štrbenac (disidenti HRSS): 0 (0,1%).

Fran Erjavec je kot osnovni komentar volitev navedel dejstvo, da so volitve "enako kot prejšnje dokazale odločno anticentralistično orientacijo slovenskega naroda, ki je pač neupogljiva".⁴¹ Ne glede na vprašljiv izbor strank, ki jih je Erjavec navajal kot avtonomistične stranke, ostaja dejstvo, da je ponovno največji uspeh na volitvah dosegla SLS. Sicer je v primerjavi s prejšnjimi volitvami izgubila 2,5 odstotka in eno poslansko mesto, medtem ko je SDS (sicer v povezavi z NRS) pridobila dobro četrtno glasov, HRSS (v zavezništvu s SRS) pa celo nekaj več kot 50 odstotkov glasov in eno poslansko mesto. Največ je izgubil delavski tabor. Kljub (ali pa prav zaradi) razcepljenosti so delavske stranke skupaj izgubile kar tretjino glasov glede na volitve leta 1923, od leta 1920 pa so izgubile celo 72,8% glasov.⁴²

III. Volitve v Narodno skupščino 11. 9. 1927

Že dan po razpustu skupščine je Slovenec objavil prvo izhodišče volilne kampanje SLS; "V skupščino naj pridejo ljudje, ki bodo imeli več veselja in sposobnosti za konstruktivno delo." Poleg tega naj bi volitve iz parlamenta odstranile "korupcionaše".⁴³ Bolj kot kdajkoli prej je bilo v predvolilnem boju SLS opazno poudarjanje celotnega državnega jugoslovanskega okvira.⁴⁴ Na zboru zaupnikov SLS, 3. julija v Ljubljani,⁴⁵ je Korošec poudaril, da je namen SLS služiti državi, vendar je stranka še vedno ostala "nositeljica slovenskih želj in potreb". Želja stranke je bila, da bi v novem parlamentu okrepili vezi z radikalno stranko. V začetku julija SLS še ni imela izdelanega volilnega programa. Poleg običajnih stališč, ki so bila prisotna pri vseh volitvah v dvajsetih letih, je imela stranka v tistem času izoblikovani le dve zahtevi. Prva je bila povezana z zunanjo politiko države. Izrekli so se proti raznarodovalni politiki v Italiji, kjer je fašizem že v svojem najhujšem obsegu odstranjeval vse, kar je bilo slovenskega. Tudi sicer je na tokratnih volitvah tudi SLS posvečala zunanji politiki več pozornosti kot običajno. Druga zahteva se je nanašala na ločitev gospodarskih vprašanj od politike. Končno naj bi se ustanovil Gospodarski svet, ki je bil predviden v ustavi. Programsko izhodišče SLS je šlo še dlje; ob reviziji ustave naj bi se Gospodarskemu svetu dodelila parlamentarna oziroma zakonodajna kompetenca. Tako bi se razvila tudi "nove vrednote ustvarjajoča gospodarska politika".

11. julija je Korošec s predsednikom vlade Velimirjem Vukičevićem sklenil t.i. Blejski pakt, dogovor o povezavi med NRS in SLS po volitvah. To je Korošec pojasnil v času volilnega boja takole: "Dovolj znano je, da se je med nami in sedanjim ministrskim predsednikom Vukičevićem sklenila pogodba, da po volitvah z radikali delimo v politiki vso srečo in nesrečo. To se pravi, ako bodo oni v vladi,

cialna misel, št. 2, 1925, (dalje Erjavec, Volitve 1925) str. 37-43.

⁴¹ Fran Erjavec, Volitve 1925, str. 40.

⁴² Fran Erjavec, Volitve 1925, str. 41.

⁴³ Slovenec, 16. 6. 1927.

⁴⁴ "Tako kakor so Slovenci državni narod, [...], tako je tudi Slovenska ljudska stranka državna stranka, ki se briga za dobrobit ne samo Slovenije, ampak vse države." V: Slovenec, 30. 8. 1927.

⁴⁵ Slovenec, 5. 7. 1927.

bomo tudi mi, ako ne, tudi mi ne." Pri tem sporazumu je šlo za zaveznitvo, ki je bilo, površno gledano, nekoliko nenaravno. Zveza slovenskih avtonomistov in stranke predstavnikov velikosrbske čaršije je bila videti kot popolna kapitulacija SLS. V intervjuju, ki ga je Vukičević na Bledu dal slovenskim časniki, je na vprašanje, ali gre pri sporazumu za "likvidacijo avtonomistične politike SLS", odgovoril skorajda pitijsko, a gotovo pragmatično: "Ali pomeni sporazumevanje strank kapitulacijo? To je samo urejevanje, konsolidiranje razmer."⁴⁶ Vsekakor lahko Blejski pakt ali sporazum obravnavamo kot eno najbolj pragmatičnih političnih dejanj (vsaj najbolj opazno in očitno pragmatično dejanje) Slovenske ljudske stranke, s katerim je stranka na račun vstopa v vlado, ki je bil spričo moči NRS skorajda gotov, zastavila svoj ugled, ki ga je imela tudi zaradi svoje (tradicionalno) avtonomistične ter protivelikosrbske države. Zanimivo je, da se ji sklenitev tega sporazuma na volilnem izidu sploh ni poznal. Morda je bila posledica tega sporazuma le nekoliko nižja volilna udeležba v Sloveniji na teh volitvah kot na vseh prejšnjih.

Sredi avgusta je imel volilni program SLS že popolnoma jasne obrise. Na zborovanju v Rajhenburgu⁴⁷ je Korošec povzel zahteve stranke oziroma obljubil, da bo stranka po volitvah zahtevala spremembo zakona o volitvah narodnih poslancev ter da se bo zavzel za revizijo določil o oblastnih in okrajnih samoupravah.⁴⁸ Stranka se bo zavzela za ureditev verskih odnosov, za izvedbo agrarne reforme ter za poceni kredite za kmete in delavce. Klasična obljuba je bila v zvezi z nižanjem davkov. V Rajhenburgu je Korošec govoril tudi o oblastnih samoupravah, ki jih je ob tej in kasneje tudi ob drugih priložnostih imenoval "deželni zbori". Koliko pove ta primerjava z vidovdansko ustavo določenih oblastnih samouprav in starih deželnih zborov, je težko realno oceniti. Vendar nekaj pove dejstvo, da naj bi se SLS zavzela, da bi bila tem samoupravam vrnjena vsa imovina bivše štajerske in kranjske dežele. Ta primerjava je bila najverjetneje vezana na zahtevo po prepustitvi samoupravam tistih delov državnega proračuna, ki so bili vezani na to premoženje (npr. bolnice, ceste, kmetijske šole...). Po volitvah naj bi SLS v koaliciji z radikali poskrbela, da bi se "popravili" zakoni o samoupravah. Verjetno bi šlo pri teh spremembah predvsem za določila o razporejanju davčnih virov na oblastne samouprave. Tik pred volitvami je SLS v svoj program vključila še depolitizacijo administracije.⁴⁹ Na zborovanju v Ljubljani je tri dni pred volitvami Korošec obljubil še akcijo za revizijo uradniškega zakona, pri čemer naj bi poskušali doseči izboljšanje materialnega položaja uradništva ter politično neodvisnost zunaj uradov.⁵⁰ To obljubo je mogoče interpretirati na vsaj dva načina; v skladu z obljubo o depolitizaciji uradništva bi lahko sklepali, da je Korošec računal na apolitično držo uradništva na delovnem mestu, v skladu s tem, da je SLS že dojemal kot stranko bodoče vladne koalicije, pa morda tudi kot zahtevo po politični lojalnosti uradništva vladi na delovnem mestu ter svobodno politično odločanje v privatnem življenju.

⁴⁶ Slovenec, 12. 7. 1927.

⁴⁷ Slovenec, 17. 8. 1927.

⁴⁸ Bolj konkretno se je SLS s temi vprašanji ukvarjala v času pred volitvami v oblastne skupščine, ki so bile 23. 1. istega leta. O tem v Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Ljubljana 2000, str. 82-94.

⁴⁹ Slovenec, 6. 9. 1927.

⁵⁰ Slovenec, 9. 9. 1927.

Posebej zanimivo dejstvo v zvezi s predvolilno kampanjo SLS je ne le samozavest stranke, ki je po Blejskem paktu svoje zahteve in obljube predstavljala že kar kot program bodoče vlade, ampak naravnost pokroviteljska drža, s katero je vsem slovenskim strankam ponudila božje premirje, "treuga Dei", ki naj bi po volitvah slovensko politiko združilo k skupnemu delu. Posebej je bilo poudarjeno, da SLS to premirje ponuja "v trenutku, ko stojimo na pragu v vlado".⁵¹

Volilna kampanja SDS je bila tokrat nekoliko manj programsko vsebinsko naravnana in bolj obrnjena v preteklost oziroma v navajanje tistega, kar je ali naj bi slovenski demokrati uspeli doseči, ko so bili v vladi. Sicer pa je v zvezi z volilno propagando liberalcev ob teh volitvah izrazito opazno dejstvo, da se slovenski del demokratov ni posebej aktivno vsebinsko vključil v volilni boj. Volilni proglas je vsem "jugoslovanskim volilcem" izdal glavni odbor SDS, podpisal pa ga je strankin predsednik Svetozar Pribičević. V proglasu so opozorili na nasilje, ki se je dogajalo ob volilni agitaciji, v zvezi s čimer so zagrozili z obtožbami v novi narodni skupščini. Verjetno najbolj poveden stavek razglasa je: "Naš ideal je zapadna prosvetljena demokracija, ki je edina uvedla režim, dostojen svobodnega človeka."⁵² Sklicevanje na zahodno demokracijo je bilo za SDS, ki je bila nosilka politične zaslombe Orjune, dokaj nerazumljivo, a logično volilno geslo.

8. septembra je v Jutru izšel Davidovičev poziv datiran s 5. septembrom ter naslovljen "Priateljima Demokratske stanke u Sloveniji", v katerem je Davidović pozval pristaše demokratske stranke v Sloveniji, naj volijo liste Samostojne demokratske stranke. Nekoliko nenavadno je bilo, da je poziv izšel kar v srbsko-hrvaškem jeziku, saj so praviloma volilne pozive, razglase in podobne komunikacije strank, ki so imele sedeže v krajih zunaj Slovenije, za objavo v slovenskih časnikih prevedli v slovenščino. Le redko se je zgodilo, da so zaradi občutka pristnosti besedilo pustili v srbsko-hrvaškem jeziku. 10. septembra pa je isti Davidovičev poziv izšel v Jutru še enkrat. Tokrat celo v cirilici. Zakaj so se v uredništvu Jutra oziroma na sedežu stranke odločili za to potezo, je težko reči, nedvomno pa je ob teh volitvah slovenskim liberalcem oziroma demokratom manjkalo samostojnega pristopa k volilnemu boju, na kar kaže tudi bolj aktivno povzemanje propagande iz Beograda. To potezo lahko ocenimo tudi kot prispevek slovenskih liberalcev k unitaristični politiki.

Na zborovanju Naprednega in narodnega bloka⁵³ v Ljubljani, 9. septembra, je Albert Kramer Blejski pakt označil kot poskus, "naj bi tudi po volitvah ostal v državi sistem, ki izključuje ogromno večino novih krajev od direktne soudeležbe in soodločitve pri vodstvu države". V zvezi z zunanjo politiko je Kramer opozoril na očitno neaktivnost države na tem področju, kar je negativno vplivalo na ugled države v tujini. Zahteval je ustanovitev posebnega parlamentarnega zunanjepolitičnega odseka, ki naj bi vodil stalen nadzor nad diplomatsko in konzularno službo. Nadalje se je zavzel za izenačenje davkov, za ustanovitev Gospodarskega sveta, depolitizacijo gospodarstva itd.⁵⁴

⁵¹ Slovenec, 2. 8. 1927.

⁵² Jutro, 1. 9. 1927.

⁵³ Napredni in narodni blok je nastal kot volilna koalicija SDS in NNS ob volitvah v oblastne skupščine leta 1927 in naj bi se kot takšen ohranil še ob volitvah v narodno skupščino istega leta (Melita Pivec, Programi, str 363). V analizah volilnih rezultatov Napredni in narodni blok ne omenja, rezultati so navedeni le za SDS.

⁵⁴ Jutro, 10. 9. 1927.

Rezultati:⁵⁵ SLS: 20 (59,9%), SDS: 4 (15,5%), SKS+HSS: 1 (6%), SSJ: 1 (5%), DKRB: 0 (5,2%), Radić: 0 (2,5%), NRS + JDS: 0 (2,7%), Nemci: 0 (3,3%), Zagorski: 0 (0,2%).

Slovenska ljudska stranka je torej obdržala število poslancev, v odstotkih pa je celo nekaj malega pridobila. Največ je pridobila Samostojna demokratska stranka v Narodnem bloku, ki je v odstotkih svojemu koalicijskemu uspehu s prejšnjih volitev dodala le 2,9%, vendar pa je zaradi razporeditve glasov to pomenilo kar 2 poslanca več, kot jih je imel Narodni blok na prejšnjih volitvah. Tokrat je volilni prag prestopila tudi SSJ kot edina delavska stranka, ki je v Sloveniji dobila poslansko mesto. Sodobni Erjavčev komentar razmer v delavskem taboru je bil naslednji: "Vse kaže, da pri nas še nekaj časa ne bo prišlo do resne socialistične stranke, kajti kar sedaj šari med delavstvom, je brez ideje in brez nosilcev idej, ki bi imeli potrebne kvalitete, zato je le naravno, da ne more najti v že tolikokrat prevaranih delavskih masah vere in zaupanja."⁵⁶ Največji polom na slovenskih volitvah je pravzaprav doživel Radić, ki je izgubil vse tri slovenske mandate.

Na teh volitvah je bila v Sloveniji, kot je bilo že omenjeno, volilna udeležba nekoliko nižja, dosegla je le 65,5% vseh volilnih upravičencev, medtem ko je na volitvah v konstituantno leta 1920 volilo 74,4% volilnih upravičencev, na vmesnih volitvah (1923 in 1925) pa obakrat nekaj pod 72% volilnih upravičencev. Eden od vzrokov je bil že omenjen (blejski sporazum), vendar vzroke za nižjo volilno udeležbo lahko najdemo tudi v dejstvu, da se na teh volitvah ni razreševalo kakšno veliko politično vprašanje, kot na primer avtonomija/centralizem leta 1920, revizija ustave 1923 ter reakcija na volilni teror leta 1925. Eden od vzrokov za manjšo volilno udeležbo naj bi bil tudi naveličanost prebivalstva za volitve, ki so bile prepegoste.⁵⁷ Kljub temu velja opozoriti, da je tudi te volitve spremljalo vladno nasilje, tokrat Vukićevićeve vlade radikalcev, muslimanov in demokratov. Bolj kot neposredno nasilje je opozicija v parlamentu očitala vladni večini krajo volilnih kroglic, ponarejanje rezultatov in podobno. Posebnost teh volitev je bila tudi kandidatura sina predsednika vlade, Miloša Vukićevića, ki je bil za pasivno volilno pravico premlad, kar so v stranki rešili s ponaredkom rojstnega lista.⁵⁸ Vendar so bile te nepravilnosti omejene na druge dele kraljevine, v slovenskem delu države razen posameznih incidentov, ki sta jih povzročali obe strani, o vladnem predvolilnem nasilju ni mogoče govoriti.

Blaž Vurnik

THE POLITICAL CONFRONTATION BETWEEN THE LIBERAL AND CATHOLIC CAMPS IN
THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1923, 1925 AND 1927 IN KINGDOM OF THE SERBS,
CROATES AND SLOVENES

S u m m a r y

In the 1920s, the electoral body of the Kingdom of the SCS voted three times. Each of these

⁵⁵ Rezultati povzeti po: število poslancev Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 364; rezultati v odstotkih Fran Erjavec, *Volitve v narodno skupščino*. V: *Socialna misel*, 1927, (dalje Erjavec, *Volitve 1927*) str. 205.

⁵⁶ Fran Erjavec, *Volitve 1927*, str. 206.

⁵⁷ Silvo Kranjec: *Slovinci v Jugoslaviji*. V: *Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana 1939, str. 91.

⁵⁸ Ferdo Čulinović, *Dokumenti*, str. 272, 277-279.

elections were accompanied by extraordinary political events. The second state elections in the Kingdom of the SCS, which took place on 18 March 1923, were the first after the adoption of the Constitution. Due to the political circumstances in which the Vidovdan Constitution was adopted in 1921 and due to its centralist and unitarianist character, these elections turned out to be some kind of referendum on the Constitution, which also became the main concern of all the political parties in the pre-election period. According to some modern interpretations, the political forces divided into the pro-constitutional, the revisionist and a smaller group of the undecided. The elections were marked by variegated political events. One of these was the generation rift in the Liberal camp, in the Slovene part of the Yugoslav Democratic Party, whereby a nucleus of older politicians split from the Party and founded a new National Progressive Party, which was supposed to work on pre-war principles. The Catholic camp saw a resounding comeback of Ivan Šušteršič, the former leader of the Slovene People's Party, who, having founded his own party, failed miserably in the elections. Šušteršič's return into politics at that time was not a coincidence, but part of the astute pre-electoral manoeuvres by Nikola Pašić whose intention was to weaken the power of the SPP. Before the elections, the government even ventured to alter partly the electoral law in order to weaken further the opposition. The great victor of the elections in the Slovene part of the country was the SPP, winning 21 out of 26 seats.

Not even two years later, on 8 February 1925, early elections took place, due to the dissolution of the National Assembly. These elections turned out to be one of the most stirring political events in Slovene and Yugoslav political history between the two world wars. This was due to the government which, although being in the minority, wanted to gain a parliamentary majority in the elections. In order to achieve this, it used various means, all of which were undemocratic. The pre-electoral campaign was shaken by the news of terror and violence from other parts of the country. In the Slovene part of the country, however, there were no clashes between the police and voters. Among the obstacles encountered by the Slovene opposition parties during the pre-election campaign was the ban on the dissemination of propaganda materials, and, especially, the attempts of the pro-government parties to discredit their political adversaries, in terms of their programme, accusing them of being "anti-state elements", and using slogans such as "you are either for the king or against him", or "for the state or for Communism". The pre-election campaign thus saw fewer presentations of political programmes and more of the settling of accounts between the adversaries over past issues and failures since the foundation of the common state. One of the measures introduced by the government was the banning of the Croat Republican Peasants' Party, by which the government eliminated one of its strongest opponents. In spite of the Liberal camp being stronger during the pre-election campaign, the Slovene People's Party once again recorded a landslide victory in Slovenia, losing only one seat compared with the previous elections.

The fourth election in the common state, on 11 September 1927, was also the last in the Kingdom of the SCS. Also this election was called early, after the National Assembly was dissolved. In Slovenia, it was most marked by the so-called Bled Pact, which was made by the SPP leader Anton Korošec and the Prime Minister Vukičević. It was an agreement between two politically opposite parties, the autonomist SPP and the centralist National Radical Party which was Greater Serbia orientated. After signing the agreement, the SPP representatives in triumph presented their political agenda, during the pre-election campaign, like the future government programme. Although, to the public, the pact appeared as the capitulation of the SPP, this political act bore no consequence in the electoral results. Only the turnout was considerably lower: 65,5 percent (in 1920 it was slightly above 74 percent, and in 1923 and 1925 just under 72 percent). The SPP again won 20 seats, which testifies to the huge political capital that this party inherited from the past.

1.01
L.
Prejeto 8. 5. 2003

UDK 323.273(497.4):929 Rupnik.

Mojca Šorn *

Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga

IZVLEČEK

Mladi "stražarji", "glavačevci" in "ljotičevci", prepričani da je prezident pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine Leon Rupnik počelo domobranskega gibanja, so sprožili "vsenarodno gibanje", ki se je personificiralo in simboliziralo okrog njihovega voditelja kot centra enotnosti in preporoda. Na teh osnovah se je oblikovala t.i. ideologija Rupnikovega tabora. Zajemala je več sklopov, ki pa niso bili povsem razdelani, bili so pomanjkljivi in celo nenatančni. Ti nazori zrcalijo le malo ustvarjalnosti in je očitno, da so se oblikovali v naglici oziroma, da je bila večina idej sposojenih od evropskih skrajnodesničarskih gibanj in ideologij.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Ljubljanska pokrajina, Leon Rupnik, Rupnikov tabor, ideologija

ABSTRACT

THE IDEOLOGY OF RUPNIK'S CIRCLE

The young "guards", also known as glavačevci and ljotičevci, who were convinced that Leon Rupnik, the president of the provincial administration of the Ljubljana Province, was the initiator of the Home Guard Movement (Domobranci), launched an "all-national movement". Their leader Rupnik, who was considered the central figure of national unity and revival, became the personification and the symbol of this movement. From these bases the so-called ideology of Rupnik's circle was formed. It embraced several issues which were unelaborated, generally lacking and even inaccurate. It is obvious that these views, which reflect little creativity, were hastily formulated and that most ideas were borrowed from extreme right-wing European movements and ideologies of that time.

Key words: Second World War, Ljubljana Province, Leon Rupnik, Rupnik's circle, ideology

---

* Strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@inz.si.

Od poletja 1943, ko je že kazalo na kapitulacijo Italije in ob kapitulaciji sami, slovenski protirevolucionarni tabor ni bil povsem prepričan, ali naj se prihoda Nemcev v Ljubljansko pokrajino veseli ali ne. Nihal je zato, ker ni imel informacij o prihodu zaveznikov na naše ozemlje in ker ni vedel, kako se bo razvijala državljanska vojna, hkrati pa se je zavedal, da je zaradi neenotnosti šibkejši in ranljivejši od revolucionarnega tabora.

Partizanska vojska je v septembru 1943 na domačega sovražnika močno pritislila, saj je želela protirevolucionarni tabor uničiti kot vojaško in politično formacijo. Slednji se je odločil in pomoč poiskal pri nemškem okupatorju. Z njim je želel sodelovati v boju proti partizanom in proti komunizmu.

Okupator je za prezidenta Ljubljanske pokrajine postavil generala Leona Rupnika.¹ V njegovi upravi so delovali protikomunistično naravnani mlajši izobraženci, med njimi v glavnem "stražarji" in "glavačevci", pa tudi taki, ki na političnem polju še niso imeli izkušenj. Ta prva skupina, v kateri so delovali Ludovik Puš, Stanko Kociper, Niko Jeločnik idr., je prezidentovo sodelovanje z Nemci odobraval in ga podpiral le zaradi upanja na popolno uničenje komunizma in obrambo krščanstva. V skupini so se namreč strinjali, da Slovenci ostanejo Slovenci, da pa iz sodelovanja z Nemci iztržijo kar največ koristnega za narod. Drugo skupino, slovenskemu prostoru manj znano, so sestavljali "ljotičevci" Izidor Cergol, Ljenko Urbančič, Ivo Vadnjal, Marjan Gorjup, Boris Smerdu, ki so se zavzemali za odprto sodelovanje z Nemci. Menili so, da je edina prava pot pot nacionalsocializma. Med tema dvema taboroma se je nenehno bil boj za prevlado, vendar je Stanko Kociper kljub temu menil, da so se v boju za zmago zbrali fantje "iz najrazličnejših bivših političnih taborov, ki smo jih spričo mnogo višjih interesov zapustili, da bi združeni lažje koristili narodu, [...]. Mladina je že takrat prva odvrгла vse strankarske obzire in ustvarila eno vsenarodno skupnost."² Rupnik se je rad pohvalil, da ima ob sebi mlade inteligentne ljudi, ki predstavljajo novo slovensko generacijo in bodočo oblast. Politiki, ki so Rupnikov poziv k sodelovanju zavrnil oz. se mu niso odzvali, so to skupino posmehljivo imenovali otroški vrtec.

Konec septembra 1943 je bilo kot glavna udarna sila protirevolucionarnega tabora ustanovljeno domobranstvo, t.i. slovenska narodna vojska.³ Rupnik je menil, da "edina legalna, iz upora in svobodne volje za boj velike večine slovenskega naroda nastala protikomunistična bojna organizacija je in ostane Slovensko Domobranstvo",⁴ ki naj bi delovalo nadstrankarsko, izven vsake dnevne politike. Zastavljene naloge te vsenarodne obrambne formacije so bile zasnovane širše in temeljitejše od policijskih dejavnosti, saj z bojem proti komunistično-judovski zaroti ne bi slovenskega naroda le rešila pred uničenjem, temveč bi mu s tem omogočila preporod. Da je bil "izvor in voditelj našega domobranskega narodnega

1 Boris Mlakar: General Rupnik in Slovensko domobranstvo. V: Zgodovinski časopis, 1981, št. 3, str. 287 (dalje Mlakar, General Rupnik).

2 Arhiv Republike Slovenije, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, informacijski oddelek (dalje AS 1912), fasc. 16/VII, 1; Dr. Stanko Kociper: Obračun.

3 Mlakar, General Rupnik, str. 287-305.

4 Slovensko Domobranstvo (dalje SD), leto I, št. 6, 12. 10. 1944; Drugo povelje generalnega inšpektorja Slovenskega Domobranstva.

gibanja⁵ general Rupnik, so se strinjali vsi njegovi sodelavci. "Zaupati mu moramo, kakor zaupamo svojemu očetu in materi, čeprav bi se nam zdelo kakšno dejanje kdaj čudno in nerazumljivo [...]. Prav nič ne smemo glasovati in oporekati, če nam nekaj ni razumljivo".⁶ To lahko označimo za začetek vsenarnodnega gibanja, ki se je personificiralo in simboliziralo okrog nespornega voditelja Leona Rupnika.⁷ Na teh osnovah se je oblikovala ideologija Rupnikovega tabora.⁸

Nosilci in utemeljitelji novih nazorov so delovali prek propagandnega oddelka pri Informativnem uradu pokrajinske uprave, ki je bil ustanovljen oktobra 1943. Ta oddelek se je novembra 1944 osamosvojil in postal samostojni Propagandni odsek pokrajinske uprave.⁹ Na slovensko oblast je bil odsek vezan le formalno, saj so njegovo delovanje nadzorovali v Uradu za kulturo, tisk in propagando (Amt für Kultur, Presse und Propaganda) pri uradu nemškega svetovalca za Ljubljansko pokrajino, dr. Hermannu Doujaku. Nemški svetovalec je bil podrejen vrhovnemu komisarju operacijske cone Jadransko primorje, dr. Friedrichu Rainerju, ta pa je moral poročati nemškemu ministru za propagando dr. Josephu Göbbelsu.¹⁰ V Propagandnem odseku so bili najaktivnejši tisti, ki so na ideoloških temeljih razvijali boj proti komunizmu. Najprej jih je usmerjal dr. Ludovik Puš, šefovsko mesto je nasledil Izidor Cergol. Veliko energije so vložili v organiziranje protikomunističnih zborovanj v Ljubljani in zunaj nje ter v tematska predavanja po tovarnah, uradih in šolah. Svoje mnenje so izražali tudi prek medijev, največ so si pomagali s tiskom (časopisi, letaki, brošure) in radiom, zanemarili niso niti filma.

Judovsko vprašanje

Ideologi Rupnikovega kroga so menili, da je sodobno človeštvo v krizi predvsem zaradi nerešenega judovskega vprašanja. "Obilici vprašanj, duhovnih, političnih in gospodarskih, ne moremo najti rešitve drugače, ako se ne poslužimo tega ključa, ki nam pojasni tudi najnerazumljivejše stvari - to je baš židovskega vprašanja. Spoznanje o vlogi židovstva v življenju človeštva je rešitev zagonetke, ki se nam postavlja vsak dan v drugačni obliki. To spoznanje je odrešilno spoznanje, spoznanje izrednega sovražnika, ki je zato tem nevarnejši, ker je neviden, ker so njegovi načrti nepoznani."¹¹

Judom so pripisovali mnoge goljufije, taktiziranja in ideje na vseh področjih javnega in zasebnega življenja, ki naj bi pripeljale do oblikovanja reda osvojenih izkoriščevalcev - Judov in zaslužjenih, razčlovečenih gostiteljev - Nejudov. Judovsko vprašanje je bilo torej večplastno, vsi segmenti pa so bili preprejeni s strahom.

⁵ SD, leto I, št. 7, 26. 10. 1944; I. Cergol: Slovensko domobranstvo.

⁶ Jutro, 29. 6. 1944, št. 147, str. 2; Samo ena pot - pot generala Rupnika.

⁷ Več o spogledovanju z "voditeljstvom" (firerstvom) v Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, (dalje Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam) str. 314.

⁸ "Tako je torej domobranstvo začelo prehajati v gibanje, katerega čebela - matica naj bi bil Rupnik." Metod Mikuž: Pregled zgodovine natodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, IV., Ljubljana 1973, str. 274.

⁹ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 344.

¹⁰ Simonič Petra: Ideologija Leona Rupnika in njegovi sodelavci. Ljubljana 1999, diplomsko delo, Oddelek za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani, str. 41; Mlakar Boris: Slovensko domobranstvo 1943-1945. Ljubljana 1999, doktorska disertacija, str. 414.

¹¹ AS 1912, f. 12/ I, 1; Židovsko vprašanje, str. 6.

Krivca, ki je odprl vrata getov, so našli v francoski revoluciji. Ta je Judom omogočila neoviran vstop v ostrže narodne skupnosti kot enakovrednim državljanom z vsemi pravicami v političnem in gospodarskem smislu. To je bil začetek političnega in gospodarskega propada. Svoje je prispevalo tudi geslo svobode, ki ni bilo usmerjeno samo proti monarhiji in fevdalizmu, temveč je zamajalo in načelo tudi vezi, ki jih od posameznika zahtevajo vera, poštenje in nacionalna zavest. To je bil zanetek duhovnega, moralnega in nacionalnega propada. Ta načrt uničenja so Judi utrdili še z geslom bratstva in ljubezni, ki je veljal za vse Nejudje, in jih s tem primorali k pokornosti.

Začetek konca za krščanski svet je pomenil triumf in nadaljnji razcvet judovstva.

Ruppin je v svoji knjigi "Židje v sodobnem svetu" objavil podatke o poklicnem udejstvovanju Judov pred 2. svetovno vojno. Statistični podatki, ki so jih po Ruppinu za svoja predavanja povzeli antisemitistični propagandisti, so pokazali, da "se udejstvujejo v trgovini in denarstvu 38,6%, v industriji in veleobrti 36.4%, od rent in sicer brez dela živi 12,7%, od uredništva in svobodnih poklicev pa 6.3% [...]. Na poljedelce odpade 4%, na delavce 2%."¹² Nizek odstotek kmetov, delavcev in obrtnikov je protirevolucionarne ideologe prepričal, da je judovski narod narod parazitov. Na vprašanje, kako so Judje lahko preživeli pet tisoč let, vsi njihovi sodobniki (Egipčani, Asirci, Babilonci) pa od izčrpanosti propadli, se edini pravilni odgovor glasi: z zajedalstvom.

S slednjim ter zarotniškimi zvezami in krvavimi obrestmi, skratka nepošteno, so si utirali pot v gospodarski vrh, s tem pa so pridobili moč za vmešavanje tudi v svetovno politiko in duhovno življenje posameznih narodov. Zaroto, ki bi jim zagotovila svetovno oblast, so začeli z nevidnim uničevalnim orožjem - kapitalizmom, liberalizmom, internacionalizmom, materializmom. Te ideje, vržene med ljudi, so povzročile dokončen razkol med posameznimi sloji, stanovi, strankami. Sredi tega umetno sproženega demokratskega kaosa so Judje postavili močno komunistično totalitarno organizacijo z načeli hierarhije, avtoritete in discipline, ki z demokracijo nimajo nič skupnega. Sledila je zrežirana druga svetovna vojna, katere cilj je bil izvesti zadnjo fazo zarote - utrditev komunističnega sistema. Judovske marionete, komunisti, bi z uvajanjem gospodarskega, političnega in duhovnega suženjstva v kar najkrajšem času uničili vse Nejudje.

Strah pred "večnimi tujci", ki naj bi ljudem odtujili vse dobrine, vzeli vero, ubili v njih narodno zavest, jih dejansko razčlovečili, je bil nepopisno močan.

Antisemiti so predvidevali, da so Judje za uresničitev svoje namere pomoč pričakovali tudi od znanstvenikov in mislecev, ki so dvignjeni nad verskimi sferami in čutijo, da jih vežejo spona naroda, in od gospodarstvenikov, ki bi za denar in uspeh naredili vse. Ustrezne kandidate so poiskali še "med razočaranci in zagrenjenci vseh vrst, propadlimi plemiči, političnimi opozicionalci, zablodelimi duhovniki,"¹³ posebej pa so izpostavili *prostozidarje*, mednarodno tajno družbo izbranih ljudi, ki so prav tako kot Judje hlepel po politični, gospodarski, kulturni in socialni nadoblasti.

Verjeli so, da Jude, prostozidarje in komuniste v želji po ostvaritvi kozmopolitizma, ateizma in komunizma veže skupen boj.

¹² Prav tam, str. 4.

¹³ Prav tam, str. 15.

Komunizem

Ideologi Rupnikovega kroga so tudi počelo komunizma uvrstil v čas francoske revolucije. Takrat je vzel komunizem pravico v svoje roke in z geslom svobode "osvobodil" človeka vseh verskih, narodnih in moralnih vezi. Z geslom enakosti je ukrepal na gospodarskem področju in poddržavljaj lastnino, na političnem področju pa se mu izvajanje te ideje ni zdelo potrebno, bilo je celo nezaželeno. Idejo bratstva je komunizem opredelil z neobvezujočim tehničnim terminom tovarištva.

Rupnikovi sodelavci so komunizem videli kot orodje judovskega načrta za dosego oblasti.

"Komunizem je dokazal z dejanji, da ni nikaka politika in ne ideologija, ampak najbolj surov barbarizem, stroj nereda, zgrajen zločinski sestav, uničevalec verskih, etičnih in moralnih vrednot, uničevalec osebne in narodne svobode, uničevalec življenj, poštenih delavnih ljudi, kakor celih narodov."¹⁴

Z demokracijo so zarotniki razbili vse skupnosti, ki so povezovale posameznike, s svobodnim kapitalizmom so zanetili nemire med sloji. To je množice prepojilo z revolucionarnim duhom. Zmedi, ki jo je zapustil sistem liberalne demokracije, je sledil marksizem, ki je izšel iz materialističnega individualizma ter je "pravi brat liberalni demokraciji in svobodnemu kapitalizmu". Marksizmu je bila dodeljena vloga, da revolucionarno razpoložene ljudi organizira in z njimi izvede prevrat ter kasneje poskuša ves družbeni, gospodarski in politični red in njegove gibalne sile "iztrgati iz človeka in jih prenesti v nek *nadnaravni tvor gospodarskega ustroja* (podčrtano v originalu), ki bi bil potem tista točka, tisto sredstvo in tista sila, preko katere je mogoče vse preurediti [...] in napraviti celo *novega človeka*."¹⁵

Somišljeniki Rupnikovega tabora so Slovence pozivali, da boj proti komunizmu ni politika ampak osnovna človeška in narodna dolžnost. "Komunizem je Demoklejev meč, ki visi nad človeštvom, to se pravi neke vrste stalna nevarnost, ki vrže svoje mreže in požene svoje korenine povsod tam, kjer ni napredka in pravilno urejenih razmer, ali pa tam, kjer družba ni zadosti ideološko in nravno močna."¹⁶

Kociper je maja 1944 na zborovanju na Ježici dejal: "Meje v Srednji Evropi so potegnjene. Ne gre borba za vprašanje meja, ne gre za vprašanje te ali one države, borba gre za srce Srednje Evrope, borba gre za to, ali bo zmagal boljševizem, ali pa bodo zmagali pošteni narodi."¹⁷

Pristaši Rupnikovega kroga so se torej odločili za sodelovanje z Nemci zaradi obrambe skupnega boja proti komunizmu, oziroma sovjetski različici tega - boljševizmu.

---

¹⁴ Družinski tednik, 30. 12. 1943, št. 52 (737), str. 1.

¹⁵ AS 1912, f. 12/ II, 13, str. 16; Komunizem in država.

¹⁶ Tine Rabič: Kritični pregled naše borbe proti komunizmu. V: Tabor, Buenos Aires 1964, str. 148-149.

¹⁷ AS 1912, f. 17/ I, ovoj: Stenografični zapisnik protikomunističnega zborovanja na Ježici, 18. 5. 1944, str. 8.

Odnos do posameznih slojev prebivalstva

Rupnikovi sodelavci so bili prepričani, da teže borbe proti komunizmu nosijo slovenski kmetje, saj brez njih ne bi bilo niti vaških straž niti domobranstva. Kmetje so se borili za konkretne življenjske ideje, ne pa primarno za nek sistem, zato je bil njihov boj srčen in uspešen. Zaradi tega so jih poveličevali in imenovali sol slovenskega naroda.

Slabo mnenje pa so imeli o inteligenci, češ da je dekadentna, in o prebivalcih mest in trgov. V mestih in trgih so odkrivali leglo zla. Menili so, da se v njih zbira narodu in bogu odtujena jara gospoda. Ta je predstraža komunistične revolucije, ki od nekdanj životari brez vsake ideje in se le predaja užitek. Upali so, da jim bo z organiziranjem protikomunističnih predavanj in zborovanj ter s tiskano propagando uspelo izvesti ideološki preobrat med množicami in da se bo večina odvrnila od misli na sodelovanje z revolucionarji ter se navezala na protirevolucionarni tabor.¹⁸

Ideologe Rupnikovega tabora je najbolj skrbelo za mladino, po Ljubljanski pokrajini je namreč krožilo znano geslo: "Najprej do dna pokvari mladega fanta in dekle, nato ga boš lahko odvrnil od pozitivnih vrednot, mu jih zasovražil, ga pridobil za organiziran odpor in oborožen boj v vrstah komunistov proti vsem, ki drugače mislijo in žive."¹⁹ Že v oktobru 1943 so organizirali obvezna predavanja za pobijanje komunistične propagande med šolsko mladino, na katerih so svarili v glavnem pred zločinsko naravo "boljševiškega komunizma".

Kakšen mesec kasneje so predavanja s podobno vsebino uvedli tudi za učitelje, profesorje in druge uradnike.

Rupnikovi sodelavci so verjeli, da je bila delavstvu "po načrtih režiserja sodobne človeške drame dodeljena posebna vloga,"²⁰ ki je poveličevala sejanje sovraštva, ki bi pospešilo uničenje reda in narodne države. Hkrati pa so se zavedali, da je delavstvo, kljub temu da so ga ideje komunizma izrodile in do obisti pokvarile, sestavni del naroda. Ugibali so, da so delavci postali narodni odpadniki in nosilci komunizma le zato, ker so bili v liberalno-kapitalističnem družbenem redu najbolj prizadeti; rešitev se jim je ponudila z oblikovanjem marksističnih idej, ki so velevale uničiti buržoazijo in oblikovati diktaturo proletariata. Z namenom, da bi pozabili na sodelovanje v veliki zaroti in si povrnili pozitivne vrednote, so protirevolucionarji delavce poskusili vključevati v razne dejavnosti (pri organiziranju lastnih manifestacij, proslav), jim vsiljevali protikomunistično literaturo ter jih vabili na tedenska tematska predavanja, na katerih so jim predočili, da delavstvo kot sestavni del naroda zunaj njega ne more preživeti.

Odnos do družine

Rupnik in njegovi sodelavci so komunizmu očitali, da zanika družino, saj ženo postavlja v enakovreden položaj z možem - tudi pri delu. Oba starša sta polno zaposlena pri izpolnjevanju nalog družbe, otroci pa so zapostavljeni v "skupnih

---

¹⁸ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 346-454.

¹⁹ Slovenec, 4. 2. 1944, št. 27, str. 3; Kako so nam kvarili delavsko mladino.

²⁰ AS 1912, f. 14/ I, 119; Vloga v židovskem načrtu, str. 1.

odlagališčih."²¹ Poznajo le rejnico - družbo, staršev in družine pa ne. "Proti temu zlu se borimo in neprestano zahtevamo možem zadostne plače, da se bo žena lahko brez skrbi posvetila družini in domu."²²

Prepričani so namreč bili, da je družina osnovna celica človeške družbe ter "večni tolmun sreče". V zdravi in močni družini so videli predpogoj za zdrav in močan narod. Skrb za oblikovanje zdrave in močne družine so dodelili ženi in materi, ki naj bi svoje življenje in delovanje posvetila izključno skrbi za dom. Le od nje in njene volje je odvisno, kakšni bodo njen mož in otroci.²³ Zavzemali so se, da bi taki naravni zakoni veljali za vse ženske. Vse ženske bi se morale zavedati, da je njihov najsvetejši poklic postati mati, pomočnica, učiteljica, svetovalka in vodnica svojim otrokom in opora možu.

Odnos do Nemčije in razmišljanja o "novi Evropi"

Predvsem Cergol in njegovi sodelavci so v Nemčiji videli edini branik proti komunizmu, ki je ogrožal ne samo Slovenijo temveč celotno Evropo. Množice so pozivali, da je skrajni čas, da stare zmote o nemškem narodu popravijo že zaradi povezave slovenskega in germanskega²⁴ prostora "v vseh ozirih". Menili so, da je "šestindvajset let slepote, nenaravno postavljeni kitajski zid med našim prostorno, duhovno, gospodarsko, kulturno, zgodovinsko naravnanim sosedstvom,"²⁵ Slovence le oškodovalo in prizadelo.

Iz prepričanja, da edino Nemčija "zagotavlja svobodo, lastnino in življenje [...] otrok ter zdrav razvoj [...] naroda"²⁶ so Nemcem želeli ponuditi pomoč v skupnem boju, boju "poštenih evropskih narodov proti boljševizmu", za "novo Evropo" in nov red. Verjeli so, da bo "naša širša domovina" vsem narodom nudila in omogočala pravico do samostojnega življenja.

V slednje jih je verjetno prepričal odnos Nemcev do Hrvatov in oblikovanje NDH ter dejstvo, da so Nemci Slovincem dovolili lastno zastavo in vojsko, upali pa so tudi na obljubo o avtonomiji pod okriljem Nemčije.

Odnos do zahodnih zaveznikov

"Mi priznavamo Angležem mesto, ki jim gre v Evropi kot narodu s svojo kulturo, dasi je Evropa kulturno ustvarila neprimerno več kot oni, priznavamo jim zgodovino, tako kakor tudi odrekamo naslov naroda Amerikancem, katerih kulturne ustvarjalce bi lahko prešteli na prste. Amerikanci so ljudje brez nacionalne zavednosti, ker sploh niso narod".²⁷

Rupnikove ideologe pa je predvsem motilo zavezništvo zahodnih držav z boljševistično Sovjetsko zvezo. Menili so, da bodo Angleži pravi Evropejci šele, ko bodo nastrojeni protikomunistično in protijudovsko. "Gospod Churchill, mi vas in

²¹ AS 1912, f. 13/ I, 22; Komunizem, rodbina in žena, str. 7.

²² Prav tam, str. 8.

²³ AS 1912, IV. Vesti, f. 111a/II, 1, II 0245626.

²⁴ Slovenec, 16. 3. 1944, št. 62, str. 3; Germanstvo na Kranjskem in Štajerskem.

²⁵ Slovenec, 18. 4. 1944, št. 88, str. 3; Veliki programski govor generala Rupnika.

²⁶ AS 1912, IV Vesti, f. 111a/ II, 1, II 0245629.

²⁷ Jutro, 29. 6. 1944, št. 147, str. 2; Samo ena pot - pot generala Rupnika.

vašega naroda ne sovražimo, [...]. Postali pa vam bomo pravi prijatelji, kadar za zaščito svojega imperija ne boste žrtvovali malih narodov kugi, ki jo prinaša vaš nenaravni zaveznik, in kadar boste stopili v evropski blok, ki ga Nemčija - in to Hitlerjeva Nemčija, [...] - že od 1941. leta vodi v borbi za obstanek."²⁸ V zvezi s tem jih je verjetno motila tudi materialna in moralna podpora, ki so jo zahodni zavezniki nudili le partizanom v Jugoslaviji, njihov tabor pa ni bil deležen ničesar.

Načrti za prihodnost

Rupnikovi sodelavci so menili, da se v življenju ni dobro ravnati strogo po naprej izdelanem načrtu, saj slepo vztrajanje pri določenih smernicah in izvrševanje vseh pomembnih in nepomembnih malenkosti narodu nikakor ne koristita. Boljši je sistem, ki se ravna po življenju. V prepričanju, da jim bo s pomočjo lastnega videnja zgodovine in njenih napak tak sistem uspelo vzpostaviti, so področja človekovega delovanja ločili v tri sklope, v duhovnega, političnega in gospodarskega.

Na gospodarskem področju so predvideli boj proti komunističnemu kolektivizmu, ki so ga enačili z državnim kapitalizmom. Nedojemljivo se jim je zdelo, da bi bila država (komunistični komisarji) lahko nesporen lastnik vseh sredstev, ostale množice pa le hlapci brez pravic.

Nekoliko boljši se jim je zdel kapitalizem, saj je posamezniku nudil svobodo v smislu zamenjave delodajalca in pritožbe. To pa ni bilo dovolj, da bi jih prepričalo, da bi kapitalizem želeli živeti po končani vojni.

Edini sprejemljivi sistem se jim je zdelo združništvo, "kajti združna ureditev, dasi združuje več ljudi, vendar ohranja v največji meri prednosti zasebne lastnine, ko daje vsakemu človeku popolnoma utemeljen občutek, da dela na svojem, [...] obenem pa mu v odkazanem delokrogu daje vse pravice odločevanja, pravice gospodarja."²⁹ Pot združništva, kot dela načrtnega gospodarstva, bi bila najboljše zagotovilo, da bi se izognili liberalnemu gospodarstvu.

Na političnem področju so predvidevali boj proti demokraciji. Ta sistem se jim je zdel povsem kaotičen, posebno hudo pa se jim je zdelo tisto, do česar pripelje demokracija - diktatura. Strinjali so se, da demokracija s tem, ko daje množicam v presojo probleme, ki jih zelo verjetno ne razumejo, spodbuja spore in razdore. Vodilni kadri razhajanja brez težav izkoristijo za uspešno novačenje ljudi v formacije, v katerih iz njih ustvarijo poslušno orodje. V državi se kaj kmalu oblikujeta dva pola, pol gospodarjev, ki brezpogojno uveljavljajo svojo voljo, in pol nepomembnežev - zgolj številčk. Zavzemali so se za korporativen sistem, ki naj bi razrešil razredna nasprotja med delavci in delodajalci. V "integralnih korporacijah" zastopani delavci, delovodje in delodajalci bi težave reševali v duhu sindikalizma.

Protirevolucionarni teoretiki so v bodočnosti predvideli stanovski sistem. Zdelo se jim je, da je to najbolj naravna tvorba, saj so stanovi gospodarska, politična in tudi duhovna skupnost. Oseba na čelu nove avtonomne Slovenije bi bila le koordinator.

---

²⁸ AS 1912, f. 16/ VII, 1; Kociper Stanko: Obračun.

²⁹ AS 1912, f. 12/ I, 3; Naša zamisel bodočnosti in zmote sedanjosti, str. 18.

Vera - temelj tostranskega in posmrtnega življenja

Duhovno polje so pojmovali kot temelj političnega in gospodarskega področja, radi pa so pristavili, da je družba brez vere le prazna utvara.

Spodbujali so k popolnem uničenju materializma. Menili so namreč, da je materializem povzročil duhovni, moralni in etični razkroj ter hotel posamezniku vzeti osebno svobodo in upanje - življenje. Materializem in sreča torej nikakor nista združljiva. Vsaj v začetku so bili bolj prizanesljivi do liberalizma, ki je hotel ostati nevtralen. Kmalu so mu očitali, da nevtralnost v boju med dobrim in zlim ni mogoča, da je celo škodljiva.

Edina pravilna izbira za prihodnost je torej idealizem. Posameznika in narod bo vrnil k tradiciji, saj mu bo pokazal pot v krščansko vero in očiščenje. Osvobojenemu posamezniku in narodu bo ponovno dovoljeno upati in verjeti v tostransko in onostransko življenje.

Zaključek

Ideologija protirevolucionarnega tabora oziroma natančneje, Rupnikovega kroga, je bila razdeljena v več sklopov, ki niso bili povsem razdelani, bili so pomanjkljivi in celo nenatančni. Ti nazori zrcalijo le malo ustvarjalnosti in je očitno, da so se oblikovali v naglici oziroma, da je večina idej sposojenih od evropskih skrajnodosničarskih gibanj in ideologij (frankizem, nacizem, fašizem).

Mnogi pripadniki protirevolucionarnega tabora so se strinjali, da je prezident Leon Rupnik največji Slovenec vseh časov, izvor in voditelj domobranskega narodnega gibanja, center enotnosti in preporoda. Prepričani so bili, da so Slovencem pri izpolnjevanju zadanih nalog "potrebne zlasti tri čednosti: strnjena enotnost, resna razsodnost ter jeklena odločnost in pogum".³⁰ S temi vrtilinami ter iskreno vero v narodni program bog-narod- domovina³¹ na poti graditve nove ožje domovine Slovenije, in nove širše domovine Evrope, ter stvaritve novega reda in novega človeka ne bi smeli naleteti na večje ovire. Menilo je, da je v bodočnost treba stopati pod okriljem Leona Rupnika, saj "se iz njega učimo spoznavati pravi svetovni nazor in našo novo, nacionalno in socialno ideologijo, antikomunistično, antidemokratsko, antikapitalistično [...], - zato pa organsko-stanovsko, zadružno, načrtno gospodarsko, ideologijo gospodarja na nebu, v državi in v hiši."³²

Mojca Šorn

THE IDEOLOGY OF RUPNIK'S CIRCLE

S u m m a r y

After the capitulation of Italy, the Germans also occupied the Ljubljana Province and appointed General Leon Rupnik president of the provincial administration. Around him gathered a group of

³⁰ Mikuž, n.d., str. 288.

³¹ Jutro, 9. 5. 1944, št. 106, str. 2-3; Mati, Domovina, Bog.

³² SD, I, št. 7, 26. 10. 1944, str. 11; Dore Cergol, Slovensko domobranstvo - narodno gibanje.

young members of the extreme right-wing factions of the middle-class parties. These young "guards", who were also known as *glavačevci* and *ljotičevci*, closely collaborated with Rupnik, convinced that he was the initiator of the Homeguard Movement (*Domobranci*). Under this conviction they launched an "all-national movement". Rupnik who was considered the central figure of national unity and revival became the personification and the symbol of this movement. From these bases the so-called ideology of Rupnik's circle was formed. Their views, apart from being inaccurate and not wholly elaborated, reflect little creativity. It is obvious that they were hastily formulated and that most ideas were borrowed from extreme right-wing European movements and ideologies of that time.

The ideology of Rupnik's circle encompassed several issues among which the Jewish question was given special attention. Their fear of the "perennial strangers" who allegedly alienated all goods from the people, took away their faith, killed their national awareness and practically dehumanised them, had a strength beyond description. No less was their fear of Communism, which was regarded by Rupnik's collaborators as an instrument of the Jewish project to widen their power. They believed that the Slovene Home Guard, founded at the end of September 1943 as the main anti-revolutionary force, would save the nation from destruction by fighting against the Communist-Jewish conspiracy. In this they counted on the help of Germany which was considered the strongest bulwark against Communism. In view of this, they invited all "upright European nations" to a joint struggle against Bolshevism, and for a new Europe and a new order. The alliance of western countries with the Soviet Union was seen as a hindrance to this end. For them, the English would only become true Europeans when they stood against Bolshevism and Judaism.

Rupnik's circle agreed that, at national level, the burden of the struggle against Communism was shouldered by the Slovene peasants, without whom there would be no village guards or home guard movement. The peasants were regarded as those who fought primarily for true values and not a certain system. Rupnik's collaborators were less favourable towards the intelligentsia and townfolk. They were convinced that this social stratum merely indulged in their pleasures without any specific principles of life, and was therefore associated with the vanguard of the Communist revolution. They had no sympathy whatsoever for the working class, accusing it of sowing animosity and promoting the destruction of the established order and the national state. Degenerate and spoiled by Communist ideas as the working class may have been, they nevertheless recognised it as part of the nation. In an attempt to distract workers from the idea of participating in the "great conspiracy", the counter-revolutionaries put them into various activities which were supposed to reinstall positive values in them. Similar preventive activities were also organised for other strata of the population. Apart from anti-Jewish and anti-Communist ideas, they also promoted, both in written form and orally, the idea of the family as the basic cell of human society. A sound and strong family was regarded as the prerequisite for a healthy and strong nation. The care to form such a family was entrusted to the woman. They wanted all women to realise that their most sacred vocation was to become mother and wife.

The ideologists of Rupnik's circle divided human activities into three spheres: economic, political and spiritual. In the field of economy they foresaw the struggle against Communist collectivism, which they equated with state capitalism. They saw the best guarantee against a liberal economy in the cooperative system which was the only one acceptable to them.

In the political sphere, the struggle against democracy was envisaged. They believed that allowing the masses to decide on problems merely led to chaos from which only the leadership would benefit, by taking advantage of the given situation and introducing dictatorship as the only solution. Rupnik's collaborators strove for a corporative system which was supposed to resolve social class differences between workers and employers. In "integrated corporations" all the problems would be resolved in the spirit of syndicalism. According to them, the system of the future was corporative. They also agreed that, since all the classes formed one economic, political and spiritual community, a corporative state was the only natural structure. In the spiritual sphere they strove for the destruction of materialism which, in their view, caused spiritual, moral and ethical decay. Neither were they fond of liberalism which they deemed harmful because of its neutral position in the struggle between good and evil. They considered idealism as the only right path which led towards Christian faith and purification.

All the ideologists of Rupnik's circle were unanimous in that the future should be faced with the ideas of anti-communism, anti-democracy, anti-capitalism, planned economy and a sincere faith in their national programme which was summarised in the motto "God-Nation-Homeland", under the auspices of Leon Rupnik whom they considered the greatest Slovene of all time.

1.01 UDK
355.5:323.272/273(497.4)"1941/1945"
Prejeto 29. 4. 2003

Tomaž Kladnik*

Primerjava podčastniškega in častniškega usposabljanja Slovenskega domobranstva in Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije

---

IZVLEČEK

Avtor obravnava na podlagi preučevanja arhivskih virov v Arhivu Republike Slovenije (Fond Slovensko domobranstvo) in literature vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Slovenskem domobranstvu, in Narodnoosvobodilni vojski in partizanskih odredih Slovenije ter ju med seboj primerja. Članek je napisan na osnovi avtorjeve magistrske naloge z naslovom Slovensko vojaško šolstvo (1941-1945).

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, vojska, častniki, slovensko domobranstvo, NOV in POS

ABSTRACT

COMPARISON BETWEEN NON-COMMISSIONED AND COMMISSIONED OFFICER TRAINING IN THE SLOVENIAN HOME GUARD AND IN THE NATIONAL LIBERATION ARMY OF SLOVENIA

The article deals with and compares the training of non-commissioned and commissioned officers in the Slovenian Home Guard, the National Liberation Army and partisan detachments based on RS archives, the Slovenian Home Guard and Literature Fund. The article is based on the author's final Master's Degree paper, Slovenian Military Education (1941-1945).

Key words: Second World War, Slovenia, army, officer, Home Guard, National Liberation Army and the Partizan Detachment in Slovenia

---

* Mag., podpolkovnik Slovenske vojske, načelnik štaba, Center vojaških šol, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Koščeva 6.

---

1. Uvod

V organizacijskem pogledu sta od konca leta 1943 na slovenskih tleh delovala dva glavna slovenska vojaška šolska sistema. Na eni strani domobranski, v katerem je bilo vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Častniških in Podčastniških tečajih ter slušateljev specialističnih vojaških tečajev v Poveljstvu tečajev centralizirano pod neposrednim poveljstvom Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva. Po drugi strani pa je partizanski ohranil centralizirano častniško usposabljanje v Oficirski šoli, pod neposrednim poveljstvom Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, usposabljanje podčastnikov in nižjih častnikov, poveljnikov vodov pa je bilo sprva zelo decentralizirano in dodeljeno poveljstvom divizij ter brigad in odredov. Ob takšni različni organizaciji častniškega in podčastniškega usposabljanja pri dveh, na slovenskih tleh nasprotujočih si straneh v času 2. svetovne vojne, sem primerjal Podčastniški tečaj Slovenskega domobranstva s pehotnimi tečaji partizanskih Podoficirskih šol ter Častniški tečaj Slovenskega domobranstva s pehotnim tečajem Oficirske šole NOV in POS.

V vodstvu Slovenskega domobranstva so se že ob oblikovanju prvih organizacijskih struktur oziroma formacij zavedali pomena, ki ga imajo dobro in pravilno izšolani oziroma usposobljeni starešine za oblikovanje in razvoj vojaške organizacije. Zato so znotraj Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva oblikovali Šolski odsek s Poveljstvom tečajev, ki ga je vodil major Vekoslav Bajec in v okviru katerega sta delovala pododseka za častniški in podčastniški pouk. Glavna naloga Šolskega odseka, ki se je 1. 3. 1944 preimenoval v Šolsko skupino in ki so jo sestavljali šolski, propagandni in topografski odsek ter odsek za sekcije, je bila: "poskrbeti slovenska učna službena pravila, knjige in skice, odnosno ves ostali učni material, pravila razmnožiti in jih razporejati vsem edinicam. Ta naloga je bila radi pomanjkanja strokovnih moči, kakor tudi z ozirom na dejstvo, da slovenski jezik še ni poznal mnogo vojaških izrazov, precej težka in delikatna, vendar danes postoje že vsa važnejša službena pravila in se je pouk v edinicah vršil po njih." Tako so, kot je bilo zapisano v poročilu o delu Šolske skupine, 1. 2. 1945, v okviru Šolskega odseka do takrat izdali 48 raznih pravil na 365 straneh, v nakladi okoli 48.000 izvodov.¹

Prav tako so se pomena vodstvenih, oziroma poveljniških kadrov za uspešen boj zavedali na nasprotni strani. Tako je že v Partizanskem zakonu, ki ga je julija 1941 izdalo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, pisalo, da lahko doseže poveljniško mesto vsak partizan, ki se izkaže v boju. Tako so imeli možnost hitrega napredovanja na vodilnih vojaških in političnih dolžnostih vsi tisti, ki so že imeli vojaško in politično znanje in izkušnje. To so bili sprva predvsem nekdanji španski borci, rezervni oficirji in podoficirji bivše jugoslovanske vojske ter po kapitulaciji Italije aktivni jugoslovanski oficirji in podoficirji, ki so prišli iz internacije ter so se odločili vstopiti v partizanske vrste.²

---

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Slovensko domobranstvo, (AS 1877), fasc. 286; dopis Šolske skupine v Organizacijski štab Slovenskega domobranstva (dalje OŠ SD), št. 397, 9. 2. 1945.

² Zdravko Klanjšček et al.: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana, 1976 (dalje NOV na Slovenskem), str. 100 do 103.

Z uvedbo oficirskih in podoficirskih činov v NOV Jugoslavije maja leta 1943 pa se je avtoriteta poveljniškega kadra povečala, vendar s tem tudi zahteva po njihovem vojaško strokovnem usposabljanju. Tako je v juliju 1943 Glavni štab NOV in PO Slovenije dal nalogo odseku za kadre operativnega oddelka Glavnega štaba, da pripravi vse potrebno za ustanovitev Vojaške šole, kasneje, od novembra 1943 dalje, Oficirske šole NOV in POS. Izdelali so podroben načrt njene organizacije in delovanja, v katerem so določili tudi temeljne vsebine pouka oziroma učni načrt.³

---

2. Usposabljanje podčastnikov

Organizacijski štab Slovenskega domobranstva se je zavedal posebne vloge, ki so jo imeli, oziroma ki naj bi jo imeli podčastniki v Slovenskem domobranstvu. Podčastnik je bil v neposrednem stiku z vojaki, domobranci in njihov prvi poveljnik, tako pri usposabljanju v vojašnicah, kjer je na njih temeljil predvsem praktični del usposabljanja, še posebej pa v boju. Tako je bilo od začetka leta 1944 pa vse do konca delovanja Slovenskega domobranstva v domovini načrtovano, organizirano in izvedeno 9 podčastniških tečajev, od tega 8 "osnovnih" in 1 "nadaljevalni, specialistični" tečaj za četne narednike. Sprva so bili podčastniški tečaji namenjeni izpopolnjevanju tistih podčastnikov Slovenskega domobranstva, ki so že imeli podčastniški čin, ki so ga "prinesli s seboj" iz bivše jugoslovanske vojske ali iz MVAC. Njihovo vojaško znanje je bilo treba spraviti na skupni imenovalec, predvsem pa ga prilagoditi novi domobranski, bolje rečeno nemški, vojaški taktiki - borbenemu pouku. V nadaljevanju, predvsem v drugi polovici leta 1944, predvsem pa v letu 1945, pa so bili na podčastniške tečaje zmeraj pogosteje napoteni domobranci brez čina oziroma tisti, ki so imeli vojaške čine. Napotitve na podčastniške tečaje so se izvajale na osnovi ukazov Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, ki je posameznim enotam, predvsem so bile to pehotne čete, predpisal, koliko slušateljev morajo poslati na šolanje na posamezni tečaj. Poveljstvo tečajev je moralo v pripravah na začetek tečaja izdelati tedenske urnike in v njih opredeliti izvajalce usposabljanja. Posamezni tečaj je trajal en mesec, razen šestega in sedmega, ki sta trajala več kot dva meseca. Vzrok za to je po vsej verjetnosti predznanje kandidatov, ki so prihajali na tečaje, ter vključevanje tečajnikov v "pripravljenost" oziroma v obrambo vojašnice in mesta.⁴

Tečaji so potekali v dveh vodih, v katere so bili razporejeni slušatelji, na osnovi tedenskega urnika pouka. Pouk so izvajali predvsem poveljniki vodov ob pomoči "disciplinskih" podčastnikov ter navodilih oziroma nadzoru nemških podčastnikov in častnikov v Poveljstvu tečajev. Slušatelji so imeli delovni dan od 5.45, ko so vstajali, do 21.00, ko je bil "mirozov". Pouk je bil čez dan časovno razdeljen na tri dele, v dopoldanskem je potekalo predvsem praktično usposabljanje iz taktike in postrojitenega pravila, v popoldanskem delu je bil na urniku predvsem pouk oborožitve s streljanjem, v večernem delu pa nočna taktična urjenja in samostojno učenje. Skupaj so imeli tako dnevno tudi do 10 ur pouka, v soboto 4 ure, v nedeljo in ob praznikih pa pouka ni bilo. Dve uri pouka na teden pa sta bili posvečeni tako

---

³ Polde Štukelj: Šolanje za zmago. Ljubljana, 1993 (dalje Štukelj, Šolanje), str. 179 in 29.

⁴ AS 1877, fasc. 38 in 39.

imenovanemu ideološkemu pouku, ki je bil obvezen v vseh enotah Slovenskega domobranstva. Tako je bilo tedensko na tečaju 54 šolskih ur pouka oziroma usposabljanja, kar je na mesec, če štejemo, da je usposabljanje potekalo nemoteno, znašalo 216 ur usposabljanja. Učni jezik je bil slovenski, vendar se v posameznih dokumentih opazi vpliv srbohrvaščine, predvsem je opazen pri prevodu jugoslovanskih pravil in pisanju posameznih ukazov in poročil, ter nemščine, saj so bila nemška pravila oziroma njihovi prevodi osnova za izvajanje usposabljanja. Urnikov usposabljanja za celotne tečaje v arhivskem gradivu nisem zasledil, pa tudi poročila o njihovi izvedbi ne, tako da lahko o njihovi dejanski izvedbi le sklepam na osnovi personalnih podatkov o slušateljih. Na njihovi osnovi lahko precej zanesljivo ugotovim, da je podčastniške tečaje Slovenskega domobranstva uspešno končalo 433 slušateljev.⁵

Ob upoštevanju zaupnega dopisa Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, št. 2906, 10. 5. 1944, o poviševanju podčastnikov v enotah Slovenskega domobranstva, ki je še enkrat opozoril podrejene enote, da število podčastnikov v enotah ne sme presegati tistega, ki je predvideno s formacijo. V četi so lahko 3 višji naredniki, 3 naredniki in 13 podnarednikov, v bateriji pa 2 višja narednika, 10 narednikov in 7 podnarednikov. Ob upoštevanju števila čet v Slovenskem domobranstvu, ki jih je bilo konec leta 1944 61, od tega 56 navadnih, pehotnih in 5 drugih, lahko ob posplošitvi, da je v posamezni domobranski četi 19 podčastnikov, da je teh čet bilo 61 in da so bile 100% popolnjene, bilo v taktičnih enotah, četah, ki so dejansko izvajale bojne akcije proti partizanom in so na tečaje pošiljale svoje pripadnike, večinoma neodvisno od bataljonov oziroma bojnih skupin, katerih del so bile, v Slovenskem domobranstvu 1159 podčastnikov. Tako je, ob upoštevanju vseh omejitev, ki so posledica ne v celoti ohranjenih arhivskih virov, možno sklepati, da se je domobranskega podčastniškega usposabljanja v letu in pol udeležilo 37% vseh podčastnikov Slovenskega domobranstva v četah, ob upoštevanju tečaja za četne narednike pa 43%, kar je, če upoštevamo vojne razmere, vsekakor visoka številka. Pri tem pa je treba upoštevati še dva podčastniška tečaja pri nemški SS podčastniški šoli, ki so ju organizirali posebej za pripadnike Slovenskega domobranstva. Zaradi pomanjkanja častnikov so najuspešnejši med njimi ob prihodu v enote (praviloma se po končanem šolanju slušatelji niso vračali v enote, ki so jih poslale na šolanje) postali poveljniki vodov, večina ostalih pa poveljniki oddelkov, desetini, neuspešni pa so ostali strelci oziroma "navadni" vojaki domobranci. Na osnovi te razporeditve in na osnovi čina, s katerim so prišli na šolanje, so bili tudi povišani v višji podčastniški čin, vendar pa ne takoj ob zaključku šolanja, ampak je Organizacijski štab Slovenskega domobranstva to problematiko reševal na osnovi Rösenerjevih odredb za nazaj. Osip je bil sorazmerno majhen, predvsem so bili vzroki zanj bolezen, strelske rane, ki so jih slušatelji dobili pred prihodom na šolanje in "begstvo".⁶

Namen partizanskih tečajev za nižji poveljniški kader, desetarje in vodnike, je bil, da dobre in hrabre borce, ki so sposobni za poveljevanje nižjim enotam, usposobijo za desetarje in vodnike in da se dosedanji desetarji in vodniki usposobijo v vojaškem pogledu, da bi lahko čimbolj uspešno opravljali zastavljene naloge. Poleg

⁵ AS 1877, fasc. 279; Urnik 2. tedna pouka VIII. podčastniškega tečaja v času od 20. do 25. 3. 1945, Ljubljana, 16. 3. 1945.

⁶ AS 1877, fasc. 38, 39.

čisto vojaškostrokovnega pouka so posebno skrb namenili tudi političnemu in moralnemu dvigu nižjega starešinskega kadra. Štab tečaja so sestavljali predavatelji, od katerih je najbolj sposoben opravljal dolžnost komandanta tečaja ter komisar, ki je izvajal politični pouk. Predavatelje so izbirali med aktivnimi oficirji in podoficirji, predvsem bivše jugoslovanske vojske, ki so že sodelovali v bojih in so si pridobili izkušnje v partizanskem načinu vojskovanja. Učni program je izdelal odsek za kadre Glavnega štaba in to pehotnega, saj so bile potrebe po pehotnih starešinah največje. Ker so imeli zaradi pogostih bojov in pomanjkanja predavateljev v brigadah in odredih zelo slabe možnosti za načrtno in uspešno poučevanje starešin, je Glavni štab odločil, da se tečaji za usposabljanje nižjega komandnega kadra organizirajo le pri štabih divizij. Te tečaje so konec marca 1944 preimenovali v podoficirske šole. Vsak tečaj je trajal 12 dni. Ob delavnikih je trajal pouk 8 ur. Zaradi pomanjkanja ustreznih predavateljev drugih rodov in služb so v šolah delovali v glavnem le pehotni tečaji, zato so maja 1944 razpustili divizijske podoficirske šole ter ustanovili podoficirski šoli 7. in 9. korpusa, Podoficirska šola 4. operativne cone pa je delovala še naprej.⁷

V vsaki šoli so bili organizirani naslednji oddelki oziroma tečaji: pehotni, artilerijsko - minometni, inženirsko - tehnični, za zveze in intendantski, pouk pa je trajal 25 delovnih dni. Učni načrt je obsegal 11 predmetov, in sicer: 1. Vojna služba in boj: pohodi, nastanitev in taborjenje, zavarovanje, obveščevalna služba; Boj: napad, obramba, napad v posebnih razmerah: v gozdu, na utrjeno postojanko, na zavarovano cesto in progo, na zavarovano mejo, na vlak, na avtomobile in oklepne enote, zasede; 2. Pehotno ekserciranje; 3. Utrjevanje; 4. Zveze; 5. Pouk o streljanju; 6. Oborožitev; 7. Sabotažna služba in diverzije; 8. Služba v enoti; 9. Stražarska služba; 10. Čitanje kart; 11. Politična vzgoja. Skupno je delovalo v partizanskih enotah 8 podoficirskih šol. Kljub neugodnim razmeram, v katerih so delovale, pa je partizanske podoficirske šole končalo skupaj približno 3400 slušateljev, več kot polovica v pehotnih tečajih. Najboljše slušatelje iz podoficirskih šol so pogosto poslali takoj na nadaljnje izpopolnjevanje v Oficirsko šolo Glavnega štaba NOV in POS, kjer so se usposobili za opravljanje oficirskih dolžnosti.⁸

Tabelarična primerjava obeh tečajev:

Vsebina primerjave	Slovensko domobranstvo	Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije
Naziv:	Podčastniški tečaj.	- Vojaške šole za nižji komandni kader, - Podoficirske šole.
Kraj izvedbe:	Ljubljana, vojašnica Moste.	- pri štabih divizij, brigad in odredov, - pri štabih 7. in 9. korpusa ter 4. operativne cone.

⁷ Štukelj, Šolanje, str. 179.

⁸ Prav tam, str. 180-190.

Ustanovitev:	28. 12. 1943.	- 17. 9. 1943, - 10. 5. 1944.
Prvi poveljnik:	stotnik Ivan Drčar, 1. vod in stotnik Albin Cerkovnik, 2. vod.	Franjo Mamilovič (14. div.), Miroslav Stepančič (15. div.), Franc Bombač (18. div.), Franc Ogrin (30. div.), Lazar Kolarac (31. div.), Aleksandar Marjanovič - Leko (7. korp.), Anton Curk - Gorjan (9. korp.), Miha Avšič (4. oper. cona).
Nadrejeno poveljstvo:	- Organizacijski štab SD, - Šolska skupina SD, - Poveljstvo tečajev SD.	- štabi enot, - Glavni štab - za izdelavo predmetnika.
Namen:	- usposobiti podčastnike za poveljnike oddelkov in namestnike poveljnikov vodov, - usposobiti desetarje in domobrance brez čina za podčastnike.	- dobre in hrabre borce, ki so sposobni za poveljevanje nižjim enotam, usposobiti za desetarje in vodnike, - dosedanje desetarje in vodnike usposobiti v vojaškem pogledu.
Pogoji za vpis:	kandidati morajo biti dobri, zdravi, telesno in intelektualno razviti.	- borci, ki so se izkazali v boju ali pri opravljanju drugih nalog, - nižji starešinski kader brez vojaške strokovne izobrazbe.
Napotitev in izbor slušateljev:	napotile so jih predvsem čete na osnovi razreza o napotitvi, ki ga je izdal OŠ SD.	enote, v katerih se je izvajalo usposabljanje.
Struktura slušateljev:	večinoma delavci in kmetje, samski, rojeni v oziroma po letu 1920.	borci in nižji starešinski kader.
Trajanje usposabljanja in število udeležencev:	- 1. 3. do 31.1.1944 - 43, - 2. 2.2. do 3.3.1944 - 45, - 3. 6.3. do 2.4.1944 - 47, - 4. 12.4. do 17.5.1944 - 56, - 5. 22.5. do 22.6.1944 - 48, - 6. 26.7. do 20.9.1944 - 40, - 7. 3.10. do 20.12.1944 - 96, - 8. 11.3. do 26.4. 1945 - 58.	- trajanje 15 in nato 25 dni: - v 14. div. - 150, - v 15. div. - 100, - v 18. div. - 175, - v 30. div. - 150, - v 31. div. - 289, - v 7. korp. - 445, - v 9. korp. - 95, - v 4. op. con. - 220, - v 1. br. VDV - 84, - v 2. br. VDV - 99.
Skupaj usposobljenih:	od 3. 1. 1944 do 26. 4. 1945 je bilo za podčastnike usposobljenih 433 slušateljev.	od ustanovitve do konca vojne je bilo za podčastnike usposobljenih 1807 slušateljev.

Predmetnik oziroma vsebina usposabljanja:	<ul style="list-style-type: none"> - borbeni pouk, - oborožitev in izvedba streljanj, - pehotni ekzercir, - disciplina in kazenski zakonik, - orientacija, - športna vzgoja (telovadba), - svetovno nazorstvo, - protikomunistična ura, - sveta maša, - petje. 	<ul style="list-style-type: none"> - vojna služba in boj, - pehotno ekzerciranje, - utrjevanje, - zveze, - pouk o streljanju, - oborožitev, - sabotažna služba in diverzije, - stražarska služba, - čitanje kart, - politična vzgoja.
Učna obremenitev:	pouk - usposabljanje je potekalo dopoldne, popoldne in ponoči, do 12 ur na dan, tedensko po 54 in v posameznem mesecu 216 ur.	9 ur dnevno, ob nedeljah 4 ure, zadnji dan usposabljanja je bil predviden za izpit.
Predavatelji:	<ul style="list-style-type: none"> - oficirji in podoficirji bivše jugoslovanske vojske kot poveljniki vodov in oddelkov tečaja, - častniki in podčastniki Poveljstva tečajev, - nemški častniki in podčastniki, - civilni predavatelji. 	<ul style="list-style-type: none"> - oficirji in podoficirji bivše jugoslovanske vojske kot poveljniki tečajev in predavatelji, - starešine, ki so uspešno opravljali razne dolžnosti in pokazali smisel za vzgojno in predavateljsko delo ter obvladovali stroko, vendar brez širšega vojaškega znanja.
Učni pripomočki:	48 pravil na 365 straneh v 48.000 izvodih kot prevodi in povzetki jug., nemških in italijanskih vojaških pravil.	orožje in skripta častniških tečajev.
Preverjanje znanja in usposobljenost:	<ul style="list-style-type: none"> - splošni uspeh ob zaključku usposabljanja: odličen, prav dober, dober, - usposobljen za poveljnika oddelka, namestnika ali pomočnika poveljnika voda ter poveljnika voda, - po prihodu v enoto podčastniški čin. 	<ul style="list-style-type: none"> - izpit zadnji dan usposabljanja, - splošni uspeh ob zaključku usposabljanja: odličen, prav dober, dober, - usposobljen za desetarja in vodnika, - najboljši in tisti, ki so se izkazali v boju - na Oficirsko šolo.
Osip in vzroki zanj:	okoli 2% osip, vzroki: bolezen, "begstvo", prešolanje na nemški SS tečaj.	pomanjkljiva izobrazba in nepripravljenost za učenje ter slab uspeh.
Usposabljanje v drugih formacijah - enotah:	na nemški SS - podčastniški šoli v Ljubljani.	na vojaški akademiji v Beogradu in v Sovjetski zvezi.

Ob primerjalni analizi usposabljanja podčastnikov na obeh nasprotujočih si straneh lahko ugotovimo, poleg razlik, ki izhajajo iz cilja in namena obeh formacij, tudi podobnosti. Pri obeh usposabljanjih so se v podčastniške tečaje vključevali podčastniki, ki so že bili izkušeni v boju, vendar še niso imeli ustreznega vojaško strokovnega znanja za dolžnost, ki so jo opravljali, oziroma borci, partizani in domobranci, ki so se v boju izkazali za sposobne poveljevati manjšim enotam. Tako so na podčastniške tečaje poveljniki in poveljstva napotili oboje, tako podčastnike kot navadne borce. Predmetnik je na obeh usposabljanjih temeljil na taktiki - borbenem pouku oziroma vojni službi in boju ter spoznavanju lastnega in nasprotnikovega orožja. Zaradi kratkega usposabljanja, ki so ga še dodatno skrajševali oziroma prekinjali boji in pripravljenost nanje, je bilo usposabljanje zelo intenzivno in je temeljilo na praktičnem pouku, predvsem na obvladovanju partizanske oziroma protipartizanske taktike, in to na obeh straneh.

Predavatelji in poveljniki na usposabljanju so bili predvsem bivši jugoslovanski častniki in podčastniki, ki so se vključili v eno od formacij, na domobranski strani pa tudi nemški častniki in podčastniki, na partizanski pa partizanski starešine, ki so uspešno opravljali razne dolžnosti in pokazali smisel za vzgojno in predavateljsko delo ter obvladali stroko, vendar so bili brez širšega vojaškega znanja. Učni pripomočki, predvsem skripta, so bili na domobranski strani predvsem prevod nemških in bivših jugoslovanskih, na partizanski strani pa skript, posebej namenjenih podčastniškemu usposabljanju in ostalih učnih pripomočkov, razen orožja, skorajda ni bilo, zato so uporabljali tiste, ki so bili namenjeni usposabljanju častnikov. Ob zaključku šolanja so bili slušatelji usposobljeni za desetarje in vodnike. So pa zaradi velikosti formacije in usposabljanja na celotnem slovenskem ozemlju v partizanskih vrstah usposobili neprimerno več podčastnikov kot v domobranskih. Tako je bilo v partizanskih Vojaških šolah za nižji komandni kader in v Podoficirskih šolah usposobljenih skupno 1807 slušateljev, v domobranskem Podčastniškem tečaju pa 433 slušateljev oziroma bodočih pehotnih podčastnikov NOV in POS in Slovenskega domobranstva.

---

3. Usposabljanje častnikov

Častnik in poveljnik naj s svojim odgovornosti polnim položajem v domobranstvu zavzema najvidnejše in najvažnejše mesto, je že v novembru 1943 razglasil Organizacijski štab Slovenskega domobranstva in s tem poudaril vlogo in mesto častnikov v Slovenskem domobranstvu. Vendar pa priprave na začetek šolanja častnikov niso potekale brez zapletov. Že sredi januarja so 1944 začeli in nato v februarju in marcu nadaljevali šolanje častnikov, vendar so bili to le dopolnilni oziroma izpopolnjevalni tečaji za tiste častnike, poveljnike, predvsem čet, ki so častniški čin že imeli. Ti tečaji so imeli nalogo poenotiti oziroma prilagoditi znanje častnikov, ki so v Slovensko domobranstvo že prišli s častniškim činom, vendar so si svoje vojaško znanje pridobili v vojaških šolah Jugoslavije ali pa so častniški čin pridobili v MVAC. Po daljših pripravah in večkratnih ponovljenih razpisih so v prvi in drugi polovici leta 1944 izvedli dva častniška, pripravniška tečaja Slovenskega domobranstva. Pogoji za vpis na tečaj so bili

sorazmerno strogi, saj so morali kandidati za začetek šolanja na tečaju izpolnjevati naslednje kriterije: morali so biti popolnoma zdravi in sposobni za službo v enotah, niso smeli biti mlajši od 18 in ne starejši od 35 let, imeti so morali najmanj 6 razredov srednje šole ali odgovarjajoče izobrazbe, najmanj 6 mesecev so morali sodelovati v neposrednih spopadih s partizani v protikomunističnih enotah, da so se "za časa službe v edinici odlikovali z vzglednim vedenjem, organizatorično sposobnostjo, iniciativo, hrabrostjo in smislom za poveljevanje" in imeti so morali priporočilo svojega poveljnika. Čete Slovenskega domobranstva so na tečaje pošiljale predvsem podčastnike, na prvega sicer tudi častnike, na drugem tečaju pa je bila večina tečajnikov pred prihodom na tečaj brez čina, vendar so ti po mnenju nadrejenih poveljnikov izpolnjevali pogoje, da postanejo bodoči častniki.⁹

Šolanje oziroma usposabljanje je temeljilo predvsem na taktičnem urjenju posameznih postopkov protigverilskega, protipartizanskega boja, čemur je bila namenjena večina ur usposabljanja, prav tako je bil poseben poudarek namenjen spoznavanju oborožitve in ravnanju z njo ter njegovi praktični uporabi, izvajanju streljanj. Pomembno mesto je v predmetniku imel tudi pouk nemškega jezika. Na šolanje častnikov so imeli neposredni vpliv nemški častniki v Poveljstvu tečajev, ki verjetno niso neposredno izvajali urjenja tečajnikov, vendar pa so imeli neposredni nadzor nad njegovim izvajanjem, saj so morali soglašati z urnikom usposabljanja.

Vloga častniških tečajev je bila za formacijo Slovenskega domobranstva vsekakor izjemnega pomena. Pomenila je začetek poenotenja različnih pogledov in načinov delovanja častnikov v Slovenskem domobranstvu ter reševanje težav, s katerimi se je srečevalo pri svojem delovanju. Na eni strani je bilo to iskanje samostojne vloge, saj so bili hierarhično podrejeni Rösenerju in so v bojih proti partizanom delovali izključno v sodelovanju in po taktičnih načelih nemške vojske oziroma policije, za katera so se usposabljali in urili tudi na častniškem tečaju Slovenskega domobranstva. Po drugi strani pa je bilo opravičevanje pravičnosti in upravičenosti protikomunističnega boja. Le - tega so na tečajih pa tudi v enotah izvajali v okviru tako imenovanega ideološkega pouka za to posebej usposabljanji in pripravljani četni prosvetarji, na tečajih pa še propagandni častniki iz Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva. Vendar so Nemci dopuščali le lahko pehotno oborožitev domobranskih enot, tako se tudi na tečajih, razen pehote, niso usposabljali tečajniki drugih rodov in služb. Ob zaključku tečaja so slušatelji zadnjih dveh tečajev kot dokaz o njegovem uspešnem zaključku dobili diplomu. Slušateljem je bil ob zaključku šolanja priznan čin, naziv zastavnik, bili so razporejeni v enote Slovenskega domobranstva in so po izkazanih dosežkih v boju proti partizanom izpolnjevali pogoje za napredovanje v višji, častniški čin, vendar samo tisti, ki so imeli ob prihodu na šolanje že podčastniški čin, ostali pa so bili povišani v podčastnike. Pod naslovom Napredovanja domobranskih častniških pripravnikov je časnik Slovenec 3. januarja 1945 zapisal: "Na novega leta dan je general Rösener izdal za slovensko domobranstvo posebno povelje, s katerim je v poročnike povišal 29 domobranskih častniških pripravnikov, ki so bili že prej podčastniki, 31 pripravnikov, ki so bili do sedaj brez čina, pa imenoval za narednike. S tem poveljem je dobilo najvišje priznanje svojih vojaških vrlin 60 mladih slovenskih zastavnikov, obenem pa je dobilo priznanje tudi celotno

⁹ AS 1877, fasc. I 17, razpis OŠ SD, št. 1055, 16. 1. 1944.

slovensko domobranstvo, kajti imenovani napredovanci so prvi domobranci, ki so izšli iz domobranske častniške šole, ki je do sedaj že v dveh večmesečnih tečajih pripravila domobrancem častniški naraščaj. Sama diploma častniške šole pa še ni zadostovala za napredovanje v častnika. Vsak domobranski zastavnik, ki je z uspehom dovršil častniški tečaj, se je moral izkazati tudi v boju."¹⁰

Še večji vpliv na usposabljanje častnikov pa je imel v začetku leta 1945 ustanovljeni in začeti tečaj za častniške pripravnike pri nemški SS podčastniški šoli, kar je pomenilo, kljub temu da so se tečajniki formalno vodili na številčnem stanju pri Poveljstvu tečajev Slovenskega domobranstva, ukinitvev že tako omejeno samostojnih častniških tečajev v Slovenskem domobranstvu. Tečajniki so se usposabljali, kot priča spominski list tečaja, dvojezično, vendar so bili poveljujoči in inštruktorji Nemci.¹¹

Na začetku je v partizanski Vojaški šoli deloval en sam oddelek, tečaj in to pehotni, ki je bil namenjen usposabljanju nižjih pehotnih starešin, komandirjev vodov in čet, njihovih namestnikov in namestnikov komandantov bataljonov. Prvi tečaj v pehotnem oddelku Vojaške šole je trajal od 3. do 24. avgusta 1943, obiskovalo in končalo pa ga je 18 slušateljev. Glavni razlog za tako kratko usposabljanje je bil ta, da v enotah niso mogli dalj časa pogrešati starešin, ki so bili na šolanju. Vendar so že takoj na začetku usposabljanja ugotovili, da je 21 dni šolanja premalo in da ni bilo mogoče predelati niti najnujnejše snov, zato so že naslednji tečaj podaljšali na 30 dni, nato so pouk na večini tečajev postopno podaljševali na 50 dni. Zaradi potreb po specialističnem usposabljanju partizanskih častnikov je že ob preimenovanju Vojaške šole v Oficirsko šolo delovalo pet oddelkov, tečajev, in to pehotni, artilerijski, minerski, za zveze in radiotelegrafski ter nato še višji oficirski pehotne smeri, obveščevalni, tankovski, intendantski, za politične komisarje, šifrerski, za izgradnjo vojaške oblasti, sanitetni in kot zadnji je marca 1945 začel delovati še prometni oddelek, tečaj. Zaradi vse večjega števila tečajev in s tem tudi slušateljev in predavateljev so Črmošnjice postale premajhne, zato so se v Glavnem štabu odločili, da Oficirsko šolo preselijo v Metliko, v prostore metliškega gradu in osnovne šole. Razpise za udeležbo na posameznih tečajih oddelkov Oficirske šole je enotam pošiljal odsek oziroma oddelek za kadre Glavnega štaba. Na šolanje so morali poslati nadarjene in prizadevne starešine oziroma partizane s primerno izobrazbo in so iz enote ustreznega roda in službe. Enote so nato na podlagi razpisov izbrale kandidate za posamezne tečaje iz vrst že dotedanjih starešin in borcev. Ker pa so iz enot na tečaje pošiljali tudi kandidate, ki pouku niso mogli uspešno slediti, so ob začetkih tečajev uvedli informativne izpite ter na osnovi doseženih rezultatov neuspešne kandidate poslali nazaj v enote.¹²

Sprva so učbenike oziroma skripta, ki so jih slušatelji uporabljali pri pouku, za predmete, ki so jih poučevali, napisali posamezni predavatelji, pregledala in dopolnila pa jih je ustrezna komisija, ki jo je imenovala Komanda oficirske šole. Konec leta 1943 pa je bila pri Glavnem štabu NOV in POS z nalogo pripravljati potrebne učbenike in priročnike, ne samo za šole, ampak tudi za potrebe

¹⁰ Slovenec, 3. 1. 1945, št. 1, str. 3; Napredovanja domobranskih častniških pripravnikov.

¹¹ AS 1877, fasc. 279; Spominski list prvega častniškega in drugega podčastniškega SS tečaja Slovenskega domobranstva, marec 1945.

¹² Štukelj, Šolanje, str. 29-37.

partizanskih enot in poveljstev, ustanovljena Znanstvena sekcija, njeno delo pa so od avgusta 1944 nadaljevali na Oficirski šoli, na kateri so pri usposabljanju uporabljali približno 50 učbenikov oziroma priročnikov.¹³

Vsebina usposabljanja je bila prilagojena razmeram, v katerih so delovale partizanske enote in taktiki njihovega delovanja. Ta se je z razvojem enot postopoma spreminjala in prehajala iz partizanske v kombinirano partizansko in frontalno obliko oboroženega boja, zato je bilo treba temu primerno izpopolnjevati tudi učne programe in vsebine. Taktiko lastnega delovanja pa je bilo treba prilagajati taktiki nasprotnika. Posamezno snov so potem, ko so jo predelali teoretično, ustrezno obdelali z ustreznimi vajami tudi v praksi in pri tem ugotavljali, da je pouk preveč usmerjen v predavanja, premalo pa v praktično usposabljanje. Posamezni predmeti pri usposabljanju na pehotnem tečaju so bili: 1. Bojne vaje in sicer: strelec v napadu in obrambi, bojne patrolje, desetina in vod v napadu, desetina in vod v obrambi, četa v napadu, četa v obrambi, boji bataljona, partizansko bojevanje; 2. Taktika in vojna služba: splošno o posebnostih posameznih vrst orožij in rodov, premiki, bivanje, zavarovanje na mestu in med pohodom; 3. Pehotno ekzerciranje; 4. Čitanje kart; 5. Pouk o streljanju: s puško, brzostrelko, puškomitraljezom in pištolo ter metanje ročnih bomb, z mitraljezom, z lahkim in težkim minometom, s prebojno municijo na oklepljene cilje; 6. Utrjevanje; Oborožitev: opisi vseh vrst pušk, opis puškomitraljeza 7,9 mm M37, opis pištole 8 mm M10/22, opis puškomitraljeza 7,12 mm, mitraljezi saint etienne, breda in fiat, minomet 81 mm M31; 8. Stražarska služba; 9. Bojni strupi; 10. Higiena; 11. Prva pomoč; 12. Politična vzgoja. Po prehodu na 50 dnevne tečaje je bilo več časa namenjenega predmetu vojna služba in boj. Uvedeni so bili novi predmeti: obveščevalna služba, zveze, minerstvo, hipologija in vojaško sodstvo. Skupno je pouk trajal 329 ur, in sicer 43 dni po 7 ur ter 7 nedelj po 4 ure.¹⁴

Na usposabljanje pa so vplivali tudi boji slušateljev Vojaške oziroma Oficirske šole z nasprotnikom. Tako so Oficirsko šolo decembra 1943 za primer bojne nevarnosti ali premika šole oblikovali kot bojno formacijo, ki so jo sestavljali komanda, 1. polbataljon, 2. polbataljon in komora, decembra 1944 pa so vse oddelke oziroma tečaje šole preimenovali v čete oziroma baterije, iz njih pa oblikovali štiri bataljone. Na koncu šolanja so morali vsi slušatelji opraviti izpite.

Oddelek za kadre Glavnega štaba je določil, kakšne ocene lahko prejmejo slušatelji, te so bile samo pozitivne, in sicer odličen, prav dober in dober. Za vsakega slušatelja je izpitna komisija predložila, na kakšno dolžnost naj ga razporedijo. Slušatelji, ki niso uspešno opravili izpita, niso prejeli spričevala in so jih vrnili v enote, iz katerih so jih poslali na šolanje. Slušatelje so glede na uspeh predložili za komandirje vodov, za namestnike komandirjev in za komandirje čet ter za namestnike komandantov in za komandante bataljonov. Oficirska šola Glavnega štaba NOV in POS je skupaj z Vojaško šolo NOV in POS delovala od 3. avgusta 1943 do 24. maja 1945. Skupno je bilo na njej organiziranih 15 oddelkov, tečajev, v katerih se je usposabljal približno 3198 slušateljev. Poleg te šole pa je bila februarja 1944, z dovoljenjem in pod nadzorom Glavnega štaba, pri 9. korpusu NOV in POJ zaradi specifične položaja ustanovljena posebna Oficirska šola 9. korpusa NOV in POJ, ki je najprej delovala v vasi Labinje, severovzhodno

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam, str. 70-82.

od Cerknega. Zaradi selitev iz kraja v kraj, sodelovanja v bojnih akcijah in s tem nenehnega prekinjanja pouka pa je bila šola avgusta 1944 ukinjena.¹⁵

Osnovno oziroma pehotno usposabljanje častnikov Slovenskega domobranstva in Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije sem v tabeli, ki sledi, primerjal po naslednjih vsebinah: naziv usposabljanja, kraj izvedbe usposabljanja, datum ustanovitve usposabljanja, prvi poveljnik usposabljanja, nadrejena poveljstva, namen usposabljanja, pogoji za vpis, napotitev in izbor slušateljev za usposabljanje, struktura slušateljev, trajanje usposabljanja in število slušateljev, predmetnik oziroma vsebina usposabljanja, učna obremenitev, predavatelji, učni pripomočki - skripta, pravilniki in ostali, preverjanje znanja in usposobljenost ob zaključku šolanja, osip in vzroki zanj ter usposabljanje v okviru drugih formacij oziroma enot:

Tabelarična primerjava obeh tečajev:

Vsebina primerjave	Slovensko domobranstvo	Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije
Naziv:	Častniški tečaj.	- Vojaška šola NOV in POS, - Oficirska šola NOV in POS.
Kraj izvedbe:	Ljubljana, vojašnica Moste.	Grčice, Črmošnjice, Metlika - Črnomelj.
Ustanovitev:	28. 12. 1943.	- junij 1943, - 28. 11. 1943.
Prvi poveljnik:	Stotnik Josip Štor.	Jože Malnarič - Križevski, rezervni oficir jug. vojske.
Nadrejena poveljstva:	- Organizacijski štab SD, - Šolska skupina SD, - Poveljstvo tečajev SD.	Glavni štab NOV in POS.
Namen:	- izpopolniti znanje slušateljev s častniškim činom, - usposobiti podčastnike za častniško dolžnost, - usposobiti domobrince brez čina za častniško dolžnost.	usposobiti starešinski kader in s tem krepiti bojno moč in sposobnost enot.

¹⁵ Prav tam.

Pogoji za vpis:	<ul style="list-style-type: none"> - zdrav in sposoben, - starost 18 do 35 let, - najmanj 6. razredov srednje šole, - pred 1. 1. 1944 najmanj 6 mesecev aktivne udeležbe v bojih proti partizanom, - zgledno vedenje, organizacijske sposobnosti, iniciativa, hrabrost, smisel za poveljevanje, - priporočilo nadrejenega. 	<ul style="list-style-type: none"> - prizadevni starešine in partizani, ki dobro opravljajo naloge v enoti in bojih, - iznajdljivost v bojnih razmerah, - primerne moralne vrednote, - primerna izobrazba.
Napotitev in izbor slušateljev:	predvsem čete SD na osnovi razpisa OŠ SD z ustrežno prošnjo in dokazili za izpolnjevanje pogojev.	<ul style="list-style-type: none"> - razpis oddelka za kadre GŠ, - izbor v štabih enot iz starešin in borcev, - informativni (uvrstitveni, sprejemni) izpiti.
Struktura slušateljev:	- sprva poročniki in nadporočniki, nato podčastniki ter domobranci brez čina.	starešine in borci z ustrežno izobrazbo.
Trajanje in število udeležencev:	<ul style="list-style-type: none"> - 1. 16. do 30.1.1944 - 12, - 2. 5. do 23.2.1944 - 16, - 3. 28.2. do 21.3.1944 - 9, - 4. 23.3. do 17.6.1944 - 46, - 5. 22.6 do 7.9.1944 - 49. 	<ul style="list-style-type: none"> - 1. 3.8. do 24.8.1943 - 18, - 2. 26.8. do 26.8.1943 - 26, - 3. 3.10. do 20.11.1943 - 35, - 4. 3.12.43 do 5.1.44 - 19, - 5. 15.1. do 16.2.1944 - 38, - 6. 18.2. do 25.3.1944 - 18, - 7. 6.3. do 6.4.1944 - 23, - 8. 3.4. do 7.5.1944 - 30, - 9. 4.5. do 10.6.1944 - 47, - 10. 5.6. do 31.7.1944 - 35, - 11. 7.8. do 29.9.1944 - 49, - 12. 4.10. do 2.12.1944 - 70, - 13. 1.12.44 do 29.1.45 - 71, - 14. 8.2. do 30.3.1945 - 41, - 15. 9.4. do 23.5.1945 - 23 -niso zaključili šolanja zaradi razpusta šole.
Skupaj usposobljenih:	od 16. 1. do 7. 9. 1944 je bilo za častnike SD skupaj usposobljenih 132 slušateljev.	od 3. 8. 1943 do 30. 3. 1945 je bilo za partizanske oficirje usposobljenih 520 slušateljev.

Predmetnik, vsebina usposabljanja:	<ul style="list-style-type: none"> - borbeni pouk, - oborožitev in izvedba streljanj, - inženirija, - topografija in orientacija, - zveze, - obveščevalna služba, - sanitetni pouk, - športna vadba, - pravila službe, - vojaške vrline in kreposti, - psihologija, - nemški jezik, - verouk, - protikomunistična ura. 	<ul style="list-style-type: none"> - bojne vaje, - taktika in vojna služba, - pehotno ekzerciranje, - čitanje kart, - pouk o streljanju, - utrjevanje, - oborožitev, - stražarska služba, - bojni strupi, - higiena, - prva pomoč, - politična vzgoja.
Učna obremenitev:	8 do 12 ur pouka - usposabljanja dnevno oziroma 54 ur tedensko.	na 50 dnevniških tečajih je bilo 329 ur pouka po 7 ur dnevno, ob nedeljah po 4 ure.
Predavatelji:	<ul style="list-style-type: none"> - bivši aktivni in rezervni jugoslovanski oficirji kot poveljniki vodov in oddelkov tečaja, - častniki Poveljstva tečajev, - civilni predavatelji, - nemški častniki in podčastniki. 	<ul style="list-style-type: none"> - bivši aktivni in rezervni jugoslovanski oficirji, - partizani, ki so si znanje pridobili v bojih in na Oficirski šoli.
Učni pripomočki:	šolska skupina SD je izdala: 48 pravil na 365 straneh v 48000 izvodih kot prevodi in povzetki jugoslovanskih, nemških in italijanskih vojaških pravil.	<ul style="list-style-type: none"> - zapiski slušateljev, - zapiski in učbeniki predavateljev, - Znanstvena sekcija pri GŠ in nato Oficirska šola sta izdali okoli 50 priročnikov in učbenikov.

Preverjanje znanja in usposobljenost:	- zaključni izpiti z diplomo, - uspeh - odličen, prav dober, dober in zadosten, - usposobljenost za poveljnika čete in voda, - čin - slušatelji, ki so prišli na šolanje brez čina ali s činom desetnika - kaplarja so dobili podčastniški čin, tisti s podčastniškim činom pa častniškega, ko so se po šolanju izkazali v boju.	- opravljanje izpita pred komisijo in spričevalo, - uspeh - odličen, prav dober in dober, - komandirji vodov, namestniki komandirjev in komandirji čet, namestniki komandantov bataljonov in komandanti bataljonov.
Osip in vzroki zanj:	bolezen, aretacija ali prošnja za odpust ali pa kljub pozivu sploh niso prišli na tečaj.	- neuspeh na sprejemnih izpitih, - boji.
Usposabljanje v drugih formacijah - enotah:	častniški pripravniški tečaj na nemški SS - podčastniški šoli.	oficirske šole NOV in POJ.

Prav tako kot pri usposabljanju podčastnikov lahko v določeni meri ugotovim tudi podobnosti med usposabljanjem častnikov v Slovenskem domobranstvu in v NOV in POS. Usposabljanje častnikov je bilo v obeh formacijah centralizirano, saj sta pogoje za vpis, navodila za izbor in sam izbor kandidatov izvajala Glavni štab NOV in POS in Organizacijski štab Slovenskega domobranstva. Pogoji za vpis so bili v domobranskih razpisih določeni bolj precizno, predvsem predhodno zahtevana izobrazba, vendar so se morali kandidati v obeh formacijah do sprejema na tečaj izkazati v boju ter pokazati sposobnosti vodenja in poveljevanja. Na tečaje so bili napoteni pripadniki, ki so že imeli častniški čin in so morali svoje vojaško znanje prilagoditi novo nastalim razmeram, oziroma partizani in domobranci s podčastniškim činom oziroma brez njega in so jih njihovi nadrejeni priporočili kot primerne, da postanejo bodoči častniki. Na usposabljanju je bil poudarek na pouku taktike in oborožitve, v Slovenskem domobranstvu pa tudi na splošnih predmetih.

Nosilci in izvajalci usposabljanja so bili pri obeh formacijah bivši jugoslovanski častniki in podčastniki, v Slovenskem domobranstvu pa so imeli pomembno vlogo pri usposabljanju bodočih častnikov nemški častniki in podčastniki in civilni predavatelji, v partizanskih vrstah pa v boju izkušeni partizani ter tisti, ki so si vojaško znanje pridobili na Oficirski šoli NOV in POS. Učne pripomočke, predvsem skripta, je izdajal na eni strani Šolski odsek, ki je deloval v okviru Šolske skupine Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, predvsem so bili to prevodi nemških in jugoslovanskih skript in pravil; na drugi strani pa Znanstvena sekcija pri Glavnem štabu NOV in POS, kasneje pa Oficirska šola NOV in POS, pri kateri so skripta sprva pisali predavatelji.

Ob zaključku šolanja so slušatelji opravljali izpite, na osnovi uspeha, doseženega na njih, pa so bili usposobljeni za poveljnike vodov in čet ter razporejeni v enote, iz katerih so prišli na šolanje, v Slovenskem domobranstvu pa praviloma v druge. Tako je bilo v Oficirski šoli NOV in POS usposobljenih 520 častnikov pehote, v Častniškem tečaju Slovenskega domobranstva pa 132, s tem da se je usposabljanje častnikov Slovenskega domobranstva v letu 1945 preneslo v nemško SS - podoficirsko šolo in se v formaciji Slovenskega domobranstva ni več izvajalo.

Tomaž Kladnik

COMPARISON BETWEEN NON-COMMISSIONED AND COMMISSIONED OFFICER TRAINING
IN THE SLOVENIAN HOME GUARD AND IN THE NATIONAL LIBERATION ARMY OF
SLOVENIA

S u m m a r y

During World War II, at the beginning of their operations, the home guard and partisans recruited command personnel for their military education systems from the same sources. These were experienced former active duty and reserve officers and NCOs of the Royal Yugoslav Army, who had not been interned. With both armies increasing in size, service members without appropriate training backgrounds had to be recruited. So that both opponent forces could operate efficiently, it was necessary to establish systematic military training for combatants, home guard forces, partisans, and in particular their commanding officers. Initially, the training consisted of short courses which, however, did not provide the necessary expertise and skills for an individual to efficiently command units. The release of a large number of former Yugoslav officers and NCOs from Italian camps and their integration into home guard and partisan units contributed to an increase in military training and its quality. At the beginning, partisan service members had to become familiar with partisan warfare methods and, respectively, home guards had to become familiar with anti-partisan warfare methods. The required expertise was quickly acquired. In this way, both groups had instructors and relevant NCO and officer training authorities at their disposal.

Soon after its establishment on 26 October 1943, the Slovenian home guard began organized training of its service members, in particular senior officers. The main purpose of NCO and officer training, as well as of other courses which were provided by the Education Group of the Slovenian Home Guard Organizational Staff, was to standardize military expertise acquired by the Slovenian home guards in the army or the organization which they were members of before joining the Slovenian home guard. Their expertise had to conform to the requirements deriving from the mission of the Slovenian home guard and their service members depending on the hierarchical duty applied in the police and military organizations, and on the situation in the entire Slovenian home guard which was part of a formation (perhaps "unit" would work here?) commanded by the German SS and the Police General Rösener. The most significant training elements were, therefore, familiarization with and handling of weapons, combat training, and familiarization with and training in anti-guerrilla and anti-partisan tactics. After completing the course, the participants in the NCO and officer training course had to apply their recently acquired expertise as commanding officers or NCOs in real combat situations. Thus trained and having demonstrated their skill, newly commissioned or promoted Slovenian home guard officers joined their comrades in arms who had acquired their military expertise during peacetime at military schools for active duty and reserve officers. Thus, they joined home guard units, in particular companies, in the combat against partisan units.

Regardless of all the restraints, in particular German supervision as well as German determination of the content and purpose of training, the Slovenian home guard succeeded in planning, organizing and implementing officer and NCO training. In this manner, they managed to indicate the possible future development for training NCOs and COs of the Slovenian home guard respectively Slovenian National Army despite the war and all the disagreements within the leadership of the Slovenian counter-revolution.

Due to unfavorable conditions during the establishment of partisan military schools, the first schools started to operate in 1943. These were the NOV and POS Military School, which soon after their establishment was renamed the Officer School. Soon afterwards, an NCO training school, a political school, and other schools were established. Thus, in the first half of 1944, schools were available which were necessary for the training of partisan officers and NCOs of various branches and services. The conditions in which these schools were operating were adverse. Due to hostile acts, they had to interrupt their classes and participate in fights. Since the conditions were unfavorable, some of the schools had to be closed although they were very significant to the development of the partisan movement. During a period of intensive training, the main emphasis was on the familiarization with weapons and tactics of partisan units. Requirements of personnel, organizational improvement of units, the establishment of new branches and services and the improvement of weapons and their tactical operation required a gradual improvement of the training programs. Good cooperation of all branches and services of the partisan army was possible only if the commanding senior officers were well-trained not only in the knowledge of their own but also other branches and services of the partisan army which was well-organized at the end of the war.

Military training of one's own is significant for the establishment of independent armed forces and is the only way to develop an identity of one's own and of one's nation. In wartime, combat achievements, in particular the ultimate victory, depend on the NCOs and officers trained for each individual unit. This was an objective of the organizational staff of the Slovenian home guard as well as of the main staff of the NOV and POS School when establishing military schools and organizing courses for intensive officer and NCO training. The final objective of both opponents during WW II was to establish a Slovenian armed force which, however, was established and operated in different environments and under different conditions. Officer cadets and NCO candidates were also trained under different conditions. But despite the insurmountable discrepancies and hatred between both opponent parties, there also existed similarities in both military education systems, and that is also the purpose of this paper.

1.01
339.9(497.4:436)"1945/1991"
Prejeto 21. 2. 2003

UDK

Jože Prinčič*

Slovensko-avstrijsko gospodarsko sodelovanje 1945-1991

IZVLEČEK

V letih 1945 do 1991 je bila Slovenija med vsemi jugoslovanskimi republikami najbolj dejavna pri iskanju možnosti za pospešitev jugoslovansko-avstrijskega gospodarskega približevanja. Pri tem je zagotovo imela prednosti pred drugimi republikami, zlasti geografski položaj ter zgodovinske in druge povezave. V krepitev gospodarskih stikov z razvitejšo sosedo jo je sililo slabšanje materialnega položaja narodne manjšine ter potreba po hitrejšem gospodarskem napredovanju in približevanju razvitemu zahodu. Pot na zahod pa je vodila preko avstrijskega trga, podjetništva in kapitala.

Ključne besede: slovensko-avstrijski gospodarski odnosi, jugoslovansko-avstrijski gospodarski odnosi, zunanja trgovina, Slovenija, Avstrija

ABSTRACT

SLOVENE-AUSTRIAN COOPERATION BETWEEN 1945 AND 1991

Between 1945 and 1991, Slovenia was the most active among all the Yugoslav republics in seeking ways to promote economic cooperation between Austria and Yugoslavia. To this end, Slovenia capitalised on its advantage above other republics, in particular, with regards to its geographic position, historical and other links. Slovenia was compelled to strengthen economic contacts with its more developed neighbour by the worsening economic situation of its ethnic minority in Austria as well as its need for a more rapid economic progress and to keep up with the developed west. The way to the west led through the Austrian market, enterprise and capital.

Key words: Austria, Slovenia, economy, international relations, economic cooperation, Slovenia, Austria

---

Prerez jugoslovansko-avstrijskih gospodarskih odnosov

V prvih letih po 2. svetovni vojni je jugoslovansko državno in partijsko vodstvo

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: joze.princic@inz.si

v Avstriji videlo sovražno državno tvorbo, ki je bila v preteklosti "avantgarda nemške ekspanzije na jugovzhod", njeni državljani pa so bili v času zasedbe Jugoslavije najodgovornejši za vojne zločine¹ in storjeno vojno škodo. V tem času so zvezna telesa sprejela več ukrepov, ki so jih utemeljila z gospodarsko razorožitvijo nacizma ter povračilom materialne in druge škode, ki so jo okupacijska oblast in vojaške enote povzročile na jugoslovanskem ozemlju v letih 1941-1945. Ukrepi so bili bližnjica do materialnih in drugih sredstev, ki jih je nova jugoslovanska oblast potrebovala za oživitev in preobrazbo gospodarskega življenja, ne da bi ji bilo treba čakati na izid dolgotrajnih pogajanj o vojni odškodnini. Notranje težave ter pretrganje gospodarskih stikov z vzhodnimi socialističnimi državami, zaradi katerih se je Jugoslavija znašla pred bankrotom in gospodarskim razsulom, so državno vodstvo prisilili, da je začelo voditi spravljujejšo in bolj naklonjeno politiko do severne sosedice, če je hotelo z njo začeti razgovore o gospodarski pomoči in jo pridobiti za večji pretok blaga. Že avgusta 1948 je jugoslovanska vlada sklenila z avstrijsko sporazum o vzajemni menjavi blaga. Ta dogodek je bil mejnik v razvoju midsosedskih gospodarskih odnosov. Z njim se je začelo obdobje urejanja gospodarskega in tehničnega sodelovanja med državama na podlagi meddržavnih dogovorov. Sporazumi, ki sta jih državi potem sklenili v petdesetih letih, so najprej uredili sodelovanje na področju blagovne menjave, potem pa odprli možnost sodelovanja tudi na drugih gospodarskih področjih.

Šestdeseta leta so bila leta iskanja in ustvarjanja pogojev za boljše in širše gospodarsko sodelovanje. Naraščajoči primankljaj v trgovinski in plačilni bilanci, do katerega je prihajalo zaradi velikega razkoraka pri izvozno-uvoznih odnosih ter neravnovesja v sestavi blagovne menjave, je jugoslovansko stran silil k večji prisotnosti na avstrijskem trgu. Ugotovila je, da klasične oblike menjave ne morejo omiliti plačilno-bilančnih težav v trgovini z Avstrijo, zato se je odločila za razvijanje t.i. "višjih oblik" gospodarskega sodelovanja, tj. dolgoročne proizvodne kooperacije, poslovno-tehničnega sodelovanja ter skupna vlaganja v mešana podjetja. Gospodarska reforma je ustvarila ugodne pogoje za okrepitev gospodarskih tokov s severno sosedo. V letih 1966-1968 je zvezna skupščina sprejela več predpisov, ki so domačim podjetjem omogočili samostojnejše poslovne stike s tujimi partnerji ter odprli pot tujemu kapitalu.²

Sedemdeseta leta, zlasti druga polovica, so bila v znamenju številnih medsebojnih obiskov na najvišji ravni, ki so veliko obetali, pa malo prinesli. Gospodarski stiki med državama se sicer niso poslabšali, ni pa bilo tudi zaznati večjega zasuka na boljše. Na jugoslovanski strani se je okrepilo nelagodje zaradi neuravnotežene trgovinske menjave ter vedno večjega trgovinskega in plačilnega primankljaja z Avstrijo. Zastajanje jugoslovanskega izvoza za avstrijskim uvozom v Jugoslavijo je iz leta v leto slabšalo možnosti pokrivanja jugoslovanskega uvoza z izvozom. Če je leta 1955 znašala stopnja pokrivanja še 69,2 odstotka je bila leta 1979 le še 26,6 odstotna. Slabše pokrivanje uvoza z izvozom je imela Jugoslavija le še z ZRN.³

¹ Po ugotovitvah Državne komisije za vojno škodo je bilo več kot polovica vojnih zločincev avstrijskih državljanov, in sicer 2062 od 4433.

² Jože Prinčič: Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1941-1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, str. 109-120.

³ Valentin Sima: Die Jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten, Dissertation, Wien 1990, str. 6.

*Preglednica 1: Blagovna menjava med Jugoslavijo in Avstrijo v letih 1962-1980⁴
1 \$=27,30 din*

Leto	Izvoz	Uvoz	Saldo
1962	733.550	875.439	-141.888
1964	839.270	849.587	-110.317
1966	1.221.893	1.029.252	+192.641
1968	1.218.369	2.297.279	-1.060.909
1970	1.381.131	4.143.059	-2.761.928
1972	1.618.715	3.922.742	-2.304.026
1974	2.608.500	9.775.573	-7.167.072
1976	2.748.504	6.775.550	-4.027.046
1978	2.881.000	9.263.000	-6.382.200
1980	5.497.900	14.727.700	-9.229.800

Državi sta našli le nekaj stičnih točk, kjer sodelovanje ni bilo vprašljivo. To so bile gradnja Karavanškega predora, ustanovitev skupne avstrijsko-jugoslovanske banke ter nastopanje na tretjih trgih, predvsem v gospodarsko nerazvitih državah tretjega sveta.

Na začetku osemdesetih let se je jugoslovansko gospodarstvo soočilo z gospodarsko krizo, ki se je potem v naslednjih letih samo še stopnjevala. Ker je njegovala razvojna moč slabela, je začelo vse bolj zaostajati za avstrijskim⁵ in mu ni moglo biti enakovreden partner. Jugoslovanska izvozna ofenziva v drugi polovici osemdesetih let ni spremenila neuravnotežene trgovinske in negativne plačilne bilance z Avstrijo, ki sta tako ostali temeljna značilnost medsebojnih odnosov do razpada jugoslovanske države leta 1991. Izboljšalo pa se je pokritje izvoza z uvozom, ki je leta 1985 znašalo 57,6% in se je potem v naslednjih letih še popravilo.⁶

Preglednica 2: Jugoslovanski uvoz in izvoz v Avstrijo 1980-1988⁷ (v milijardah ASCH).

Leto	Izvoz	Uvoz	Saldo
1980	2,57	7,37	-4,80
1985	4,75	8,25	-3,50
1986	3,98	7,67	-3,69
1987	3,93	6,78	-2,85
1988	4,68	7,79	-3,11

⁴ Aleksander Čerče: Družbenoekonomski vidiki pomoči in sodelovanja SR Slovenije s Slovenci na Koroškem, Diplomatska naloga. Fakulteta za sociologijo, politologijo in novinarstvo, 1982.

⁵ Leta 1979 je povprečno zaostajanje izbranih jugoslovanskih industrijskih panog za avstrijskimi bilo 1,9 krat. Leta 1984 je raven produktivnosti v avstrijskih gospodarskih dejavnostih prekašala jugoslovansko že za 2,4 krat. - Delo, 3. 8. 1990, Rastko Ovin: Učinkovitost jugoslovanskega gospodarstva.

⁶ Valentin Sima, n.d., str. 6.

⁷ Rudi Koprivnik: Blagovna menjava med Jugoslavijo in Avstrijo, Avstrija naš poslovni partner, Gospodarski vestnik (dalje GV), Ljubljana 1989, str. 80.

V Beogradu in Ljubljani so avstrijsko gospodarsko politiko do Jugoslavije ocenjevali kot preveč previdno in počasno. Avstrijski zvezni vladi, kateri so sicer priznavali, da ima pozitiven odnos do tesnejših gospodarskih stikov, so očitali, da ji gre le za to, da ustvari ugodno sliko svojih odnosov z Jugoslavijo, ni pa pripravljena storiti ničesar za uresničitev sprejetih dogovorov.⁸ Predvsem je to veljalo za prizadevanja pri zmanjšanju trgovinskega in plačilnega primankljaja. Jugoslovanska stran je bila nezadovoljna z avstrijskim zavlačevanjem in odklanjanjem sklenitve sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju, z avstrijsko pasivnostjo pri razvijanju višjih oblik gospodarskega sodelovanja ter z njenim enostranskim pojmovanjem skupnega nastopanja na tretjih trgih. Avstrija je namreč jemala kot "samoumevno", da prevzame montažo novih tovarn s stroji in opremo, medtem ko naj bi jugoslovanska stran prevzela gradbena in druga manj plačana dela. Razloge za avstrijsko zapiranje za Karavanke so v Jugoslaviji videli v "miselnih ovirah", v prepričanju, da bi bilo večje sodelovanje le v jugoslovansko korist,⁹ v nasprotovanju deželnih vlad in političnih strank na Koroškem in Štajerskem ter v zahtevah avstrijskih podjetij za omejitev uvoza iz Jugoslavije.

Avstrija je na Jugoslavijo gledala predvsem kot na tržišče za plasman svojih izdelkov višje stopnje obdelave in je niso zanimali nakupi jugoslovanskega blaga. Imela je predsodke pred visokokakovostnimi izdelki iz Jugoslavije (tako kot tudi do vzhodnoevropskih držav), zato je bilo nemogoče, da bi na avstrijskem trgu imel konkurenčni izdelek iz Jugoslavije enako ceno kot avstrijski. Zaradi takega izhodišča je na eni strani postopoma upadal delež jugoslovanskega izvoza v Avstrijo v skupnem jugoslovanskem izvozu, na drugi strani pa je postopoma upadal tudi delež avstrijskega uvoza iz Jugoslavije v skupnem avstrijskem uvozu. Avstrija zato ni videla potrebe po povečanju blagovne menjave, sklenitvi sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju in sklenitvi sporazuma o odpravi dvojnega obdavčenja,¹⁰ niti po omilitvi zaščitnih uvoznih carin in drugih ukrepov, ki so ovirali uvoz iz Jugoslavije.¹¹ V šestdesetih in sedemdesetih letih je Avstrija kazala in poudarjala zanimanje za sodelovanje na področju industrijske kooperacije, tranzita in prometa, mešanih podjetij, energetike in trgovine. Ko se je Avstrija sredi sedemdesetih soočila z recesijo, pa se je zavzela za skupno nastopanje na tretjih trgih. V osemdesetih je bila pripravljena s krediti pomagati Jugoslaviji pri lajšanju krize. Podpirala je jugoslovansko približevanje EFTI in posredovala, da bi ji ta mednarodna organizacija finančno pomagala pri premagovanju težav. Večje gospodarsko sodelovanje pa ni bilo v interesu Avstrije. Konec osemdesetih so se Avstrijci zanimali za vlaganje v turistične objekte in sovlaganje v avtocesto Šentilj - Zagreb, pa tudi za varstvo okolja, kar je bilo povezano z Jedrsko elektrarno Krško.

⁸ AS 223, (fond Vlade Republike Slovenije), š. 5041, Opomnik o nekaterih vprašanih za razgovor Janeza Zemljariča z jugoslovanskim veleposlanikom v Avstriji, 1. 9. 1980.

⁹ Delo, 24. 2. 1976, Dvostranske možnosti za širše gospodarske stike.

¹⁰ AS 223, š. 5626, Zabeleška razgovora z veleposlanikom SFRJ v Republiki Avstriji, 5. 11. 1984.

¹¹ Avstrija je na industrijske izdelke, ki jih je uvažala iz Jugoslavije, dala 50% popust, medtem ko so mnoge razvite zahodnoevropske države, članice EGS in EFTE, izvažale v Avstrijo brez carin. Za nekatere izdelke (lignit, zdravila, obutev) so morala jugoslovanska podjetja dobiti uvozna dovoljenja, za druge so veljale količinske omejitve (aluminijasti proizvodi, guma). Pogostokrat so lokalne oblasti še same preprečevale uvoz posameznih proizvodov (na primer piva).

Vloga Slovenije pri krepitvi gospodarskih stikov s sosednjo državo

---

Še pred koncem druge svetovne vojne se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji odločilo za izgon nemškega prebivalstva in zaplembo njegovega premoženja. To premoženje je bilo precejšnje, saj je nekaj desettisoč glava nemška narodna skupnost, skupaj s posameznimi avstrijskimi in nemškimi družbami, imela v svoji lasti številna kmetijska in gozdna posestva, stanovanjske in poslovne zgradbe, denarne zavode, trgovine, gradbena in lesnopredelovalna podjetja ter večinske deleže v več kot sto industrijskih podjetjih, med katerimi so prevladovala kapitalsko najintenzivnejša podjetja.¹²

Tujina je Slovenijo ocenila kot republiko, ki je to premoženje najodločneje in najhitreje podržavila. Premoženje je bilo zaplenjeno v dveh fazah. V prvi, t.i. fazi zavarovanja, ki je trajala dva do tri mesece, so pooblaščenici nove oblasti prevzeli in popisali imetje, predvideno za zaplembo. V drugi fazi, to je fazi pravnega zajetja, je sledil zaplembeni postopek in prepis imetja na državo. Do konca leta 1945 so zaplembene komisije in sodišča izdale več kot dvajset tisoč zaplembenih odločb, s čimer so podržavile večino "nemškega premoženja". Med slednje je spadalo tudi premoženje avstrijskih državljanov, družb in podjetij. V naši republici so upravna telesa do sredine petdesetih let večkrat poskušala "avstrijsko premoženje" ločiti od "nemškega", vendar tega postopka niso pripeljala do konca.

V Sloveniji so leta 1946 začeli zbirati dokaze o Avstriji kot "neposredni koristnici okupacije", ki je med drugo svetovno vojno ustanovila različna podjetja za gospodarsko ropanje Slovenije ter s silo pridobljeno premoženje zbirala na svojem ozemlju. Po zbranih podatkih je tako nastala škoda znašala okoli 400 milijonov dolarjev.¹³

Podržavljanje in izgon nemške manjšine sta bila slabo izhodišče za obnovev dobrososedskih odnosov. V letih 1945 do 1948/49 je slovenska vlada navezala gospodarske stike le s tistim delom Avstrije, ki je bil pod sovjetskim nadzorom. Prišlo je do živahne trgovinske menjave. Gospodarska ministrstva slovenske vlade so si prizadevala, da bi v Avstriji nakupila čim več surovin, materiala, orodja ter polizdelkov iz jekla. Pooblaščenici slovenski nakupovalci so za druge dele države kupovali tudi predmete široke porabe. V tem času je slovenska vlada sklenila več investicijskih sporazumov. Čeprav je že nakazala avanse, pa od teh pogodb ni bilo nič. Zaradi inform birojevskih dogodkov Uprava sovjetskega premoženja v Avstriji ni izpolnila pogodbenih obveznosti.

V prvi polovici petdesetih let je Slovenija začela načrtno krepiti svojo prisotnost na avstrijskem trgu. To so ji omogočili sejemski sporazumi, ki jih je

---

¹² Po podatkih iz srede leta 1945 je bilo od 361 industrijskih podjetij, kolikor jih je bilo na ozemlju Dravske banovine leta 1939, 115 ali ena tretjina v nemški lasti oziroma s kapitalom "domačih" Nemcev ali Nemcev z avstrijskim, češkim in drugim državljanstvom. Med njimi je bilo največ takih (85) s sto odstotno udeležbo "nemškega" kapitala. Med temi so bila skoraj vsa najpomembnejša industrijska podjetja.

¹³ Državna komisija za vojno škodo je izračunala, da je zaradi "plenilnega" delovanja avstrijskih podjetij samo severni del Slovenije izgubil narodni dohodek okoli 120 milijonov dolarjev, medtem ko je celotna izguba narodnega bogastva znašala 409 milijonov dolarjev. - Dokumenti o zunanji politiki SFRJ. Jugoslovanski pregled, Beograd 1985, 1947/I, dokument št. 3.

Gospodarska zbornica Slovenije podpisala s trgovinskima zbornicama sosednje Koroške in Štajerske. Ti sporazumi so slovenskemu gospodarstvu odprli možnost izvoza izdelkov, ki jih Avstrija ni dovolila redno uvažati ter omogočili boljšo oskrbo gospodarstva z reprodukcijskim in drugim materialom, prebivalstva pa z izdelki široke porabe.

V šestdesetih letih so v naši republiki ugotovili, da odnosi med obema državama še ne ustrezajo "moči in komplementarnosti" obeh gospodarstev.¹⁴ Vlada, gospodarska zbornica in drugi organi so začeli spodbujati podjetja, naj živahneje trgujejo z Avstrijo. V sedemdesetih je slovenska vlada vložila veliko časa in moči v sklenitev meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. V dokumentih, ki jih je slovenska skupščina sprejela decembra 1973 in januarja 1975, se je zavzela za sklenitev blagovnega sporazuma, ki naj bi preusmeril obmejno gospodarsko sodelovanje v razvoj višjih oblik gospodarskega sodelovanja na področju industrijske proizvodnje, širših oblik kooperacije v kmetijstvu in turizmu, skupnih vlaganj slovenskih in avstrijskih podjetij, sodelovanje na področju energetike, železniškega prometa in tehnologije. Sporazum naj bi uredil nerešena vprašanja zaposlovanja slovenskih delavcev v avstriji ter odprtje novih mejnih prehodov. Avstrijska stran je na načelni ravni podpirala idejo o liberalnejšem gospodarskem prostoru v obmejnem področju, v katerem bi s številnimi olajšavami pospešili trgovinske stike ter omogočili, da obe gospodarstvi najdeta interes za sodelovanje na posameznih gospodarskih področjih. Toda sporazuma ni bila pripravljena podpisati oziroma je to dejanje predstavljala v nedoločeno prihodnost. Slovenskih upanj o sklenitvi sporazuma je bilo konec leta 1984, ko je avstrijski kancler na obisku v Jugoslaviji izjavil, da Avstrija sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju še "določeno obdobje" ne bo podpisala. Predlagal je, da se tega problema lotijo "pragmatično", kar je pomenilo, naj se krepí gospodarsko sodelovanje med obmejnimi občinami in podjetji po že uveljavljenih oblikah in brez razmišljanja o sporazumu.¹⁵

Prizadevanja za sklenitev meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju so bila tesno povezana s potrebo po večji in bolj organizirani gospodarski pomoči slovenski narodni skupnosti v Avstriji, ki se je zaradi spremenjenih razmer znašla na robu preživetja. V sedemdesetih letih je kmetijstvo, kot stoletni temelj gospodarstva slovenske narodne skupnosti v Avstriji začelo izgubljati na pomenu, se umikati turizmu in industriji, torej panogam, kjer sama ni bila zastopana v večjem številu. Slovenska skupnost ni imela zadostnih finančnih sredstev za nove načrte in naložbe, zato je pričakovala, da ji bo Slovenija pomagala tako s finančnimi sredstvi kot z neposrednim vključevanjem v gospodarske tokove, ki so tekli med obema državama.¹⁶

Marca 1978 je slovenska skupščina sprejela dokument z naslovom Politika krepitve materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu. Njegova temeljna podmena je bila, da se slovenska manjšina lahko upira procesom nasilne asimilacije le, če je sposobna okrepiti lasten socialno-ekonomski položaj in eks-

¹⁴ AS 1165, (fond Gospodarska zbornica Slovenije), š. 117, Zapisnik sestanka z avstrijskim gospodarskim atašejem v Zagrebu, 10. 12. 1965.

¹⁵ AS 223, š. 5626, Zabeleška o razgovoru z Miloradom Pešičem, veleposlanikom SFRJ v Avstriji, 5. 11. 1984.

¹⁶ Delo, 26. 8. 1976, Srečanje ob celovškem lesnem sejmu.

stenco na območju, kjer avtohtono prebiva. To je zahtevalo široko podporo matičnega naroda za vsestranski gospodarski razvoj narodne skupnosti. Ta dokument je zadolžil izvršni svet in gospodarsko zbornico, da zagotovita razvoj zamejskih

podjetij ter njihovo združevanje s slovenskimi, spodbudita razvoj obrti in male industrije, posodobita kmetijstvo, okrepiata medsebojni turizem, trgovino in bančništvo ter večje sodelovanje raziskovalnih ustanov.¹⁷ Z dokumentom je postala pomoč mešanim podjetjem v Avstriji, katerih lastniki so bili pripadniki slovenske skupnosti ali slovenska podjetja, pomembna politična naloga.

Junija 1980 so se proizvodne, trgovske in druge organizacije združenega dela v Sloveniji povezale v Interesno skupnost za razvoj obmejnega gospodarskega sodelovanja z Avstrijo. Naloga skupnosti, ki je leta 1981 imela 48 članic, je bila povečati obseg gospodarskega sodelovanja, uskladiti blagovne liste za medsebojno menjavo ter pripraviti predloge spodbujevalnih ukrepov. Sklenjeno je namreč bilo, da bodo slovenska podjetja, ki se bodo vključila v obmejno gospodarsko sodelovanje, deležna olajšav na deviznem, davčnem, kreditnem in nekaterih drugih področjih.

Leta 1982 je novi slovenski izvršni svet še poudaril pomembnost poglobljenega sodelovanja slovenskega gospodarstva z avstrijskim. Na tem področju je bil zelo dejaven in tudi samoiniciativen. Sprejel je zahteven in obsežen Program ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja, ki je postal sestavni del novega srednjeročnega načrta. Vključeval je izboljšanje sestave blagovne menjave in povečanje obsega sejemske menjave, sklenitev meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju, ustanovitev novih slovenskih ali mešanih industrijskih, trgovskih in drugih podjetij na obmejnem avstrijskem ozemlju, povezavo z obrtnimi podjetji, modernizacijo cestne povezave do koprškega pristanišča, izgradnjo energetskih objektov, združevanje sredstev v okviru domačih bank ter povečanje dejavnosti Adria Bank Ag, povezovanje obrtnih podjetij z avstrijskimi, tesnejše sodelovanje z Zvezo slovenskih zadrug v Celovcu pri razvoju kmetijstva in zadružništva, skupno graditev energetskih objektov.¹⁸ Vlada Janeza Zemljariča se je odločila navezati tesnejše in pristnejše odnose z deželno vlado avstrijske Koroške, ki je veljala za največjega nasprotnika gospodarskega približevanja. Leta 1982 ji je uspelo, da sta obe vladi ustanovili skupen Kontaktni komite, ki je potem ustanovil delovne skupine za obravnavo skupnih vprašanj na področju energetike, nastopanja na tretjih trgih in izgradnjo turističnega središča Peca.

V letih 1982-1984 si je izvršni svet zadal nalogo, da bo popravil nastop slovenskih podjetij na avstrijskem trgu in omejil trgovanje podjetjem, ki se ne bodo držala predvidenih rokov in kakovosti izdelkov.

V procesu gospodarskega približevanja je bila dejavna tudi Gospodarska zbornica Slovenije. Leta 1983 je začela akcijo "reformiranja odnosov med sosedi,"¹⁹ katere cilji so bili: okrepitev višjih oblik gospodarskega sodelovanja, izboljšanje po-

¹⁷ AS 223, š. 4587, Organiziranost in pregled izvajanja politike krepitve materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu, 13. 9. 1978.

¹⁸ AS 223, š. 5620, Program ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja za obdobje 1981-1985, 18. 6. 1982.

¹⁹ AS 1165, š. 1839, Zapisnik 10. seje Odbora za obmejno gospodarsko sodelovanje, 31. 1. 1983.

gojev za učinkovitejše poslovanje skupnih podjetij (na prvem mestu je bilo izboljšanje kreditnih pogojev), spodbujanje podjetij za obmejno menjavo in za združevanje sredstev ter raziskovanje avstrijskega tržišča.

Poglabljajoča se gospodarska kriza in zaostrene politične razmere ter z njimi povezana restriktivna politika Zveznega izvršnega sveta so zelo omejile možnosti za udejanjanje tega programa.²⁰

Konec osemdesetih, torej tik pred razpadom druge Jugoslavije, se je Slovenija trudila pridobiti Avstrijo za še večje gospodarsko sodelovanje. Junjska vojna leta 1991 in razglasitev slovenske neodvisnosti dotedanjih gospodarskih stikov nista pretrgali. Toda avstrijska stran je v drugi polovici leta 1991 postala bolj previdna in je slovenske predloge jemala zelo zadržano. Sloveniji je bila pripravljena pomagati z nasveti, šolanjem kadrov, prenosom know-howa ter odpreti svoje gospodarsko predstavništvo v Ljubljani, ki naj bi pomagalo slovenskim podjetjem, da po razpadu jugoslovanskega trga ne bi ostala brez surovin in reprodukcijskega materiala, potrebnega za proizvodnjo. Slovenska stran je takšno ravnanje morala sprejeti z razumevanjem, saj se je zavedala, da je za večje zaupanje in možnosti naložb z tujine treba najprej urediti lastninske, denarne in druge razmere doma.

Slovensko-avstrijska blagovna in druga menjava ter sodelovanje

---

Od začetka petdesetih let naprej je bila blagovna menjava poglavitna oblika sodelovanja med slovenskim in avstrijskim gospodarstvom. Slovenija je imela največji delež jugoslovanskega izvoza v Avstrijo, ki je z leti naraščal. Leta 1970 je bil njen izvozni delež že 37,4 odstotka, uvozni pa 31,8 odstotkov; tega leta je ustvarila 27 odstotkov skupnega primankljaja z Avstrijo. V osemdesetih se je delež slovenskega izvoza v jugoslovanskem gibal med 33 in 39 odstotki, delež uvoza pa med 24 in 41 odstotki. Pokritost slovenskega uvoza z izvozom se je od 76 odstotkov, kolikor je znašala leta 1984, zmanjšala na 59 odstotkov v letu 1991. Avstrija je bila tudi tista članica EFTE, s katero je Slovenija največ trgovala. Polovico celotne menjave z EFTO je Slovenija realizirala z Avstrijo.

Preglednica 3: Blagovna menjava SRS z Avstrijo v letih 1963-1969 v milijon din²¹

Leto	Izvoz SRS v Avstrijo	Uvoz SRS v Avstrijo	Razlika
1963	93,4	93,0	+0,4
1965	116,9	140,5	-23,6
1967	142,9	232,9	-90,6
1969	217,2	405,2	-188,0

²⁰ S samoupravnim sporazumom so se članice obvezale, da bodo v letih 1981-1985 vsako leto združile 300 milijonov din kot 70% delež v naložbah v okviru obmejnega gospodarskega sodelovanja. Do leta 1984 so zbrale od 200 do 400 milijonov din.

²¹ Prav tam.

Preglednica 4: Blagovna menjava SRS z Avstrijo v sedemdesetih letih v tisoč dolarjev²²

Leto	Izvoz	Uvoz
1970	19.247	50.160
1972	24.874	52.401
1974	38.661	155.549
1976	38.538	81.193
1978	41.779	91.931
1980	77.303	154.468

Preglednica 5: Slovenska blagovna menjava z Avstrijo v osemdesetih letih v milijon dolarjev²³

Leto	Izvoz	Uvoz
1982	66,9	126,5
1984	102,3	134,6
1986	82,2	148,2
1988	169,1	250,1
1990	223,0	426,0
1991	222,0	379,0

Tudi Slovenija je poslabševala neuravnoteženo blagovno menjavo s severno sosedo. Primankljaj je vztrajno naraščal, čeprav ne v tako strmi krivulji kot na državni ravni. Do leta 1980 je bil uvoz že dvainpolkrat večji od izvoza, tako da je v naslednjem letu primankljaj znašal 53 milijonov dolarjev, deset let kasneje pa 206 milijonov dolarjev.

Izvozna sestava slovenskega gospodarstva se je izboljševala v korist industrijskih polizdelkov in izdelkov. Najpomembnejši slovenski kmetijski izvozni proizvodi so bili hmelj, sadje in pulpe. Med reprodukcijskimi materiali so prevladovali barvne kovine, papir in usnje, pri potrošnem blagu pa bombažne tkanine, obutev in lesni izdelki. V slovenskem uvozu so bili, poleg električne energije močnejše zastopani različni reprodukcijski materiali, izdelki kemične, kovinske in elektroindustrije ter črne metalurgije.

Pot slovenskih izvoznikov na avstrijski trg je bila preprejena s carinskimi pregradami in davčnimi obremenitvami, ki so omejevale možnosti prodaje blaga in konkurenčno sposobnost slovenskega blaga. Razmere so se poslabšale konec leta

²² AS 1165, š. 1699, Blagovna menjava z Avstrijo.

²³ Prav tam, Blagovna menjava z Avstrijo, junij 1990. GV, 25. 1. 1996, št. 5, Pisan splet že izkoriščenih možnosti.

1977, ko so Avstrijci ukinili nekatere prej odobrene carinske olajšave, povečali uvozni davek, zaostri uporabo avstrijskih norm za kakovostno pakiranje prehrambenih in drugih proizvodov. Neugoden vpliv so imele tudi necarinske ovire, kot na primer diskrecijska pravica odobravanja uvoza mesa in lignita, sezonske restrikcije za uvoz sadja in zelenjave, globalni kontingenti za zdravila itn.

V šestdesetih letih so se slovenski turistični delavci začeli podjetnejše in bolj optimistično ozirati čez Karavanke. Slovenijo, avstrijsko Koroško in Štajersko so začeli pojmovati kot enotno in zaključeno turistično območje, ki ima vse geografske in druge pogoje za zamenjavo domačih in tujih gostov. Spoznali so, da morajo izboljšati turistično ponudbo in pogoje, če hočejo obdržati avstrijske in in druge tuje goste za dlje časa. Okrepili so stike z avstrijskimi turističnimi agencijami. Njihova srečanja so bila "vseskozi prijateljska" ter prežeta z "obojestransko željo", da se medsebojno sodelovanje na področju turizma poglobi.²⁴ Največkrat so razpravljali o možnostih za medsebojno izmenjavo gostov, o skupnih propagandnih nastopih na tujih trgih, šolanju in praksi slovenskih gostinskih delavcev v Avstriji. Avstrijski predstavniki so izrazili pripravljenost, da okrepijo poslovne stike s Slovenijo, vendar pa do "konkretnih oblik sodelovanja ni prišlo."²⁵ Leta 1975 sta se jugoslovanska in avstrijska vlada s sporazumom o sodelovanju na turističnem področju obvezali, da bosta spodbujali turistična potovanja, poenostavili obmejne carinske postopke, spodbudili turistična podjetja k večjemu sodelovanju in vlaganju v turistične objekte ter zagotovili izmenjavo informacij in strokovnjakov. Leta 1979 je stekla skupna akcija za pospešitev planinskega in zimsko-športnega turizma. Konec osemdesetih je bila na pobudo občin z obeh strani meje izdelana študija zimsko-športnega centra na Peci. V osemdesetih se je Gospodarska zbornica Slovenije z zbornicama obeh sosednjih avstrijskih dežel dogovorila o načrtnem spremljanju turistične dejavnosti v skupnem prostoru ter usklajevanju turistične ponudbe. Slovenija se je, tako kot že v preteklosti, ogrevala predvsem za večje sodelovanje turističnih agencij pri izmenjavi gostov. V tem času se je začela tudi akcija za skupno ponudbo za goste iz tretjih držav ter za skupen nastop na drugih turističnih trgih.

V elektrogospodarstvu sta začeli Slovenija in Avstrija svoje načrte hitreje uresničevati šele v sedemdesetih letih. Oba sistema sta redno izmenjavala viške električne energije ter preučevala možnosti za povečanje zmogljivosti prenosnega omrežja na slovenski strani. Mešani komisiji za Muro in Dravo sta usklajevali projekte za izgradnjo novih elektrarn. Novembra 1983 je Stalna mešana komisija za Muro sprejela dogovor o graditvi šestih elektrarn na Muri, po tri na vsaki strani. Istega leta so Avstrijci na Bistrici, pritoku Drave, predlagali zgraditev hidroelektrarne Svinjščica (Koralpe). Ta elektrarna z močjo 50 MW je postala skupni projekt, v katerem je dobila Slovenija 20 odstotni delež. Odločitev o gradnji je bila sprejeta leta 1987.

Prometne povezave so bile naslednje področje, kjer so se stikali interesi obeh držav. V Sloveniji so z zaskrbljenostjo spremljali nastajanje načrtov in graditev hitrih avtocestnih povezav Avstrije z Italijo in drugimi sosednjimi državami. Zlasti jih je zanimala avtocesta Jug (Autobahn Süd) in Salzburg-Beljak. Zavedali so se, da

²⁴ AS 1165, š. 1805, Informacija o turizmu med Avstrijo in Slovenijo.

²⁵ Prav tam.

bodo projektirane in deloma že zgrajene avtoceste med Italijo in Avstrijo Slovenijo "osamile" od razvitega zahoda ter ji odvzele tranzitni in drugi promet. Med posameznimi prometnimi področji so dali prednost cestnemu prometu in z njim povezanim tranzitnim prometom do koprškega pristanišča. Slovenska gospodarska zbornica je v sedemdesetih letih izdelala načrt za izgradnjo hitrih cest, predora pod Karavankami, novih mejnih prehodov, mostov in drugih prometnih objektov ter ga predstavila sosednji avstrijski Koroški.²⁶ Osrednji projekt je bila gradnja predora pod Karavankami. Sprva je dobro kazalo, saj sta državi pogodbo o graditvi podpisali septembra 1977. Gospodarska kriza in stanje plačilne bilance (in še drugi razlogi) pa so povzročili zamik načrtanega časovnega plana gradbenih del in spremembo sporazuma iz leta 1977. Novo pogodbo je Jugoslavija ratificirala decembra 1982, pripravljala gradbena dela pa so se začela šele sredi osemdesetih let. V osemdesetih letih se je v Sloveniji povečal pomen tranzitnega prometa, saj je Koper postal pomembna luka za avstrijski tovor. Leta 1984 so v Kopru pretovorili 480.000 ton avstrijskega blaga, s čimer so prišli na četrto mesto med evropskimi pristanišči, ki jih je uporabljalo avstrijsko gospodarstvo. V naslednjih treh letih je luka razširila svoje zmogljivosti za razsute tovore, kontejnerje, prevoz lesa in drugih tovorov in prišla na drugo mesto takoj za Hamburgom.

Sodelovanje na področju t.i. višjih oblik gospodarskega sodelovanja se je začelo v drugi polovici šestdesetih let. Aprila 1972 je bil sprejet sporazum o gospodarskem, tehničnem in industrijskem sodelovanju. Vendar to sodelovanje ni doseglo večjega obsega niti v slovenskem niti v jugoslovanskem merilu. Do največjega sodelovanja je prišlo na področju dolgoročne proizvodne kooperacije. Za slovensko industrijo so bile najpomembnejše pogodbe na področju papirne, pohištvene in grafične industrije. Na področju skupnih naložb je Slovenija že v sedemdesetih letih dala pobudo za ustanovitev mešanih podjetij. Avstrijska stran je temu pritrjevala in se strinjala, da še niso izrabljene vse možnosti, vendar do razpada jugoslovanske države ni pokazala večjega zanimanja za uresničitev teh projektov. Slovenska podjetja so bila bolj dejavna. Številna med njimi so na začetku osemdesetih iskala možnosti za ustanovitev lastnih ali mešanih podjetij na obmejnem območju sosednje države. Zaradi zaostrenih gospodarskih razmer so potem nekatera podjetja zastala sredi poti in odstopila od začelih projektov. Do konca leta 1987 so slovenska podjetja na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ustanovila petnajst proizvodno trgovskih in dve trgovski podjetji z mešanim slovensko -avstrijskim kapitalom. Do leta 1989 je bilo skupaj dvajset podjetij z mešanim ali slovenskim kapitalom. To so bila majhna in srednje velika podjetja s povprečno 40 zaposlenimi. Polovico od njih so ustanovili s finančno podporo slovenske narodne skupnosti.

Prizadevanja za skupno nastopanje na tretjih trgih so se začela udejanjati v prvi polovici osemdesetih let. Izgledalo je, da bo ta oblika gospodarskega sodelovanja obrodila največ sadov, saj sta državi imeli na seznamu 55 skupnih projektov. Od teh so takoj začeli delati na desetih: po štirje so bili v arabskih deželah in v vzhodni Evropi, po eden pa v Ugandi in na Jamajki. Leta 1984 je koordinacijo skupnega nastopanja na tretjih trgih prevzela posebna delovna skupina SRS in

²⁶ Prioriteto so dobili posodobitev cestnih prelazov Korensko sedlo in Ljubelj, predor pod Karavankami, mejni prehod pri Viču (Dravograd), cestna povezava prek Šentilja in Gornjo Radgono. - AS 1165, š. 1805, Stične zadeve Slovenija-Avstrija s posebnim ozirom na avtocestne povezave.

Zvezne dežele Koroške. Skupina je izbrala podjetja, ki so se v tem letu dogovarjala za skupen nastop. Med slovenskimi podjetji je bil najuspešnejši trboveljski Rudis. Leta 1985 so predstavniki avstrijske Koroške Sloveniji ponudili pomoč pri sklepanju ugodnih aranžmajev v zahodni Evropi, v zameno pa zahtevali partnerstvo pri investicijskih projektih, ki jih je Slovenija sklepala na Kitajskem.²⁷ V sodelovanju s slovenskimi, so avstrijska podjetja leta 1986 opremila tovarno na Kitajskem. V kasnejših skupnih slovensko-avstrijskih naložbah so sodelovala naslednja slovenska podjetja: IMP, GIPOS, IMOS in VEGRAD.

Slovenija je skupaj z avstrijsko Koroško in Štajersko pretresala vprašanja povezana z večjo zaščito in varovanjem okolja. Do osemdesetih let so bila ta vprašanja omejena na varstvo zraka, vode, zaščito gozdov, izmenjavo izkušenj s čistilnimi napravami in zaščito vodnih virov na Peci in na Karavankah. Potem pa je prišlo do nesreče v Črnobilu, ki je v ospredje avstrijske naravovarstvene politike potisnila jedrsko varnost in z njo povezano zahtevo po ukinitvi Jedrske elektrarne Krško. Iz Avstrije je v tem času prišla tudi zahteva za zaprtje rudnika svinca v Mežici.

Jože Pinčič

SLOVENE-AUSTRIAN COOPERATION BETWEEN 1945 AND 1991

S u m m a r y

Between 1945 to 1991, Slovenia endeavoured most among all the Yugoslav republics to increase the economic cooperation between Austria and Yugoslavia. To this end, Slovenia enjoyed considerable advantages above other republics, due to its geographic position, historical and other links. It was compelled to strengthen economic links with its more developed neighbour because of the worsening economic position of its ethnic minority in Austria, its desire for more rapid economic progress and to keep up with the more developed western world.

Slovenia began strengthening its presence on the Austrian market in the first half of the 1950s. It took advantage of an additional exchange of goods within market agreements. These agreements allowed the Slovene economy a better supply of replacement and other materials. In the 1960s, it was recognised in Slovenia that the relations between the two countries did not yet match the "strength and the complementarity of their economies". The government, the Chamber of Economy and other bodies started encouraging the companies for a livelier business with Austria.

In the 1970s, the Slovene government devoted much time and resources to the preparation of a bilateral agreement on the economic cooperation along the border. Slovene politicians saw no obstacles to such an agreement and were, therefore, taken by surprise by the negative response.

In the 1980s, the Slovene economy had to face a deepening economic recession which limited the possibilities and the readiness of Slovene and Austrian companies for any major exchange and cooperation.

Immediately prior to the disintegration of the second Yugoslav state, the new Slovene government strove hard to win Austria over for a revival of economic cooperation. The war in June 1991 and the proclamation of Slovene independence affected the bilateral economic relations. Although Austria did not break its economic links, it became more wary and treated the Slovene requests and initiatives with great reserve.

---

²⁷ AS 223, š. 5632, Zabeleška 2. sestanka Mešane delovne skupine, 10. 4. 1985.

Zapisi

Janko Pleterski*

O soslednosti novejše zgodovine Slovencev Nekaj pripomb ob in k posvetu "Slovenci in leto 1941"

Minilo je desetletje, odkar sem sodeloval pri posvetu, na katerem smo razpravljali o dogajanju na Slovenskem v letu 1941.¹ Nikakor nimam namena podajati primerjav s tematsko sorodnim posvetom Inštituta za novejšo zgodovino "Slovenci in leto 1941". Zaradi udeležbe na prvem štejem, da smem upravičeno predstaviti nekaj svojih pripomb. Ob tem pa skušam nakazati še svoj pogled na vprašanje, ali moremo zgodovinarji na Slovenskem najti v naši zgodovini 20. stoletja razgledišče, ki bi nam olajšalo uzreti njeno sekularno strukturo.

Mislím, da je zgodovinarju, zlasti tistemu, ki je usmerjen v "novejšo" zgodovino in zato nenehno izpostavljen vplivom sodobnih političnih polemik o teh ali onih spornih ali pa, recimo, zaslužnih odločitvah v preteklosti, koristno vedno znova premišljati o tem, kaj je pravzaprav njegova osnovna naloga. Dobrih nasvetov različnih avtoritet mu pri tem sicer ne manjka. Meni pa se vendar zdi vredno spoznati še enega, ki sem ga nedavno prebral tako rekoč post festum (če pomislim na že porabljena desetletja svojega zgodovinarskega dela) v knjigi pokojnega A. J. P. Taylorja iz leta 1957 o "dissenterjih" (načelno in praktično drugače mislečih osebnostih v zgodovini britanske zunanje politike). Takole je povedal: "Prav gotovo ne bom izgubljal časa za dokazovanje, da so imeli "dissenterji" prav, konvencionalna zunanja politika pa ne. Naloga nas, zgodovinarjev, je, da nasprotja iz preteklosti znova oživljamo, ne pa da tarnamo nad rabsodbo, ali da bi si želeli drugačne. Zelo me je začudilo, ko mi je moj stari mojster A. F. Pribram, veliki historik, v tridesetih letih dejal: 'Še vedno ni odločeno, ali bi bila habsburška monarhija mogla najti rešitev za svoje nacionalne probleme.' Kako bi mogli mi odločati o nečem, kar se ni zgodilo? Bog sam ve, da imamo dovolj težav že s tem, da uvidimo, kaj se je zgodilo. Dogodki so odločili, da Habsburgi niso našli rešitve za svoje nacionalne probleme; to je vse, kar vemo ali kar nam je treba vedeti. Kadar koli preberem frazo, 'prepustimo zgodovini odločitev o tem, ali je ta ali oni ravnal pravilno', knjigo zaprem; pisec se je premaknil iz zgodovine v domišljijo."²

Tako zavarovan tvegám nekaj pripomb najprej k referatu Janka Prunka. Mislím, da govoriti o "treh agresivnih totalitarističnih režimih" v Evropi pred drugo svetovno vojno ni ustrezno iz treh razlogov. Najprej zato, ker sta drugo

---

* Dr., akademik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3, e-mail: janko.pleterski@zrc-sazu.si.

¹ Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja : zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani [uredili Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Janko Pleterski]. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991.

² A. J. P. Taylor: The Trouble Makers : Dissent over Foreign Policy 1792-1939. Panther History, 1969, str. 16-17.

svetovno vojno sprožili le dve od držav, ki jih ima referent v mislih. - Drugič zato, ker tudi on pri štetju "totalitarističnih" (ali ni ustrežnejše govoriti o "totalitarnih"?) sistemov izpušča katoliško stanovskega. Tovrstni režim v Avstriji je bil gotovo pomemben za evropski mir, izrecno zaradi povezav z Italijo tudi za naš mir. Res je ta režim že leta 1938 izgubil tekmo z nacističnim, a gotovo je ravno kot totalitarni marsikoga inspiriral še naprej. Tudi v Sloveniji. O tej temi pove veliko že referat Anke Vidovič-Miklavčič. Sploh pa bi bilo o vprašanju četrtega totalitarizma, ki je iz obzirnosti ostal brez imena (izrazu klerofašizem se evrodemokratska historio-grafija odreka iz vljudnosti, a gre tudi za ideološki pragmatizem), treba kmalu pripraviti poseben posvet za naše razmere. Mednarodni posvet, ki je pred poldrugim desetletjem zelo kompetentno obdelal stranke in gibanja katoliške radikalne desnice v celi vrsti držav, med njimi tudi v "Neodvisni državi Hrvaški", je namreč izpustil primer Slovenije, ker je prireditelji niso šteli za državo.³ Tu je vrzel, ki še ni izpolnjena, četudi smo medtem dobili dve knjigi Egon Pelikana, ki v novejši zgodovini Evrope tudi ob slovenskem dogajanju zelo ustrezno zaznava "tri velike ideološke sisteme", poleg komunizma in fašizma-nacizma torej še enega, ki ga referent izpušča. - In tretjič, spomniti se je treba presoje angleške in francoske vlade, ki sta v Sovjetski zvezi kot velesili še vedno videli dedinjo carske Rusije in sta dejstvo, da Sovjetska zveza niti po pogodbi z vlado Nemčije pravzaprav ni posegla čez stare carske meje, ocenjevali kot nekaj, kar ohranja možnost (vojnega) sodelovanja. Referent ne omeni in seveda ne upošteva dejstva, da je bil njegov "agresivni totalitaristični, boljševiški režim" vendarle pomemben tudi za protifašistično in protivojno javnost in dejavnost Evrope. To je nazorno že iz referata Petra Vodopivca, ko navaja pojasnilo pokojnega Frana Zwittera.

Janko Prunk se dotika tudi razvoja v Sloveniji, vendar ob papeških enciklikah ne pove, da se je jugoslovanska Slovenija uvrstila med dežele, kjer so encikliko "Quadragesimo anno" (1931) v katoliški politiki sprejeli kot uradno protisocialistično deklaracijo in odobritev ekonomsko korporativističnih načrtov in kjer jo je v tej politiki, skupaj z malo poznejšo protikomunistično "Divini redemptoris", zlasti njena radikalna desnica uporabljala z geslom "enciklika od prve do zadnje črke".⁴ To je bilo politično orožje proti kritičnim duhovom v lastnih vrstah, kar je bilo v letu 1941 usodno za vse. Ne pove, da je bilo vprašanje, kako so politično pomembne papeške enciklike uporabili v različnih deželah, bolj kot od Vatikana odvisno od krajevnih političnih in cerkvenih dejavnikov. Da so na primer v ZDA encikliko "Quadragesimo anno" uporabili v podporo reformističnemu Rooseveltovemu New Dealu.⁵ Omeni sicer posebno vlogo antikomunistične okrožnice v državni politiki ZDA, toda ne povsem točno. Rooseveltova intervencija pri Piju XII. za relativiziranje dozdevne politične prepovedi sodelovanja katolikov s komunizmom oz. komunisti v obrambi pred agresijo držav Osi je namreč stekla še pred koncem avgusta 1941, dosti prej kot pa so bile ZDA vključene v vojno, in zadevno pastirsko pismo nadškofa McNicholasa, kot rezultat te intervencije, je

³ R. J. Wolff - J. K. Hoensch ed.: Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945. Columbia University Press : New York, 1987. Na zbornik sem opozoril že na posvetu SAZU 1991, obširneje konec 1992 v Delu. Oboje tudi v: J. Pleterski: Senca Ajdovskega gradca. Ljubljana 199 (dalje Pleterski, SAG), str. 46-48 in 66.

⁴ Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje. Ljubljana 1972, str. 160.

⁵ John Coleman - Gregory Brown: Concilium, 1991. Navedeno v Znamenje, 1992, št. 1-2, str. 68-(71)-72.

bilo objavljeno že 30. oktobra 1941, dober mesec pred Pearl Harbourjem. Izrecno je bilo to pismo - tudi po papeževi nameri - namenjeno vsem državam, ki so se znašle v položaju obrambne vojne, ne le ZDA. Pripominjam, da je bila vsa stvar slovenskemu zgodovinopisju neznana, dokler je nisem dokumentirano prikazal v letu 1992. Takrat sem prikazal tudi tisto, kar priča o ignoriranju oz. zavrnitvi tega vrhunskega papeškega pojasnila o nepolitični naravi protikomunistične enciklike s strani slovenske katoliške radikalne desnice takoj potem, ko so se bili nanj posredno sklicali "Katoličani v Osvobodilni fronti" v svojem letaku.⁶

Gre za izjemno pomembno vprašanje v slovenski zgodovini 1941/1945, ki bi že zdavnaj moralo biti na dnevnem redu kakega posveta. Zakaj je ljubljanski cerkveni vrh ravnal v neposrednem nasprotju s politično taktiko Svetega sedeža, ki je bila očitna celemu svetu in ki je v zgodovinopisju (Stella Alexander) dobila ime "modri molk Vatikana", italijanska fašistična diplomacija pa jo je Vatikanu že tedaj očitala kot "mutismo"? Da ne bo spet pomote: ne gre za spotikljivi molk o Hitlerjevem preganjanju Židov, ampak za to, da Vatikan v trenutku, ko je Os napadla Sovjetsko zvezo, kljub nujnim pozivom s te strani ni hotel črhiniti besede ne o komunizmu ne o okrožnici Pija XI. "Divini redemptoris" iz leta 1937, da ne bi upravičeval izrabe katolištva za podporo "protiboljševiški križarski vojni" (izraz uporabljajo vatikanski dokumenti) po želji Mussolinija in Hitlerja, in da se je tega držal do konca svetovne vojne. Temu nasprotno je ljubljanski škof Rožman omenjeno okrožnico na ves glas in z vsem poudarkom nemudoma vključil med dokaze za nujnost boja proti Osvobodilni fronti itd. Italija in Francija sta imeli na desetine škofov, ki so ravnali različno, in le nekaj jih je podpiralo vojno proti Sovjetski zvezi. O encikliki "Divini redemptoris" pa je na splošno vladal molk. Mala okupirana Slovenija je imela le enega poslovno sposobnega škofa. V njegovi škofiji pa je bilo sklicevanje nanjo, kot na najvišjo cerkveno in neposredno obvezno politično zapoved, alfa in omega vsega snovanja in ravnanja, ves vojni čas.⁷ Ali ni bil tukaj ravno s tem že konec poletja

⁶ Letak "Katoliški Slovenci" omenja France Škerl (Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, str. 56-57). V novejših pregledih akcij krščansko-socialistične skupine v OF za sporazumno nastopanje s Cerkvijo in s katoliško stranko pa ta letak ni upoštevan, četudi je to prvi, najzgodnejši dokument v tej vrsti. Tako manjka v razpravljanju Franceta M. Dolinarja (Rožmanov proces. Ljubljana 1996) v poglavju 7.1 "Pisma in opozorila OF škofu Rožmanu", ki sicer govori o teh akcijah po vrsti. Letak je govoril "cerkvenemu vodstvu na Slovenskem" še v prepričanju, da se je tudi ono enako kot Vatikan "postavilo na nepolitično stališče". Letak ni datiran, je pa datirana reakcija nanj v "stražarski" publikaciji "Slovenija in Evropa" (št. 1, 20. november 1941). To reakcijo je letak sprožil z besedami: "Danes ... ko Vatikan ne reče žal besede komunistom, ko škofje in nadškofje v drugih deželah javno govore za sporazum in zvezo s Sovjetsko zvezo ..." Te reakcije same zase, in teme, se je dotaknil Bojan Godeša v Kdor ni z nami, je proti nam : Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, (Ljubljana 1995), toda ne da bi letak omenil ali uporabljal. Morda je vzrok za to, da je letak v rokopisnem oddelku NUK (Stari letaki do 1945, P II/1327) zmotno datiran v leto 1942. Že France Škerl ga je pravilno omenjal z letom 1941. Da je to točno, priča dejstvo, da ga je italijanska policijska patrulja našla 29. novembra 1941 pri aretiranem učiteljsčniku Milanu Rijavcu. Ta ga je kak mesec pred tem dobil "po skojevski liniji" od dijaka 4. letnika trgovske akademije Badjure in ga v svojem razredu med odmorom glasno prebral sošolcem, ki so pozorno poslušali in tudi odobrvali. Nato ga je skrtil med pole zgodovinskega atlasta v svoji torbi in ga tam pozabil ... Med zaslišanjem na policiji se je izmotaval, da se mu letak ni zdel sumljiv, saj so na njem podpisani "katoličani", ki gotovo niso nič nevarni. Zaradi letaka je italijansko vojaško sodišče sredi januarja 1942 Milana Rijavca obsodilo na 20 mesecev zapora. (izjava Milana Rijavca, akademskega slikarja, 5. 6. 2000 avtorju) - Letak je zanimiv tudi po svoji širši argumentaciji in s tem, da omenja, da je Osvobodilni fronti nasprotno "narodno vodstvo" izdalo, menda oktobra, dva letaka, v katerih "poziva na križarsko vojno proti komunistom in proti Rusiji", in da iz enega od njih navaja odlomke.

⁷ Tukaj ni potrebno, da bi nadrobno razlagali to mesto [enciklike], ki so z njim desničarski

1941 začet tisti bojni pohod, ki se je po koncu vojne tako grozovito iztekel za ljudi, z njim izročene tveganju vojaške kolaboracije? Sam škof Rožman je po dobro znanem pričanju Antona Trstenjaka odločitev za orožje pozneje, v ZDA, obžaloval. Zdaj se ve tudi, kako je to kolaborativno slovensko vojskovanje že 9. marca 1947 Rožman sam označil v osnutku nekega pisma: "Koliko pohujšanja je bilo - za medvedovo kožo, a medved še živi in bo, kakor vse kaže, živ ostal."⁸ Lovci na medveda, torej!

Zgodovinsko raziskovanje tega vprašanja je res nekaj nujnega in to že za obdobje leta 1941, ko je šlo za vnaprejšnje, apriorne, ideološke odločitve, kmalu nato tako usodne za narod. O "modrem molku Vatikana" vlada pri nas vztrajni tudi-molk. Zakaj? Referent o tej temi na posvetu ni navedel nobenega dela, ne tujega ne slovenskega, ampak se je le kratko sklical na neki nepopolni naslov: "Atti diplomatici del Vaticano". S tem naslovom je najbrž mislil na tistih enajst knjig dokumentov o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni, ki so v izvorni izdaji naslovljene "Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale". Zakaj takšen odnos do problema, ki je za Slovence osrednjega pomena in očitno tudi najkočljivejši?⁹

Prav zato je k tej temi umestno navesti še en podatek iz svetovne zgodovine. Rooseveltovo pismo papežu 3. septembra 1941 ni njegov prvi poskus, da bi koga odvrnil od oboroženega antikomunizma in ga pripravil do skupnega nastopanja s komunisti v obrambi države pred agresorjem, zvezanim s fašistično osjo. Na Kitajskem sta se proti japonskim napadalcem že pred izbruhom vojne v Evropi bojevala Čangkajšek in Maocetung, toda bojevala sta se tudi drug proti drugemu. Če mu je kdo z zahoda to odsvetoval, je Čangkajšek odgovarjal: "Japonci so bolezen kože, komunisti so bolezen srca. Oni govore, da mi hočejo pomagati, v resnici pa me hočejo samo spodnesti." Roosevelt, ki je čutil utrip ZDA, pa mu je poleti 1940 po posebnem odposlancu Lauchlinu Currieju postavil retorično vprašanje: "Vaši komunisti se nam zdijo bolj podobni socialistom. Gotovo bi mogli sodelovati z njimi?"¹⁰ Ameriški predsednik je tedaj že izmeril, kaj in kje je v razvijajočem se svetovnem spopadu glavna nevarnost in komu se v spopadu z njo ne kaže odreči kot zavezniku. Glede komunistov samih je očitno spodbujal smotrno upanje. Podobno kakor proti koncu vojne Winston Churchill, oktobra 1944 v Moskvi, po dogovoru s Stalinom o razmejitvi območij vplivanja v Evropi.¹¹ In celo podobno viziji našega Alojzija Kuharja, katoliškega duhovnika, napisani 8. maja 1945 v Londonu, za katero smo izvedeli šele leta 2002.

---

zagrizeni med osvobodilno borbo besno udrihali po glavah tistih, ki niso enako fanatično kakor oni nastopali proti Osvobodilni fronti," je 1952 o stvari povedal dr. Janez Janžekovič. Gl. op. 30.

⁸ Povedal dr. Avgustin Malle, zgodovinar iz Celovca.

⁹ Iz tega stvarnega razloga hočem tukaj vsaj sam (okrajšano) navesti bibliografijo svojih spisov k temi: Pleterški, SAG, pogl. 4, 5, 7, 8 in 9; Slovenci v vatikanskih dokumentih, Grafenauerjev zbornik, 1996; o knjigah: Claudia Pavoneja oz. Roberta A. Grahama, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996 in 1999; o knjigi T. Pečar Griesser, F. M. Dolinar Rožmanov proces, v: Delo, 4. 1., 11. 1. in 1. 2. 1997; Cerkev in država v okupirani Sloveniji 1941-1945, v: Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001 = State and church: selected historical and legal issues: international conference, June 21 and 22, 2001 [ur. Alenka Šelih, Janko Pleterški]. - Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 191-204 (nemška verzija str. 507-522).

¹⁰ Richard Collier: 1940 - The World in Flames. Penguin, Harmondsworth 1980, str. 188-189.

¹¹ Lloyd C. Gardner: Spheres of Influence: The Partition of Europe from Munich to Yalta. "John Murray": London, 1993. - Glej navedek v op. 9, poročilo o knjigi v Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, str. 283-287.

Ta pomembni slovenski katoliški politik in časnikar je prihajal v stik z idejo komunizma tudi prek svojega brata in tako med vsemi takšnimi našimi politikmi najbrž na najbolj izvirno človeški, ne izključno ideološki način. Tistega dne si je naslikal upanja polno podobo. Sovjetska skupnost, ki je slovanska, naj postane slovanska še po zavesti, njen socialni gospodarski red, ki je v glavnih temeljih že sam krščanski, naj postane to tudi zavestno. Slovenci pa naj svoje duhovne moči uporabijo za to, da se vlije krščanska duša socialnemu redu, kateremu pripadajo vsi slovanski narodi.¹² Svojo diagnozo, zakaj je bil up Prežihovega Lojza prazen, začel Janez A. Arnež z generalno ugotovitvijo: "Trenutne sanje so hitro utonile v svetu cinične svetovne politike." Seveda je ta izkušnja izničila tudi utvare Roosevelta, Churchilla in tudi drugih o mogoči konvergenci sistemov. Toda, ali gre pri tem res izključno za demonično krivdo komunizma, kakor to velja danes? Arneževa knjiga s svojo pripovedjo o neuspešnih prizadevanjih Alojzija Kuharja, Franca Snoja, Izidorja Cankarja za rešitev slovenskih domobrancev odpira možnosti za razmislek.¹³ Seveda se strinjam z mnenjem Janka Prunka, da je treba merila jemati tudi v zgodovinopisju na zahodu, ki ni bilo pod vplivom režimov realnega socializma, tudi našega samoupravnega ne. Pripominjam le, da to zgodovinopisje, ki naj bi bilo po Prunkovem mnenju že samo po sebi demokratično, žal vse premalo pozna probleme malih evropskih narodov, da o merilih, uporabnih za specifično slovenske zgodovine, niti ne govorim. Zdi se mi, da si bomo s temi evropskimi merili pomagali šele takrat, ko bomo svojo specifično znali sami dobro pojasniti sebi in drugim. Ne zamujamo dosti. Nemčija je potrebovala 40 let, da je uradno uvidela, da je 8. maj 1945 dan njene osvoboditve od Hitlerja.¹⁴ Danes pa svoje duševne stiske iz let denacifikacije marsikdo blaži z vnetim obračunavanjem s komunizmom v Nemški demokratični republiki (Vzhodni Nemčiji). "Liebesleben der Hyänen" je zapisano v knjigi, v kateri je objavljen intervju z zgodovinarjem našega rodu, profesorjem Walterjem Markowom, človekom, ki je prebil 11 let v nacističnih kaznilnicah zaradi zavračanja nacizma.¹⁵ Avstrija glede 8. maja 1945 še danes ni razjasnila stališč. In Italija? Niso redki, ki bi radi rehabilitirali Mussolinijevo Socialno republiko iz let 1943-1945 kot braniteljico časti Italije. Za soglasje so vprašali celo profesorja Ernesta Nolteja, očeta nemškega "historikerštrajta", da bi jim potrdil enačenje komunizma z nacizmom. Pa ni bil ravno ustrežljiv. Komunizem je računal na človeka, na njegovo zmožnost spreobrnitve, je odgovoril Nolte, nacizem pa tega sam ni bil zmožen; človeka, ki ga je štel za nadlogo, je imel za nečloveka. Boljševizem Hitlerju ni bil osovraženi vzorec, bil mu je odvraten zgolj zato, ker ga je zmotno označil za židovski produkt, je rekel Nolte.¹⁶

¹² Janez A. Arnež: SLS Slovenska ljudska stranka : Slovenian people's party 1941-1945. Ljubljana-Washington 2002, str. 401-404 (dalje Arnež, SLS).

¹³ Zal je Arnež prezrl pričevanje Antona Trstenjaka o tem, kako so domobranci Snojevemu sinu podtaknili ponarejeno očetovo pismo, da bi preprečili njegov pozitiven odziv nanj. Glej Tone Sušnik: Zbornik o dr. Alojzu Kuharju. Kotleje 1993, str. 40-45 (44).

¹⁴ Fritz Petrick, ed.: Kapitulation und Befreiung : Das Ende des Zweiten Weltkriegs in Europa. Münster 1997. - Gradivo s konference, ki jo je priredila februarja 1995 berlinska "Gesellschaft für Faschismus- und Weltkriegsforschung". Glej zlasti prispevek prof. Gerharta Hassa iz Berlina (Kontroversen bei der Bewertung des 8. Mai 1945 in der neuesten deutschen Historiographie) in razpravo prof. Gerharda Botza z Dunaja, ki obravnava Avstrijo, tudi v primerjavi z drugimi, "resnično okupiranimi", deželami vzhodne in jugovzhodne Evrope.

¹⁵ Dr. Janko Prunk se je pokojnega Markowa lepo spomnil v Zgodovinskem časopisu. Omenjenega predsmrtnega pogovora z njim pa se v Ljubljani ni dalo objaviti niti v zdaj tudi že pokojnih Razgledih.

¹⁶ Mario Scialoja je svoj pogovor z Ernstom Noltejem, naslovljen: "Io, post-revisionista", pod-

Tudi zato se je treba vedno znova vračati v trideseta leta, če hočemo razumeti tiste slovenske odločitve v letu 1941, ki so tako rekoč determinirale zgodovinsko pot ljudi in družbe na naših okupiranih tleh tja do konca vojne. Kaj je bilo tisto, kar je odločilo tolikšno in takšno prerazdelitev malih in velikih političnih subjektov, da so se potem leta 1941 pravkar okupirani Slovenci tako dokončno razklali? In kako je bilo mogoče, da so se tisti, ki so se odločili za odpor, zavestno pustili voditi neznatni skupini komunistov, ki jih je bilo še leta 1939 "tako malo, da bi jih vse skupaj lahko spravili v eno majhno umobolnico", kakor so to drastično izrazili "mladi borci", grupacija političnega katolicizma z najbolj vidno totalitarno tendenco, poleg "stražarjev"?¹⁷ Mislim, da je to vprašanje tisto, ki vznemirja in (neizgovorjeno) nosi raziskovanje Petra Vodopivca o (dis)kontinuiteti moči ideje in politike ljudske fronte.

Moram reči, da sem se že ob referatu Bojana Godeše¹⁸ leta 1991 spraševal, kaj pravzaprav pomeni dokazovanje, da ni kontinuitete med ljudskofrontnimi prizadevanji in (uspešnim) podvigom komunistov z osvobodilno oz. 'protiimperialistično' fronto. Šele zdaj, ko to dokazuje tudi referat Petra Vodopivca, ko dodaja podatke, ki govore, da že v letih prvih ljudskih front ne v Franciji, ne v Španiji in tudi ne v letih ljudskofrontnih poskusov v Sloveniji, te politične zveze niso bile tako uspešne, kakor se je trdilo in mislilo do sedaj, se mi zdi, da sem doumel, za kaj pri tem pravzaprav gre. Pač trde glave, pa še žlahtnič ne.

Čudil sem se namreč zato, ker se mi je zdelo, da smo tu enakih ali vsaj zelo podobnih misli. Celo glede učinkov dejstva, da je jeseni 1939 KPS opustila protinacistična in protifašistična gesla. Kakor v zanikanje te moje domneve o podobnosti misli se Peter Vodopivec v svojem razpravljanju večkrat tako izrecno razmejuje od "večine" zgodovinarjev, od "dosedanje zgodovinske literature", od "dosedanjega zgodovinopisja in v njem prevladujočega mnenja", da je jasno, da neka pomembna različnost mora obstajati. Njegov sklep se tu glasi: "Prav dejstvo, da je bilo narodnoobrambno in protifašistično razpoloženje mnogo širše in množičnejše od kroga privržencev 'ljudske fronte', pa pojasnjuje tudi široko podporo, ki je bila leta 1941 na Slovenskem deležna ideja Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte." Kontinuitete v komunistični politiki [in zaradi nje] med Ljudsko fronto in OF ni, obstaja [le] zveza med narodnoobrambnim in protifašističnim gibanjem ter idejo upora proti okupatorju. In [le] na tem so - spričo nerazumevanja in neznanja obeh velikih slovenskih strank - "lahko komunisti [ki so to zvezo vsekakor razumeli in jo znali politično udejaniti] leta 1941 utemeljili OF". Tako.

Jaz si še vedno domišljam, da sem - četudi z veliko manj znanja o tridesetih letih - v bistvu povedal isto, če ne prej pa vsaj leta 1985 v svoji sloviti "bibliji revolucionarnega jugoslovanstva", predvsem v poglavju s takrat nekoliko izzivalnim, danes pohujšljivim naslovom "Kontinuiteta v odnosu KPJ do narodov - dejavnik stabilnosti revolucionarnega učinka".¹⁹ Kot rečeno, pa zdaj menda že razumem,

naslovlil s komentarjem: "È stato sempre uno studioso di destra. Ma oggi dice: i bolscevichi non furono come i nazisti. E spiega il perché." V: L'Espresso, 25. 1. 2001, str. 89-90.

¹⁷ Mi mladi borci, 1939/40, str. 46. Navaja Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997, str. 109 oz. 95.

¹⁸ Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, str. 69-85.

¹⁹ Janko Pleterški: Nacije, Jugoslavija, revolucija. Beograd 1985, str. 350-368; isti, Narodi, Jugoslavija, revolucija. - Ljubljana, 1986, str., 272-286.

kje gre pri poudarjanju diskontinuitete za revizijo dosedanje zgodovinske podobe. To novo videnje očitno zanika možnost, da bi KPS bila ali mogla biti sploh kaj zasluzna za nastanek tiste res veličastne moči narodnoobrambnega in protifašističnega čuta Slovencev, ki sta se izpričala po sovražnem napadu v letu 1941 z akcijo OF.

Menim, da to videnje pravzaprav ni posebno novo. Že do sedaj je bilo jasno, četudi tega ni nihče poudarjal, da neke stvariteljske zasluznosti KPS za takšno zavest resnično ni bilo in ni moglo biti, tudi v kritičnih "tridesetih" letih ne. Drži pa dejstvo, da je komunistično gibanje že zdavnaj zaznavalo obstoj politične in stvarne moči narodov v gibanju za svobodo in da si je tudi zaradi tega spoznanja že vsaj od skupščinskih volitev leta 1923 prizadevalo najti v slovenskem narodnem gibanju svoje mesto. In ni res, da bi bil internacionalizem, ki so mu ga nacionalisti precej neizvirno nenehno očitali, pri tem ovira. Seveda je dejstvo tudi to, da je komunistična stranka Slovenije oz. Jugoslavije po letu 1945 pretiravala s hvaljenjem svojih narodnoosvobodilnih dejanj, vemo pa tudi zakaj. Toda tista teza, da je slovensko meščanstvo, ki je po evropskih merilih pričakovani tvorec samostojne slovenske liberalno-demokratske družbe, svojo vlogo tukaj najprej zamudilo, nato pa še zapravilo, kljub tej samohvali komunistov po mojem mnenju ni le njihova bedasta floskula. Če se omejimo samo na vprašanje pravočasnosti, je razsodba zgodovine izrečena nedvoumno. Kaj šele glede vseh drugih vprašanj.

Razpravo bi se dalo smiselno razširiti v evropskem (prostorskem) in v tematskem smislu. Tematsko jo zanimivo širi že referent sam, ko ugovarja tezi Françoisa Fureta o doseženi komunistični instrumentalizaciji antifazišizma, pri čemer sam očitno razlikuje ožji, "ljudskofrontni" antifazišizem (na katerega vplivajo komunisti) od širšega, protifašističnega gibanja kot takšnega, ki se vplivu komunistov izmika. Da bi se o tem dalo razpravljati tudi pri nas, nakazuje že referat Jerce Vodušek Starič, ki govori pravzaprav o pojavu nekakšnega "anglofilskega" antifazišizma pri nas. In dalje. Da je zlasti med Primorci obstajal antifazišizem že precej pred pojavom kominternske ljudskofrontne zamisli, in to iz prvinsko narodnoobrambnih pobud, mimo komunističnih (saj so imeli komunisti v Italiji do narodnih pobud celo občutne razredne pomisleke), je pokazalo delo Milice Kacin Wohinz, ki je zelo odmevalo v javnosti. Žal je v tej javnosti danes popolnoma izpuhtelo vrednotenje drugega učinka istega narodnostnega problema, namreč pojav "narodnostnega boljšeizma" med Primorci pod oblastjo sprva še nekoliko liberalne Italije, o katerem je kompetentno pisal Dušan Kermavner. Tudi ta pojav je bil antifazišističen, vendar je s tem imenom zaživel šele v ljudskofrontnih letih. K tej temi bi se dalo pritegniti tudi opažanje, da imena organov in organizacij protiokupatorskega odpora, ki jih snuje Osvobodilna fronta v Sloveniji, ne vsebujejo neposrednega sklicevanja na antifazišizem, četudi je gibanje Osvobodilne fronte samo po sebi nedvoumno antifazišistično. V tem se je Slovenija vidno razlikovala od drugih delov Jugoslavije, saj je bila pri nas, kolikor se spomnim, za antifazišistično imenovana le frontovska organizacija žena - AFŽ. Ali to kaj pomeni? Če da, potem to, da je protifašizem Slovencev, prvinsko oblikovan v narodni obrambi pred sosednimi fašističnimi režimi, ostajal avtentičen tudi v Osvobodilni fronti, da ni postal instrument ljudskofrontne politike KPS. Hkrati pa pomeni, da se tudi KPS sama od svojega prvinskega protifašizma ni oddaljila, ker ji je za vodenje odporiškega boja in za narodno samoodločbo dovolj ustrezal že prvotni, in ji ga ni bilo treba

ideološko instrumentalizirati po novem.

Glede na evropski prostor bi se debata o ljudski fronti lahko mimo Francije in Španije razširila vsaj še na Veliko Britanijo. V rokah imam knjigo nekoč dobro znanega britanskega laburista in zgodovinarja G. D. H. Colea, "The People's Front", iz leta 1937, torej iz časa, ko je bila debata o fronti na višku aktualnosti. Iz knjige, natisnjene interno za "Left Book Club", je mogoče zaznati, da imamo v Britaniji opraviti z zelo netipično zamisljivo Ljudske fronte in s svojskim potekom prizadevanj za njeno oblikovanje, kar pa je bilo vse najbrž pomembno za vlogo te velike države v drugi svetovni vojni. Pobudniki ljudskofrontnega povezovanja niso komunisti, temveč levica v demokratičnih, predvsem laburističnih strankarskih grupacijah. Antifašizem je tukaj razločno in odločno usmerjen parlamentarno demokratično, nasprotuje vsakršni revoluciji, določa ga pričakovanje, da se bo socializem v Britaniji kmalu uveljavil po demokratični poti. Spoznana glavna nevarnost ni kak domači fašizem, temveč konservativno in protisocialistično usmerjena imperialna vlada, ki omahuje, ko gre za ostro zavrnitev Hitlerjeve Nemčije, grozeče z vojno. Vlada, ki niha med toleranco do Hitlerja kot sv. Jurija, ki pokončuje zmaja socializma, in med nezaupanjem do Hitlerjeve Nemčije, ki z morebitno vojno neogibno ogroža britanski imperij. Oboje povzroča protislovno zunanjo politiko: niti trdno zavračanje nemške napadalnosti niti podpora obrambnim zvezam "držav levice" na kontinentu. V notranji politiki pa strah pred vojno lajša konservativni imperialni vladi njen namen, zavirati napredovanje socializma. Ljudska fronta naj se zato v prvi vrsti zavzema za utrditev miru, a v presoji, da se bo vsaka britanska vlada v primeru vojne zanesljivo morala - že zaradi obrambe imperialnih pozicij - postaviti na stran vseh, ki bodo v vojni s Hitlerjevo Nemčijo, ne le Francije in drugih na zahodu, temveč tudi na stran Sovjetske zveze, Stalina na vzhodu. V interesu Britanije pa je vendar, da bi imela v vojni že kar ljudskofrontno vlado, ki ne bo zamenjavala britanskega družbenega interesa z imperialnim. Tako nekako leta 1937.

Danes vsi vemo, da se Britaniji obotavljivost do napadalnosti Nemčije - kljub taktiki "krmiti krokodila" - ni obnesla, vemo, da so imeli vlado ves čas vojne v rokah pretežno konservativci, in vemo, da so tudi oni (Winston Churchill) potrdili presojo pobudnikov za "ljudsko fronto na britanski način", da bo vojna sama nujno pripeljala do vojaške zveze s "kontinentalno levico", po ovinku tudi s Sovjetsko zvezo še dovolj zgodaj za srečno zmago nad fašizmom. Preudarki, ki so se v britanski politiki pred vojno artikulirali spričo argumentov ljudskofrontne pobude, so bili pomembni za vlogo Velike Britanije v drugi svetovni vojni, pa tudi za vse zaveznike v njej, velike in male. Najbrž celo za stališča Britancev do Jugoslavije (Slovenije), zlasti za tista do vojaškega odpora in do vojaške kolaboracije v njej po letu 1941, ne glede na levo in na desno. Celó ne glede na preostanke anglofilskega antifašizma, ki se je izničil v čakanju na uro zmage s krvjo Britancev.

Tudi pri Slovencih ni v snovanjih Ljudske fronte deloval samo občutek narodne ogroženosti, četudi morda predvsem, ampak je delovala širša motivacija, navzoča v vsej protifašistični Evropi, le da je bila drugod gotovo na prvem mestu. To je bilo generalno vprašanje, kaj je Evropi storiti, če neki tiran zares ogrozi njeno svobodo. Seveda se je to vprašanje v tridesetih letih zapletalo s širokim občutkom tudi liberalnih in socialnih demokratov, obstoječim še izza konca vojne, da je grožnja revolucije z vzhoda nekaj, kar nikakor ni minilo. Med tem

generalnim spraševanjem je sicer minevalo ozračje izrecnih simpatij za "novi svet" v Sovjetski zvezi, vendar je v tem minevanju še prevladoval občutek razočaranega pričakovanja vsega dobrega nad nastajajočim občutkom strahu pred totalitarizmom. Kdor danes bere, kot znamenje tega obrata čustev, tisto, tolikokrat navedeno knjigo Andrea Gidea,²⁰ je lahko presenečen. Spreobrnjenega pisatelja v Sovjetski zvezi ni zaskrbel kar politični totalitarizem kot tak, temveč ga je navdalo razočaranje nad kakovostjo življenja, in šele v zvezi s tem je občutil nejevoljo ob nekritičnosti sovjetske javnosti do te kvalitete. Gide seveda čuti, da je ta nekritičnost gojena politično, vendar zaradi tega še ne prehaja v kritiko sovjetskega političnega sistema z liberalno demokratičnih pozicij, do evidentiranja obstoječega totalitarizma. Šlo mu je za to, da posvari pred varljivo utvaro o kvaliteti življenja tisti boljšega vajeni evropski svet, ki je bil primerljiv s Francijo, ne za svarilo pred neko temeljno grožnjo. Ta svet je namreč največjo in pravo grožnjo tedaj že bil zagledal v Hitlerju in v njem jo je zaznaval tudi še potem. Ne v Stalinu. Marsikdo je zato v razliki med obema še vedno lahko našel celo razlog za svojo odločitev za komunizem.²¹

Kje najdemo slovensko specifiko? Ne govorim o tem, da gre za izkušnjo življenjske bojzani malega naroda, ki velikim ni znana in jih ne motivira pri njihovih evropsko pomembnih odločitvah. Gre za drugačno posebnost, pravzaprav za dve med seboj povezani posebnosti. Prva je stanovitnost širokega razpoloženja Slovencev, po novem zaznavanega kot ljudskofrontnega, ki je obstajalo ne oziraje se na komuniste in se je navezovalo na izročilo narodnoobrambnega slogaštva še iz starih časov. Ta, ne z ideologijo, temveč z življenjsko nujo naroda pogojena stanovitnost je namreč nekaj, kar je treba izrecno ugotoviti in upoštevati kot slovensko posebnost. Druga posebnost pa je tista, ki vpliva na značaj prve, na politični značaj omenjene stanovitnosti, kolikor je ta vzdržala in se ohranila. Kajti ta ohranjena stanovitnost je že sama po sebi, ne da bi to izrazila, vsebovala nesozvočnost z neko novo omejitvijo, kar nedovzetnost zanjo, ki je bila zapovedana po drugi volji. Že pred pojavom Ljudske fronte in njenega protifašizma v evropskem svetu je namreč tukajšnji politični katolicizem, kot najbolj številni slovenski politični tabor, stopil na pot notranjega strankarskega razločevanja v vprašanih družbene usmeritve in osebne svobode. Desnica se je ob tem docela trdno opredelila za stališče, da sta socializem oz. komunizem glavni sovražnik. Izbiranje demokratične Evrope med Hitlerjem in Stalinom glede identifikacije glavnega sovražnika je dočakala že zdavnaj odločena za drugega kot glavnega. Bila je namreč že odločena, da šteje izvirno načelo o zaupanju v zmožnost človeka, da se sam odreši, ki ga je drugi takrat še simboliziral, za absolutno zavrženo. Odločena nedvoumno in neomajno. In tako je z ideološkim argumentom zajezila obstoj ali celo novo širjenje "naravnega" slogaškega razpoloženja med Slovenci kot Slovenci, zdaj poimenovanega kot ljudskofrontno.

²⁰ André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.* Nouvelle revue française, Gallimard, Paris 1937.

²¹ Mislim, da je za ponazoritev vredno omeniti impresivni film "Shadowlands" režiserja Richarda Attenborougha po scenariju Williama Nickolsona, v katerem v letu 1952 reče ameriška pesnica Joy Gresham (igra jo Debra Winger) svojemu partnerju, angleškemu pisatelju Oliverju Lewisu (igra ga Anthony Hopkins): "V letu 1938 si bil lahko samo fašist, da bi osvojil svet, ali komunist, da bi svet osvobodil." - Ali pogled z drugačne ravni. Še v januarju 1939 bi si v primeru vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, po Gallupu, le 17% Američanov želelo zmago prve in kar 83% zmago druge. Navaja E. Hobsbawm: *Age of Extremes*, 5. poglavje.

Treba pa je opozoriti na nekaj, kar je sicer v temeljnih črtah znano, a česar ne gre niti za hip prezreti, ko razpravljamo o navzočnosti ljudskofrontne misli v dejstvu ustanovitve Osvobodilne fronte. Gre za vlogo krščanskih socialistov. O tem je na posvetu leta 1991 tehtno in prepričljivo razpravljal Stane Kovač, zadnji še živeči vodilni udeleženec dogajanja.²² Najkrajše povzeto: Slovenski krščanski socialisti so že v prvih mesecih leta 1940 videli veliko nevarnost, ki se v vojni pripravlja Slovincem v primeru nemške zmage. Bili so prepričani, da je Slovincem v takšnem položaju nujno potrebna solidarnost. In bili so prepričani, da je treba v nadaljnjem razvoju vojne računati tudi na moč in na pozitivno vlogo Sovjetske zveze, ko gre za male narode, za Slovence. Odbojna politika KPS, izkazana do njih v okviru kominternske taktike po paktu Hitler-Stalin, jim tega prepričanja ni izničila. Zato so se julija 1940, neposredno po Vinjem,²³ odločili sklicati tudi konferenco krščanskih socialistov v Laškem, na kateri so razpravljali o teh vprašanih in se odločili dati pobudo partiji, da vsi ustvarijo enotno demokratično fronto. Dejansko se je pobuda posrečila. Jeseni 1940 so krščanski socialisti uspešno razpravljali s KPS (s Kidričem) o tem, kar je pozneje nastalo z Osvobodilno fronto. V istem času se je s KPS povezalo tudi demokratično krilo Sokola, toda ločeno, samostojno. Vendar je nastajala zdrava koalicija. Medtem se je zgodilo Društvo prijateljev Sovjetske zveze, vendar po Kovačevem mnenju za to stvar ni bilo najmerodajnejše. - Kovač je bil pri tej priložnosti kritičen do praktičnega delovanja nekdanje ljudske fronte v Sloveniji. Ostajala je preveč pri povezavah v vrhu, ni se neposredno povezala z aktivnostjo sindikatov, ne socialdemokratskih ne krščanskosocialističnih, ni izrabila pomembne moči obojih. Pri ustanavljanju Osvobodilne fronte pa so bili pomembni stari stiki vrhov. Krščanski socialisti so bili torej tisti, ki so povezanost z nekdanjo dejavnostjo in usmeritvijo Ljudske fronte kakovostno rešili pred novejšimi slabimi izkušnjami s KPS. Uspešno so jo uveljavili v pobudi, ki je pripravila možnosti za naglo ustanovitev Osvobodilne fronte po sovražni zasedbi.

Mislim, da so stališča in dejanska vloga krščanskih socialistov v vojnem dogajanju močno podcenjena v naših današnjih razpravljanjih o NOB in revoluciji, ki stoje preveč v znamenju enostranskega obračuna z vlogo KPS in to z merili današnjega časa. Tudi s takšnimi merili pa bi moralo biti priznanje politične vloge in vrednotenje idealnih nagibov krščanskih socialistov večje. Tisti, ki so jih kot katoličane izvrgli iz svojega priznanja, so jim prvi onemogočili, da bi uresničevali tisto, kar je katoliškim Slovincem priporočil sam Boris Kidrič 20. septembra 1941, namreč, "uravnoveženje narodovih sil" v delu za skupni cilj, a seveda, "z upanjem na resnično narodno revolucijo, kakršne Slovenci še nismo izvedli".²⁴ Uravnoveženje sil s komunisti? Ravno tega ne, za nobeno ceno! Brez trohe čuta solidarnosti so integralisti obsodili narod, da je moral na svojo resnično narodno

²² Diskusijski prispevki niso vključeni v zbornik posveta. Na Kovačevo željo sem mu napisal magnetogram, ki ga hranim. Ne vem, ali je bil kdajkoli objavljen.

²³ Na Vinjem je bila julija 1940 tretja pokrajinska konferenca KPS, ki je v navzočnosti Josipa Broza, ki se je prav tedaj vrnil iz Sovjetske zveze, verjetno s svežimi navodili Kominterne, ostro zavrnila nespremenjeno antifašistično stališče slovenskih krščanskih socialistov v drugi svetovni vojni, celo še po "zlomu francoskega imperializma". (Primerjaj diskusiji Toneta Fajfarja na posvetih aprila 1966 in novembra 1967, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966-1967, str. 259-263, 444-447.)

²⁴ Slovenski poročevalec, 20. 9. 1941, št. 18. - Reprint, Ljubljana 1951, str. 133-134. - Dokumenti ljudske revolucije. v Sloveniji, 1. knjiga. Ljubljana 1962, str. 125-126.

revolucijo počakati še celih 50 let, vmes pa preleti kri prek mlinskih koles okupatorjev in doživeti povojni pomor, ki zanj še nimamo niti pravega pojma ne imena.

Gotovo je bila poleg sovražne agresije in okupacije osrednji in za vso prihodnost Slovenije najpomembnejši dogodek odločitev za oboroženi odpor in začetek takšnega odpora v letu 1941. O tem dogajanju govori z vojaškega stališča, ki je pri vsakem vojskovanju pač primarno, referat Damijana Guština. O njem nekaj pripomb z vidika nekoliko širše zgodovine. V uvodnem izvlečku avtor zapiše, da je OF svoj oboroženi odpor proti okupacijskim silam opredelila kot način za nacionalno osvoboditev, "čeprav" ("although") se je začel pod vplivom KPJ (KPS). Ta "čeprav" ne more pomeniti drugega, kot da je bila opredelitev OF politično dvomljiva, pač v luči ponujenega podatka, da je bil oboroženi odpor s strani KPJ "namenjen lastnim političnim ciljem in podpori obrambe Sovjetske zveze". Nekakšna zabloda naroda, torej? - Pri razglabljanju o pravnem položaju "vstajnikov" pogrešam omembo ekspertize o možnosti zmage na evropski celine, ki jo je Winston Churchill ob nastopu vlade naročil in dobil od britanskega generalnega štaba. Ekspertiza je med tremi obetavnimi načini bojevanja navedla oboroženi odpor v zasedenih zavezniških evropskih deželah.²⁵ Za Britance, ki jim je bilo prvo in najnujnejše vprašanje, kako zmagati v vojni s Hitlerjem, "vstajniki" pravno torej niso bili problem. Pa še nekaj. Avtor na nekem mestu sicer navede za naš primer tako pomembno izjavo jugoslovanske vlade v begunstvu, da vojno nadaljuje, da se torej ne ozira na kapitulacijo oboroženih sil Kraljevine Jugoslavije, toda ne pritegne je k svojemu razpravljanju o pravnem statusu upornikov OF (partizanov). - Ob navajanju zadrževalnih navodil begunske vlade glede odpora ne upošteva podatka, da se je podpredsednik vlade Miha Krek še zadnje dni leta 1941 košatil pred britanskim poslanikom G. Rendelom z dolgim seznamom odporniških dejanj, izvršenih do 17. oktobra 1941 v zasedeni Sloveniji.²⁶ Zadrževalna navodila so bila pač korektura prvotno pozitivnemu stališču vlade (M. Kreka) do odpora. Ni dvoma, da je korekturo izzvala odporniška afirmacija Osvobodilne fronte, ki je bila neprijetna njenim ideološkim in strankarsko političnim nasprotnikom v vladi. - Zakaj označevati oboroženi odpor OF kot "odpor levega političnega tabora"? Ali ni to netočno, celo krivično do ljudi, ki so v tem dejansko edinem odporu sodelovali kot politično neopredeljeni državljani? In ali ni to odpustek tistim, ki so odpor odklanjali iz preproste sebičnosti, ne glede na levo in desno? In zakaj je treba v angleškem povzetku poleg stvarnega podatka, da se je do konca leta 1941 vojaškim odporniškim enotam pridružilo nad 2000 Slovencev, pristaviti, da je to "merely (zgolj) 1,4 per thousand of the total population"? Po katerem in čigavem merilu je bilo njihovo relativno število prepičlo? - Sicer pa referat nazorno pokaže, da je za spoznavanje vojne zgodovine Slovencev prvenstvena potreba raziskovanje ravno vojaške plati dogajanja. Brez tega utegne zgodovinar zabresti v brezizhodna razglabljanja o vprašanju, kakšni so bili skriti motivi za vsa tedaj kontroverzna obnašanja okupiranih državljanov. V tem smislu mi je veliko povedala avtorjeva

²⁵ Janko Pleterski: Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o upor. V: Naš zbornik 1996, Ljubljana 1995, str. 17-28.

²⁶ Britanski dokument (odkril ga je dr. Dušan Biber) je naveden v: Slovenski upor 1941, str. 226, op. 21. - Tam je zapisano, da je "iz zbirke Borisa Mlakarja". S tem je bila mišljena zbirka dokumentov, namenjenih objavi v zborniku Inštituta za novejšo zgodovino o "nasprotnikih Osvobodilne fronte". Žal nameravani zbornik še ni izšel.

razlaga dražgoške enigme.

Referat Borisa Mlakarja izraža že s svojim naslovom, "Upor ali kolaboracija - resnična dilema?",²⁷ namero seči naravnost v srčiko pravkar omenjenih kontroverznih razglabljanj. Svojega odgovora na zastavljeno vprašanje ne ponudi kar naravnost, ampak tako, da obstoj tako poenostavljenega vprašanja "v prvih mesecih" sploh zanika. Nato pojasnjuje svoje ugotovitve, v čem naj bi obstajala zapletenost, ki dilemo potiska v ozadje, če je že ne zanika. Na samem začetku okupacije namreč, ko naj bi realno [razen nasilja napadalca] ne bilo še ničesar, ne odpora ne kolaboracije, je bilo treba razmisliti, "kakšen naj bo ta odpor, kakšna naj bo njegova oblika in taktika, kakšna njegova akcijska in kakšna časovna intenzivnost. In na drugi strani, (...) kakšna in kolikšna naj bo kolaboracija z okupatorskimi oblastmi, da je še dopustna in tudi koristna, če tako sodelovanje sploh lahko poimenujemo z izrazom kolaboracija." Referent takega imenovanja pravzaprav ne želi uporabiti, niti pozneje ne, ko raziskuje oboroženo "sodelovanje". To je povedal že dosti pred posvetom na drugem, strokovno pomembnem mestu.²⁸

Vprašanje, ki se ga je referat lotil, seveda ni omejeno samo na prve mesece, temveč spremlja dogajanje do konca leta, na katero se je posvet omejil. Do konca leta 1941 pa je zgodovinski razvoj svoj odgovor že dal. Odpor je že nastopil in tudi kolaboracija je že nastopila in tako se je vprašanje - če si priključimo omenjeno misel A. J. P. Taylorja - že samo po sebi sprevrglo v novo vprašanje avtorju samemu, kaj zdaj. Ali gre naprej z zgodovino ali pa se hoče "premakniti iz zgodovine v domišljijo"? Če se odloči za prvo, bi pričakovali njegov opis, kakšen je bil odpor in kakšna je bila kolaboracija. Po vsem, kar preberem v referatu, pa vidim, da Boris Mlakar obstoja kolaboracije ne ugotovi. Kakor da ne gre za svetovno vojno in za državljane jugoslovanske kraljevine v njej. Namesto tega priporoča zgodovinarjem, naj obnašanje "slovenskega establišmenta" le ocenjujejo "v smislu, koliko je njegovo ravnanje koristilo oziroma škodilo interesom prizadetih ljudi in tudi interesom slovenskega naroda v celoti". Ko razgrne podrobnejša podvprašanja, postavi svoje osrednje metodološko vprašanje: "Kdo je odločilni subjekt, ki postavlja merila za omenjena dejanja, so to sodobniki ali morda nasledniki, morebiti mi, zgodovinarji? So pri tem odločilna moralna, politična ali merila t. i. vsakdanjega življenja? Jih je treba ocenjevati po kratkoročnih ali samo po dolgoročnih učinkih?" Fenomen kolaboracije s tem ni ugotovljen, le "ravnanje" ostaja odprto za vsakršno relativizacijo. Pač v smislu spraševanja, kaj bi bilo bolj pravilno oziroma kaj bi bilo manj škodljivo namesto tistega, kar se je zgodilo.

²⁷ S tem naslovom se morda nehote postavlja v vlogo nekakšnega pandana posvetu "Odpor - nujnost ali ne", ki ga je pripravil GO Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije 21. in 22. februarja 2001. - Tega posveta sem se podpisani udeležil, kar omenjam zato, ker tukaj ne bom ponavljal tistega, kar sem povedal tam in je objavljeno v: Borec, 53, 2001, št. 588-590 (tematski zvezek Odpor 1941).

²⁸ V svoji doktorski disertaciji Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine, Univerza v Ljubljani, 1999, opredeli dr. Mlakar vprašanje kolaboracije "v zvezi s Slovenijo" takole: "Praktično gledano, nas pri okupaciji kot najbolj bistveno vprašanje zanima odpor proti okupatorju ter na drugi strani 'nasprotni' problem sodelovanja z njim. Pri slednjem mislimo predvsem na zavestno in izrecno obliko tega sodelovanja, za kar se je uveljavil naziv kolaboracija. Seveda pa je pojem kolaboracije povezan predvsem s pojavom ideološkega in političnega identificiranja z okupacijskimi oblastmi oziroma v drugi svetovni vojni, z njegovimi vojnimi cilji. Zato bi podrobna analiza odkrila več stopenj in motivov te kolaboracije, pri čemer bi za marsikatero lahko ugotovili, da gre za funkcionalno ali celo taktično sodelovanje, torej sploh ne gre za kolaboracijo v vsebinskem pomenu besede." (str. 3-4.)

Manj škodljivo za žrtve poveljnega pomora? Bolj pravilno za merila državljanske umiritve danes?

Razmišljanje o pojavu, ki ga zgodovinar ugotovi, je njegova stvar. Svojo ugotovitev pojava pa mora vendarle izreči. Izreči nekaj o kolaboraciji pa je hudo, kajti zadevno ravnanje označiti za kolaboracijo, je še vedno ne le ugotovitev, marveč še danes boleča obtožba. Zgodovinarju pa so vsi živeči Slovenci načelno enako ljubi in nikogar ne želi obremeniti s slabo vestjo. Kaj torej storiti? Če se ne odloči za molk in se raje ne obrne k manj bolečim in bolj hvaležnim temam, je mogoče je le dvoje. Ali bo po Taylorjevem nasvetu sprejel odločitev zgodovine kot zaprtje vprašanja, obenem pa se trudil raziskati okoliščine, v katerih se je odločitev zgodila in jo na ta način razložiti. Ali pa bo, spet v smislu Taylorjeve alternative, tarnajoč nad rabsodbo zgodovine in v želji, da bi bila drugačna, poskušal zgodovino zanikati, popraviti. Dati, kot se je izražal pokojni profesor Zwitter, zgodovini lekcijo.

Kako sploh zanikati ali popraviti? Izbrisati dejstvo iz zgodovine je nad človeško močjo. Roman "1984" je nekaj neuresničljivega. Mogoče pa je predlagati prekvalifikacijo, reči, naša kolaboracija ni to, kar je, ampak je nekaj drugega. To so poskušali svojim kritikom v londonski begunski vladi dopovedati že sami ideologi slovenske kolaboracije. "Mi mislimo, da je sodelovanje [kolaboracija] to, kdor z okupatorjem politično sodeluje v interesu okupatorja. Takega sodelovanja pri nas absolutno ni." S temi besedami je 19. avgusta 1943 član vodstva SLS v Ljubljani Miloš Stare predlagal vodstvu SLS v Londonu prekvalifikacijo dejstva prostovoljne, tudi vojaške kolaboracije z okupatorji, v nekaj absolutno drugega.²⁹ V Londonu so vedeli, da je to v resnici absolutna zmota. Vedeli so, da kolaboracija v drugi svetovni vojni ni v tem, da morebiti res misliš in želiš isto kot okupator, ampak v tem, da po lastni odločitvi z njim skupaj nastopaš v boju, da z njegovim orožjem in pod njegovim poveljstvom streljaš proti njegovim nasprotnikom v njegovi vojni. (Prim. moja "Besedo ob predstavitvi popisa žrtev vojne" v Svobodni misli, 12. 07. 02/13.) Šteje le dejanje samo in ne, kaj si pri tem misliš. Po dejanjih so zavezniki v drugi svetovni vojni sodili, kaj je in kaj ni kolaboracija. To se je ob koncu vojne za premnoge Slovence potrdilo na strahovit način. Dejstvo, da je zgodovina obenem z neizbrisno krivdo pomora obremenila tudi tiste Slovence, ki so jih bili voditelji pomorjenih vnaprej šteli za večje zlo od okupatorjev, presoje o kolaboraciji ni spremenilo.

Ali naj zgodovinar zmoto Miloša Stareta in njegovih zdaj očita zgodovini kot njeno zmoto in skuša zgodovino poboljšati? Ali pa naj sprejme to dejstvo in ga pusti nespremenjeno v zgodovini kot zgodovini? Ga razlaga, a ne opravičuje in zanika. Mislim, da je drugi način neogiben. Da je edini, s katerim lahko historično razpravljamo o zlih dejanjih v naši zgodovini. Ne pomeni zanikanja idealne človeške dimenzije razpravljanja, ni istoveten ne z osebno oostrostjo ne z milosrčnostjo pisca. Kako pa je s poboljševanjem zgodovine? Načelno zmoto prizadevanj za izbrisanje prostovoljne politične, vojaške in politično-policijske kolaboracije, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941-1945, vidim v prepričanju, da lahko razlaga motivov za kolaboracijo pomeni tudi njeno upravičenje, njeno pravno ubranitev, njeno legalizacijo, celo legitimizacijo. V izpeljavi te načelne zmote nastopa nato

²⁹ Arnež, SLS, str. 152.

prepričanje, da je med vsemi mogočimi motivi najgloblje opravičljiv tisti, ki se sklicuje na povezanost slovenskega odpora z revolucijo, in da je obtoževanje odpora za to povezanost najbolj učinkovito, verjetno pa tudi edino zares učinkovito sredstvo. Načelna zmeta tistih, ki to sredstvo uporabljajo, je v tem, da ne razlikujejo med upravičenostjo protirevolucije in neupravičenostjo kolaboracije. Ne gre za odločitev, preprečiti revolucijo. Takšna odločitev ni nezakonita, nelegitimna. Lahko celo obratno. Gre za odločitev, uporabiti za svoj namen kolaboracijo, dejansko postati kolaborant. Za to dejanje so se storilci odločili sami. To je bilo njihovo dejanje. Nihče ne more odgovornosti za svojo odločitev prenesti na drugega, ker je to, kakor pri vsakem zavestnem dejanju, izključeno. Ljudje smo samostojne osebnosti, odgovorni za svoja dejanja in od drugih ne smemo pričakovati soodgovornosti zanja. Gotovo je tudi način partizanskega delovanja ustvarjal ugodna tla za nastope kolaboracije. Tu zgodovina ne molči in ne bo umolknila. Toda partizani niso soodgovorni za to, da so se nekateri krogi odločili sodelovati s sovražnikom.

Zdaj še beseda, dve o tem, kar sem v programu posveta pogrešal. To ni očitek, je le predlog za morebitno prihodnjo obravnavo. Posvet o Slovincih v letu 1941 bi namreč lahko razjasnil tudi bistvene okoliščine obdobja tik pred okupacijo. Res segata referata Jerce Vodušek Starič in Bojana Godeše s svojo tematiko delno v zgodnejše mesece leta 1941. Vendar manjka širši pogled Slovencev na evropsko vojno z Osjo in manjka sama aprilaska vojna. V sklopu pogleda na dogajanje tik pred sovražnim napadom bi bila zaželena vsaj omemba političnega in kulturnega dogodka, ki je bil kot narodno pomemben zaznan že v takratni javnosti. Še danes bi dobro služil kot merilo za marsikatero politično ravnanje tedaj in pozneje. To je bil izid članka duhovnika mariborske škofije, filozofa dr. Janeza Janžekoviča, "Ob odločilni uri" oz. "Dolžnosti do naroda", v reviji "Čas".³⁰

Kakor je ob ponatisu opozoril pisec spremne besede Anton Stres, je Janžekovič po vojni, leta 1952, sam povedal, kakšno pozornost je zbudil članek: "Pristaši raznih struj so avtorju čestitali. Navajala sta ga dnevnika Jutro in Slovenec in drugi listi po državi. Brali so ga po šolah. Poslali so ga na dvor. List angleškega konzulata je pisal, da je po njem spregovoril genij slovenskega naroda."³¹ Že ta podatek bi moral zadostovati, da se posvet o Slovincih v letu 1941 ustavi ob članku, značilnem za čas, neposredno pred okupacijo, napisanem v slutnji bližnje najtežje preizkušnje naroda. Še dodatno zato, ker se argumentacija Janeza Janžekoviča, zlasti tista o "dilemi: domovina ali vera", še do današnjega dne vključuje v razpravljanja o vprašanju, kako in zakaj je radikalno desničarski politični katolicizem, skupaj z delom hierarhije KC, to dilemo v Ljubljani zaostрил v odločitev za kolaboracijo z napadalci na državo in narod.

Glede aprilske vojne imam v mislih premajhno pozornost do tistega pojava, o katerem so Združeni Slovenci (Andrej Gosar in Jakob Šolar) v letaku "Slovinci! Združimo se!" izrekli jeseni 1941 na naslov "glavnih strank" v Sloveniji: "Njihova politika je doživela strašen poraz".³² Mišljen je poraz, ki ga je politika teh strank

³⁰ Čas 1941, str. 1-9 in 78-89, 113-123.

³¹ Anton Stres: Janžekovičevim spisom na pot. V: Janez Janžekovič: Krščanstvo in marksizem, od polemike do razgovora. Izbrani spisi, I. zvezek. Celje 1984, str. 5. - Stres navaja iz Janžekovičevega članka Kraljica za en dan, Nova pot 1952, str. 143.

³² Božo Repe: Mimo odprtih vrat : izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988, str. 46-48.

doživela s porazom v aprilski vojni, in mišljen je bil vtis, ki ga je ta poraz zapustil na okupirane Slovence. To je tema, ki bi zaslužila posebno obdelavo. Eno so dejanja zavojevalca, drugo je doživetje poraza. V splošnem se dejstvo doživetja poraza jemlje kot nekaj samoumevnega, česar ni treba posebej raziskovati. Toda uvideti je treba, da je bilo v letu 1941 to porazno doživetje samo po sebi tako mogočen dejavnik pri odločanju ljudi, da ga je treba spoznati in v zgodovino pisju upoštevati veliko bolj, kakor pa je to bilo do sedaj. To je bilo nekaj, kar je zastiralo ideološke in strankarske razlike. Celo razlike med katoličani.³³

Če zdaj še pogledam na 20. stoletje kot celoto, bo desetletje 1991-2001 v zgodovino slovenskega zgodovino pisja vpisano kot obdobje, ki je bilo, vsaj glede novejših dobe, najbolj izpostavljeno javnim pritiskom. Tako množični pritiski, kakor jih je zgodovino pisje moralo spoznati minulo desetletje, predvsem v znamenju javnih prizadevanj za upravičenje (legalizacijo, legitimizacijo) prostovoljne politične, vojaške in politično-policijske kolaboracije s sovražnimi državami, ki se je zgodila med Slovenci v letih 1941-1945, ne morejo ostati brez nezaželenih učinkov na njihovo delo. Omejujem se na ugotovitev, da so učinki občutni zlasti na dveh ravneh: diskurz o revoluciji drsi v njeno načelno kriminaliziranje, namesto da bi razpravljali o revoluciji kot o sestavini slovenske zgodovine, in podobno je z diskurzom o protirevoluciji, ko je ta istovetena s kolaboracijo oz. obratno.

Kje torej smo, je sklenil konec leta 1998 pokazati predsednik komisije Pravičnost in mir pri Slovenski škofovski konferenci dr. Anton Stres. V ključnem odstavku svojega sporočila je zapisal: "Druga svetovna vojna je našla Slovence nazorsko, politično in družbeno razcepljene in razklane. V tem položaju sta se ponujali dve možnosti: ali pred skupnim sovražnikom ves narod strne svoje vrste ali pa ena stran položaj izkoristi za dokončen obračun s svojim domačim nasprotnikom. Dejstvo je, da se je zgodila druga, se pravi najslabša in tragična možnost. Zgodovina bo morala nedvoumno in prepričljivo pokazati na vse vzročne zveze, ki so pripeljale do tega, in na odgovorne povzročitelje dokončnega razkola. Vsekakor pa poboji, ki jih je Komunistična partija organizirala v začetku okupacije nad nazorsko in politično nasprotnimi sonarodnjaki, in monopol, ki ga je razglasila nad odporniškim gibanjem, katerega vodstvo je avtoritarno zahtevala zase, govorijo o njeni veliki odgovornosti. To pa seveda ne izničuje odgovornosti drugih za vsa njihova dejanja, četudi jih osvetljuje."³⁴

Odstavek kot zgodovinsko analitični izrek izhaja iz predpostavke, da en pol "razcepljenih" Slovencev sploh ni bil politično ali socialno konstituiran, temveč je bil utemeljen kar v svojem zločinskem namenu samem. Vse drugo je postranskega pomena in nima konstitutivne vsebine. Kajti sama ideja, vdor sovražnika izkoristiti za dokončen obračun z domačim nasprotnikom, za nekakšno "Endlösung", je zločinska in označuje zločinskost subjekta, če se mu pripisuje, in zadošča za njegovo identifikacijo kot subjekta. Po takšnem pristopu k zgodovinski analizi je v odstavku odpor okupatorju kot storitev seveda logično izključen iz presoje. V smislu svoje metode si odstavek prizadeva razpravljanje voditi tako, da bi avtorjeva

³³ Veljalo bi za začetek razčleniti npr. letake "Prebujene Slovenije", glasilo "Naprej zastava slave", zgoraj omenjeni letak "Katolikov v OF". Ljudske reakcije na prihod okupatorjev so malodane še neraziskane.

³⁴ Odrešujoča moč priznanja in obžalovanja. V: Resnici na ljubo : izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih (ur. France M. Dolinar). Ljubljana 1998, str. 6-10.

"stran" lastna zla dejanja [da obstajajo, ne izključuje, a jih ne imenuje] "osvetljevala" z zločinskostjo druge strani. Kolaboracija s sovražnikom se tako ogne izrecnemu tematiziranju. Ni predmet obravnave ne kot problem za okupirani narod v celoti, ne kot problem za žrtve kolaborativnega in protikolaborativnega spopadanja med okupiranimi državljani in tudi ne kot vprašanje dejanja, ki je bilo v drugi svetovni vojni nedopustno. Izključena je predstava o odgovornosti njegovih storilcev, o njihovi odgovornosti za odločitev zanj. In s tem tudi danes ni dopuščeno, da bi se kolaboracija vključila v misel o spravi. Izključuje se misel, da bi moglo iti za pobotanje krivcev s krivci, hoče se priznanje krivde le ene Stresovih strani.

Ali je treba izrecno ugotoviti, da takšno izhodišče in prizadevanje preprosto odstavlja zgodovinopisje kot vedo? Da z njima avtor pač izpeljuje nasledek svoje izkušnje, da slovenski cerkvenopolitični upravičevalci kolaboracije nimajo možnosti, da bi pri svojih domnevnih verskopoličnih somišljenikih v Evropski zvezi dosegli potrditev njihove kolaboracije kot legitimnega načina političnega delovanja v dogajanju druge svetovne vojne na Slovenskem?³⁵ Da je zato bolje o svoji kolaboraciji sploh molčati, če je že ne kar pojmovno zanikati, ter vso težo raje prevreči na dokazovanje grehov in odgovornosti drugih?

Ali, kakor je to nedavno povedal zgodovinar, ki sam pravi, da ne izhaja iz problemov trenja med Katoliško cerkvijo in komunizmom na Slovenskem, ampak ga zanimajo današnji postopki revizionističnega mitologiziranja zgodovine. V njihovem ozadju vidi močno prizadevanje, da bi z revizijo zgodovinskih dogodkov na Slovenskem v času druge svetovne vojne rehabilitirali kolaboracijo. Kot del reinterpretacije narave slovenske narodne identitete se kolaboracija v tej reviziji predstavlja kot trčenje nasprotujočih si stališč o moralnih vrednotah med brezbožnim komunizmom in katolicizmom in se tolmači kot sestavina neke "državlanske vojne" za pravo definicijo narodne skupnosti. Pri tem se izraz odpor nenehno opušča in nadomešča z izrazom "revolucionarni teror", ki je prisilil domobrance kolaborirati z okupacijskimi silami. Gre za ustvarjanje mita o "poštenih kolaboracionistih", ki so jih vodili naboljši nameni in ki so branili svoj narod proti uvoženi židovski, ali še raje, balkanski komunistični ideologiji. Odporniško gibanje se tako pretolmači v patološko zgodovinsko epizodo, za katero ni prostora v pripovedi o utrjenem, biološko pojmovanem narodu, v katerem se po naravi stvari samih dogaja povezanost med slovenstvom in katolištvom. Zgodovinski namen, hegemonija Katoliške cerkve in utemeljevanje skupnosti na (njenih) tradicionalnih vrednotah dobiva tako svoje naravno in bistveno upravičenje.³⁶

Ali je mogoče v današnjem političnem življenju Slovenije kritično razpravljati o

³⁵ Prof. dr. Anton Stres je o tej svoji izkušnji povedal: "Z vprašanji okoli sprave po mojem ni pametno hoditi v Evropo. Te stvari moramo razčistiti med seboj. Kakršna koli kolaboracija z okupatorjem je v Evropi slabo sprejeta stvar, in kar se tega tiče, si bomo morali natočiti čistega vina. Mojih besed ne gre razumeti kot zasuk uradnih stališč Cerkve na levo, saj tudi doslej ni bilo v Cerkvi nikakršne tajne okrožnice, v kateri bi bila zapovedana usmeritev. Povem vam samo, kakšno je čutenje v Evropi. Osebnost imam namreč precejšnje težave svojim prijateljem v tujini razložiti, za kaj je šlo. Sploh pa je del Francije še vedno razdvojen na privrženca Vichyja in odporniškega gibanja, pa vseeno eksistirajo. Zato ponavljam, da te stvari poskušamo razčiščevati doma." - Dnevnik, 7. 6. 1997, št. 152, str. 2, Nepreslišano.

³⁶ Oto Luthar, Breda Luthar: Old past and new histories : reconstruction of the sites of memory and sites of mourning in Slovenia [prispevek na konferenci "Nationalist myths and pluralist realities in Central Europe", University of Alberta, Edmonton, Canada, 27. 10. 2001, v tisku].

zgodovini, ne da bi tisto, vsem potrebno, trajno delovno revidiranje zgodovinopisja mahoma sprevračali v obnavljanje onega morečega in že tako drago plačanega družbenega spopadanja ideologij, v obnavljanje celotne naše, okroglih sto let trajajoče "državljske vojne", če ji že hočemo tako reči? Ali zgodovinarji to zmorejo? Ali ni možnost vendarle dana v dejstvu, da je bila ta sekularna "vojna" za svobodni značaj družbe v Sloveniji enkrat, v letih 1990-1991, že končana, dobljena soglasno?

Angleška "Glorious revolution" iz let 1688/89 ("Slavna revolucija" v prevodu Borisa Verbiča) ni le dogodek iz angleške zgodovine, ko sta Viljem III. in Marija privolila, da sprejmeta angleško krono od parlamenta, in to s pogoji, ki jih je postavil ta. Tu se je na svetu prvič razrešil spor med načelom kraljeve oblasti po božji milosti in med načelom demokratične legitimnosti naroda v podobi izvoljenega parlamenta. "Glorious Revolution" je široko razširjen pojem tudi kot učbeniški vzorec za nauk, da revolucije ne gre enačiti s krvavim uporom ali z državljansko vojno. V njej ni prišlo do prelivanja krvi, vendar pa je pripeljala do odločilne nove ureditve angleškega ustavnega in državnega življenja, do resnične revolucije.³⁷ Tudi v velikih spornih vprašanjih angleške politike je nad radikalno in prelomno obliko odločanja v deželi odtlej vselej prevladal čut njene "Glorious Revolution" za kompromis in zmernost, ugotavlja Hans Kohn v svojem učbeniku o absolutizmu in demokraciji.³⁸ Anglež G. M. Trevelyan pa piše: "Še mnogo rodov potlej so naši predniki govorili o revoluciji leta 1688-89 kot o 'slavni'. A njena slava ni bila v uspehu orožja, v junaškem dejanju, ki bi ga storili Angleži. Izkazalo se je, da ves narod ni močnejši od enega samega, zelo nespametnega kralja. Prav nič posebno častnega ni bilo v tem, da sta morali šele tuja mornarica in vojska, najsi sta bili tudi prijateljski in z veseljem sprejeti, pomagati Angležem, da so si pridobili spet svoboščine, ki so jih zaigrali v nebrzdanih strankarskih sporih. Resnična 'glorija' britanske revolucije je bila v tem, da je minila brez prelivanja krvi, da ni prišlo do državljanske vojne, do klanja ljudi, do preganjanja; predvsem pa v tem, da smo dosegli sporazumno rešitev verskih in političnih nesoglasij, ki so toliko časa in tako močno razdvajala ljudi in stranke. Poravnava iz leta 1689 je dobro prenesla preizkušnjo časa. Rodila je ne samo novo in večjo svobodo, kot jo je kdaj prej poznala Britanija, temveč je tudi obnovila in okrepila državo in vlado imperija."³⁹

Ali ne moremo po prelomu 1990-1991 Slovenci danes - končno! - tudi sami govoriti o naši revoluciji, ki ima podoben značaj in podobno prelomen pomen v naši zgodovini, kakor ju je imela "Glorious Revolution", čeprav šele tristo let za Angleži? Stoletja niso kriterij, veliki in utrjeni narodi so jih potrebovali, da so dospeli do podobnega preloma. Vprašanje je le to, ali je ta prelom res že dosežen. Saj je to temeljni pogoj za življenje vsakega naroda posebej in vseh skupaj v 21. stoletju. Pogoj za to, da hvaljena postmoderna obdrži veljavo vrednote.

Ali torej obstaja v sklopu in sosledju naše zgodovine tudi slovenska "Glorious Revolution"? Nekateri naši filozofi in analitiki slovenske družbe in politike očitno razmišljajo v tej smeri in marsikaj so že uvideli in izrekli. Dovolj ugledni so, da lahko dajejo misliti tudi zgodovinarjem.

³⁷ E. Fraenkel - K. D. Bracher: Staat und Politik. Frankfurt am Main, 1966, str. 218, 297.

³⁸ Hans Kohn: Absolutism nad Democracy 1814-1852. London, 1965, str. 53.

³⁹ G. M. Trevelyan: Zgodovina Anglije. Ljubljana 1960, str. 587-588.

France Bučar se v eseju "Dileme 90. let. O koncu državljanske vojne"⁴⁰ vpraša, kdaj lahko govorimo o državljanski vojni. Ob tem pač misli na svojo rabo tega pojma na konstitutivni seji nove slovenske skupščine 17. maja 1990 v znamenitem izreku o koncu državljanske vojne, "ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja".⁴¹ V svojem razpravljanju natančneje opredeli naravo "državlanske vojne" na Slovenskem kot dolgotrajnega zgodovinskega procesa, ki je nastal zaradi potrebe po preureditvi družbe. Z začetkom NOB se je v vojnem dogajanju, čeprav precej neartikulirano, sprožil proces, ki ga je delno zaustavila in napačno usmerila komunistična stranka, ki pa se je sorazmerno mirno dokončal v pozitivnem demokratičnem smislu in izkazanem večinskem soglasju v letu 1990! "Odpor proti okupatorju ima že sam po sebi sestavine revolucionarnosti," pravi Bučar in ugotavlja, da "se je ta odpor vseskozi prepletal z revolucijo", ter pri tem opozori, da "gre za dva popolnoma različna in povsem avtonomna procesa". Poleg revolucije, ki jo je "izvajala" KPS, je bila "izrazito prisotna in poudarjena" tudi "usmerjenost v novo družbeno ureditev". Drži, meni Bučar, da je partija boj za osvoboditev "izkoristila" za "svojo" revolucijo, toda hkrati opozarja, da je v tej ugotovitvi "samo pol resnice". Namreč: Partija je "izkoristila" še nekaj drugega, to je "trdno prepričanje vseh [udeležencev NOB], da je treba hkrati v družbeni ureditvi marsikaj bistveno spremeniti, če se hočemo res osvoboditi." Po Bučarjevem mnenju je bilo takšno prepričanje upravičeno: "Tako huda katastrofa, kakršna je zadela narod z okupacijo, ni bila samo posledica popolne premoči tujega napadalca ... Predvsem ni bilo volje za obrambo take države ... ki ni imela niti najmanjšega poslušanja za varovanje slovenskega narodnega obstoja ... ki je bila v socialnem pogledu izrazito brezbrizna za tegobe navadnega delovnega človeka; v političnem pogledu diktatorska in antidemokratska; v svetovnonazorskem pogledu arhaična in nazadnjaška ... s koruptno upravo ... Ali naj bi osvoboditev pomenila vrnitev v isto politično in socialno močvirje, ki je bilo pravi in najgloblji vzrok narodne katastrofe? ... Vsem je bilo jasno samo, da vrnitev v prejšnje stanje ni mogoče. ... Dodatna in usodna nesreča v tej katastrofi je bila, da tedanje vodilne družbene strukture, še posebej obe vodilni politični stranki, in niti Katoliška cerkev, tega odločilnega socialno-političnega dejstva ... niso dojele ... v vsakem poskusu spremembe [pa] videle komunistično zaroto ... Partija se je samo postavila na čelo tega, kar se je že samo ponujalo. Celo terjalo voditelja ..." In k temu ugotovitev: Ignoranca teh in takšnih dejstev je sokriva za raznetenje "državlanske vojne". Druga stran "se je najprej politično, nato pa tudi z oboroženo silo zoperstavila slehernim spremembam", pravi Bučar in k temu pristavi pomembno tezo: "Pod površino teh dogajanj je v Sloveniji začel v bistvu potekati dolgo zamujeni proces moderne družbene preosnove, ki ga je večina bolj razvitih evropskih držav že davno pustila za seboj - pod najrazličnejšimi oblikami, večinoma meščanskih revolucij ..." Nadaljnja zgodovina je problem prekrila in ga ni rešila. Z odprtim vprašanjem se je soočila slovenska družba ob prehodu v demokratično ureditev. Do večinskega soglasja o družbeni ureditvi, s kakršnim se končujejo državljanske vojne, "je pri nas prišlo na sorazmerno miren način, ko so prevzele oblast nove sile, ki so nastopile po zlomu komunističnega režima." - K trenutnemu položaju v Sloveniji pa Bučar pripominja: Ne vidijo vsi še konca tega procesa. V aktualni

⁴⁰ Delo, Sobotna priloga, 28. 9. 1996.

⁴¹ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 127.

politiki se zaradi teženj priti na oblast in vzpostaviti stanje pred letom 1941 vsiljuje teza, ki pomeni "napol obsedno stanje". To je teza, "Državljska vojna nikakor še ni končana ... dokler mi ne pridemo na oblast ..." (Besede v oglatih oklepajih dodal J. P.)

V sozvočju z Bučarjevimi razglabljanji se zdijo besede Dimitrija Rupla, slavnostnega govornika pred partizansko bolnišnico Ogenjca, kjer so se 28. julija 2002 spominjali dogodkov iz roške ofenzive: "Slovenci so se v drugi svetovni vojni požrtvovalno bojevali za svojo domovino, pri čemer je treba reči, da niso imeli strahu pred močnejšimi sovražniki. V osrčju slovenskega osvobodilnega gibanja se je tako oblikovala alternativna slovenska družba, to osvobodilno gibanje je bilo začetek slovenske državnosti."⁴²

Svoje poglede na ta vprašanja je na mnogih mestih v svojih knjigah, v katerih objavlja izsledke svoje monumentalne analize slovenske dramatike, razložil Taras Kermauner. Posebno strnjeno v drugi knjigi o "kompleksu Celjskih".⁴³ V avtorjevem slogu povzemam nekaj misli, ki jih najdemo na straneh 6-20.

Kermaunerju se zdi, da je KPS imela prav, ko je izražala svojo radikalno negativno sodbo o slovenskih strankah, o meščanski politiki od Kramerja do Natlačena. Četudi KPS ni imela prav glede usode in narave strankarske demokracije, glede liberalne družbe, glede tekme med liberalno družbo in komunističnim totalitarnim sistemom, se ni motila v svoji negativni sodbi o realni, moralni moči, vizionarnosti, umski analitičnosti itn. predvojnih strank oz. njihovih vodij. Upošteva to poudarjeno razliko, je imela prav v tem, da je zaničevala obstoječe stranke, da jih ni imela za ustrezne, da bi v odločilnem trenutku ob okupaciji dvignile slovenski narodni ljudski upor, kaj šele upor, povezan s temeljnimi družbenimi reformami, ki ga je sama reinterpreterala v levo revolucijo. Njeno dejanje, to je NOB z levo revolucijo, je bilo za Slovence in slovensko zgodovino odločilno. Slovencem je omogočilo emancipacijo v samostojno avtonomno kolektivno osebo, ki je mogla postati od leta 1943 naprej, z vrhom leta 1991, lastna nacionalna država. Za kaj takega tedanji politiki, naj so se imenovali kakor koli, niso bili sposobni; bili so ne le nepripravljeni, ampak idejno, osebno, moralno, skratka vsestransko neprimerni. V letu 1940 je bilo jasno, kje je Evropa, kje je z njo tudi Slovenija, da je potrebna radikalna revolucija zoper vladajoče politične in družbene strukture. Partija je zmogla zbrati okrog sebe vitalne dele slovenstva, takratna desnica ne. Ta se leta 1941 ni odločila niti za desno revolucijo, kot se je Paveličevo ustaštvo na Hrvaškem. Rupnik je sodeloval z okupatorjem, bil je marioneta tujih sil, dejansko smrtnih sovražnikov Slovenije, agent tako italijanske fašistične države kot nemškega Rajha. - Poleg vsega tega pa je bil fašizem bistveno bolj negativen od komunizma. Komunizem je v marsičem, posebej v Sloveniji, zastopal tradicijo razsvetljenstva-liberalizma-humanizma, opravljal tisto, česar slovenski liberalci niso zmogli. T. Kermauner noče reči, da tedaj liberalna družba ni imela nobenih možnosti. Pravi le, da bi morali biti takratni slovenski liberalci bistveno drugačni, kot so bili. Ali pa je bilo res nujno, da v letih 1940/41 niso - zaradi objektivnih zgodovinskih, družbenih vzrokov - mogli vzpostaviti lastne skupinske politično učinkovite platforme, gibanja, ampak so se morali pridružiti

⁴² Dnevnik, 29. 7. 2002, št. 202, str. 4.

⁴³ Taras Kermauner: Junak Janez in svetnik Anton - Kompleks Celjskih 2. Slovenski gledališki muzej : Ljubljana 2000.

ali eni ali drugi skrajnosti? To bi bila nova teza, podmena, vprašanje. Sposobnejši so se zagotovo pridružili Kidriču: Vidmar, oba Kozaka, Šnuderl, Marušič, Puc, Gangl, Golia, Jeras itn. Cilj tistega časa pač ni bil ohraniti liberalno družbo, ampak narediti družbeno revolucijo, povezano z razredno, a na osnovi narodne, ki vodi v nacionalno. Liberalno družbo bi bilo treba upoštevati, vendar je v revolucijah ponavadi, če ne strukturno, dana v oklepaj. Tudi v francoski revoluciji, tudi v angleški za časa Cromwella. Partija - leva revolucija - je omogočila Slovincem, da razvijejo voditeljske sposobnosti, kot so jih Francozi med svojo revolucijo in pod Napoleonom kot generali in maršali, kot Rusi v oktobrski revoluciji, kot Angleži v svojih revolucionarnih vojnah. Če neki narod ne naredi revolucije, tj. takšne vojaške radikalne akcije, ki potegne vse ljudi v mejni položaj, ostane narod hlapcev, tlačanov, uradnikov. Brez partije in njene leve revolucije bi bila Slovenija - začasno - enaka otoku sredi oceana, tako kot argentinska slovenska politična emigracija; ne bi imela tistega, kar v tem svetu odloča: svoje vojske in države. Ravno ti dve nujni dejstvi sta nastali v levi revoluciji, in se dovršili leta 1991, pravi T. Kermauner.

Peter Kovačič Peršin pa v svoji študiji "Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem" govori o vlogi političnega katolicizma v naši zgodovini in v zvezi s tem pravi o revoluciji naslednje: "Toda okupacija in hkrati [v dotedanjem zgodovinskem razvoju še] neizvedena nacionalna emancipacija slovenskega naroda, ki jo je zaviral [katolicistični] model domačijskega slovenstva, je naravnost terjala nacionalno revolucijo, ki naj bi konstituirala slovenstvo kot nacijo. To je bilo tudi mogoče zaradi izrazite nacionalno emancipacijske naravnosti KP Slovenije, ki je svoj nacionalni program postavila za prednostni cilj revolucije. Tudi naravnost njenih zaveznikov je bila izrazito revolucionarna in tu ni prihajalo do načelnih nesoglasij."⁴⁴ (Besede v oglatih oklepajih dodal J. P.)

Sam bi k povzetkom Bučarjevih, Ruplovih, Kermaunerjevih in Peršinovih misli rekel še takole:⁴⁵ Nastanek slovenskega naroda je istočasen z drugimi. Zapozneno je šele njegovo "politiziranje", preskok na državotvorno področje. Slovenci so star narod, ki je osnove za svoj današnji položaj razvijal stoletja, skoraj vzporedno s procesi reformacije in industrijske revolucije v Evropi. Toda le pozno so se prebili skozi zanke širše multietnične vladarske države, ki jo je na poti v moderno centralizacijo, po zgledu velikih držav na zahodu Evrope, že zgodaj prehitel proces vernakularizacije (gre za socialno oznako, za jezik podrejenih). Dolgo neuvidena, nato zatajevana, je bila vernakularizacija končno odločilna. Za državo še posebno na jugu, v razmerju do slovenskih dežel, kjer nastaja problem narodne države, ki združuje v sebi koncept državljanstva z idejo teritorialne in kulturne identitete. Ta vrstni red zgodovinskih dejavnikov v procesu nastanka narodne države je pri Slovencih obrnjen, zato je razvoj zapoznel in se odloči šele leta 1918. Vse dotlej bi bil - prek faze federalizacije - še mogoč proces avstrijske centralizacije (integracije) v obsegu dotedanjih meja. V letu 1848 je bila faza federalizacije nastavljena, a jo je

⁴⁴ Delo, Sobotna priloga, 25. 11., 2. 12. in 9. 12. 2000.

⁴⁵ Tu poskušam na naš primer pogledati tudi z očmi pokojnega norveškega sociologa Steina Rokkana, ki je po poti primerjave z zgodovino zahodne Evrope izdeloval svoj makromodel državotvornosti za "nove" narode, zavedajoč se, da se giblje na meji med historiografijo in družboslovjem. Skupaj z izraelskim profesorjem S. N. Eisenstadtom sta v sedemdesetih letih vodila Unescov program v tem smislu in urejala serijo Building States and Nations (Sage Publications, Frankfurt-London-Chicago).

pretrgal cesarski absolutizem, ki je idejo enotne države predal v roke nemškemu liberalnemu nacionalizmu. Ta je sprevračal naravno germanizacijo, ki jo je z uničevanjem tradicionalnih vej gospodarskega obstoja prinašala nastajajoča svetovna ekonomija, v načrtno nemško nacionalistično, kar je pri Slovencih zbudilo zavestni odpor. Pomembna je zdaj Cerkev, ki je v katoliški Evropi ostala supraterritorialna, po francoski revoluciji pa je dobila vlogo v razvoju perifernih nacionalizmov. Dejavnik slovenstva postane, ko se otrese jožefinizma in postavi v opozicijo nemškemu liberalizmu z njegovim nacionalizmom vred. S socialno in kulturno organizacijsko akcijo tudi proti "otroku liberalizma" - socializmu - postavlja na noge civilno družbo in si jo hkrati močno podreja.⁴⁶ Vztrajnostni moment ozemeljskega umikanja habsburške monarhije na jugozahodu je Slovence po njenem razpadu razkosal. Leta 1918 so v državnem pogledu novorojeni, a za življenje v Evropi revizionizmov po prvi svetovni vojni (še) nesposobni brez posebne zaščite. Jugoslavija je bila zanje inkubator, da so se mogli pobrati in shoditi. Toda prav Jugoslavija, ki bi bila primerna slovenskemu pojmovanju, da bodi inkubator samostojnih narodov, je nesprejemljiva za srbsko narodnodržavno koncepcijo. Slovenci so svojo misel vendarle uveljavili v drugi svetovni vojni, v odporu proti fašistični in za njih tudi narodno uničevalski sovražni osvojitvi. Odporu je prva odprla zavore in ga nato mogla usmerjati prepovedana komunistična stranka, stranka revolucionarnega socializma. Zdaj tudi v nasprotju z odločitvijo radikalno desničarskih delov starih, nekdanj režimskih strankarskih vodstev za funkcionalno, ne več zgolj oportunistično kolaboracijo, ki se je izoblikovala vzporedno k odporu, k temu novemu pojavu med Slovenci. Takšna kolaboracija je izpodnesla tla protikomunistični protirevoluciji, ker je politično potrdila argumente narodne revolucije, ki jo je v razvijanju odpora zastavila takratna slovenska levica. Širša jugoslovanska avnojska revolucija je ustvarila vtis nove skladnosti ideje o Jugoslaviji z idejo o narodih, enakopravnih na temelju njihove samoodločbe in domnevne preseženosti srbskega centralizma. Takšen vtis je nastajal zlasti zato, ker se je povezal s perspektivo socialistične preobrazbe. Odtlej je Jugoslavija delila usodo te revolucije, ki je sicer zidala na pluralizmu narodov, ne pa tudi na demokratičnem pluralizmu. In resnica je tudi, da se zmagovalci niso zavedli, da je zmaga bila mogoča le v vojni, ne tudi v miru. Vzlic temu je doba 45 let kontroverzne, a mirne zgodovine narodov federativne Jugoslavije - v socialističnem razvoju od 1948 naprej preišljeno samosvoje, mednarodno od sovjetskega bloka ločene - spremenila gospodarsko, socialno, kulturno in idejno strukturo federalne republike Slovenije. To je bilo mogoče tudi zato, ker je bila Slovenija po učinku medvojne NOB združena s Primorsko in si je mogla ustvariti samostojno povezavo z Jadranom, četudi vzhodno od Trsta. S takšno utrditvijo njenih življenjskih zmožnosti je ta doba Slovenijo razvila do te mere, da je dežela zmogla samostojno preseči zmotne, totalitarne politične usmeritve svojega, v marsičem sicer samorastniškega sistema socializma, in družbo končno reformirati na temelju osnovnega pluralno političnega soglasja o narodnodržavni samostojnosti in o

⁴⁶ Slovensko posebnost je junija 2001 na posvetu SAZU o Katoliški cerkvi in državi opazil avstrijski profesor Ernst Hanisch: "Katolicizem se je povezal ali z nacionalno družbo, kot se je to zgodilo v slovenskem delu monarhije, ali pa je tako kot na Dunaju poskušal zavzeti nadnacionalni in na cesarja osredotočen položaj." - Pripominjam, da razbiram močno posebnost, prav drugačnost slovenskega političnega katolicizma v krogu katoliških narodov stare Avstrije, zlasti Poljakov, v svoji knjigi o Ivanu Šušteršiču.

sprejemu gospodarskega in političnega sistema, ki se je uveljavil v Evropski zvezi.⁴⁷

To je bilo prelomno soglasje za uveljavitev modela liberalno demokratične družbe na novodoseženi razvojni ravni naroda, ki je na postmoderni način pre-rastel skušnjave in prakso svojih totalitarizmov obeh vrst, integralno versko-političnega in razrednorevolucionarnega, ki sta nekoč, vsak v svojem času poskusila, da bi se trajno poistovetila z narodom, oba po poti idejne in politične polarizacije in izločanja ljudi. Nastanek in ubesedenje tega prelomnega soglasja sta seveda v največji meri odsevala časovno novejša slaba izkustva države in naroda s postopki drugega totalitarizma, tj. 45-letne vladavine komunistov v svetu slovenskega socializma. Toda tudi prvi s tem ni dobil odveze. V demokratični narodni državi državljanov, Republiki Sloveniji, je vsak totalitarizem postal zgodovinsko neustrezen, zastarel, neznosen, prav izrecno preklican zaradi soglasno sprejete odločitve, ki je v slovenskem razvoju primerljiva z angleško "slavno" revolucijo. Ta prelomna odločitev stoji kot zadnja v tisti vrsti, ki jo je pred desetletjem na posvetu o "Slovenskem uporu 1941" prvi kot nerazdružljivo ugotovil Bogo Grafenauer, namreč sklepna v sklenjeni vrsti prelomnih letnic 1918-1941-1991. Vse tri in še tista iz leta 1848 z njimi so bile druga drugi pogoj. Vsakdo se v njih lahko najde po svoje.

V Cankarjevih "nebesih pod Triglavom" so ljudje v letih 1990-1991 glorijo te prelomne odločitve pač vsi doživeli, jo povzdigovali, si jo drug drugemu obljubliali.⁴⁸ Če torej slovenska "slavna" revolucija obstaja, je lahko prav ona tudi zgodovinsko razgledišče. Razglednik narodu za pogled in razumevanje, kako je v teh stotih letih nebrzdanih razdvajanj ljudi in strank prispel do nje, česa se mu je treba izogibati v prihodnosti, če hoče ohraniti njene vrednote. Arhimedova točka za zgodovinarje, da bi zmogli svoje delo voditi v strugo stvarnega spoznavanja in ne politiziranja zgodovine. Da bi v trajnem revidiranju dosežkov svojega dela pospeševali pripravljenost današnjih ljudi, da svojo zgodovino sprejmejo kot svojo lastno, tudi najbolj boleče trenutke v njej, saj se brez svoje zgodovine ne morejo ne razumeti in ne identificirati, ne pred seboj ne pred svetom. Da bi jim bilo lažje tvorno živeti kot svobodna družba danes, da bi jim to razumevanje zagotavljalo, da bodo tudi jutri zmogli preskušnje prestajati tako, da bodo svobodna družba ostali in obstali še naprej.

Brez spoznanja, da so bili v Sloveniji ljudje stvaritev in stvarniki te lastne "spoznamne revolucije", brez priznanja njene sosledne in dopolnjujoče se zgodovinske

⁴⁷ "Če smo med najboljšimi državami na prehodu v tržno gospodarstvo, smo to predvsem zaradi tistega, kar se je dogajalo v preteklosti," je opomnil prof. Aleksander Bajt, ko je pisal o razlikah s prejšnjim sistemom. V: Dnevnik, 28. 11. 1995, št. 323, str. 2, Nepreslišano.

⁴⁸ Ob prizoru tega sporazumnega preloma je tajnik Papeškega sveta za dialog z neverujočimi dr. Franc Rode začutil nagib reči: Bili sta tu "dve hipoteki (...) komunizem in Jugoslavija. Rešili smo se prvega in druge". A hkrati je tudi on ravno v letnicah 1848-1918-1945-1991 ugotovil strukturo moderne slovenske zgodovine, iz katere je prizor vzniknil. Prav ta niz letnic je povezal, vsako posebej, s sklenjeno vrsto tistih dejstev, ki to zgodovino nosijo: 1848 - narodni politični program Zedinjene Slovenije, 1918 - najboljši mogoči način zagotoviti razcvet slovenske narodne biti, 1945 - medvojni tragični razdor, pa vendar korak naprej v uresničevanju programa Zedinjene Slovenije, 1991 - priložnost za ustvaritev samostojne in neodvisne države. Svoj pogled je sklenil takole: "To priložnost smo izkoristili. Elegantno in spretno." - Glej Franc Rode: Slovenska nacionalna zavest, Draga 1992, Ljubljana 1992, str. 16-23. - Primerjaj tudi moj referat "Zgodovinski pluralizem motivov za osamosvojitve Slovenije", za konferenco Znanstveno-raziskovalnega središča RS v Kopru, 25. - 26. oktobra 2001 ob deseti obletnici samostojnosti Republike Slovenije (v tisku).

strukture, ne bomo zmogli koraka čez svojo senco, senco Prešernovega Ajdovskega gradca iz 20. stoletja. Vsaj zgodovinarji ne. Spoznanje, da se je Slovincem zgodila revolucija na tak način, omogoča novo trdno, integralno, vseobsežno perspektivo. Omogoča narodu, državi, državljanom in državljanom zrel, trezen pogled iz 21. stoletja, ko se svet vrti naprej tako, da je celo predstavnik pravosodja v ZDA začutil potrebo izreči svoji deželi in svetu vznemirljivo svarilo: "Za zaprtimi vrati demokracije umrejo!"⁴⁹ Na trenutke se zdi, kakor da postaja stari up na svobodo, enakost in pravičnost komaj še nekakšna noga med vrati. Pri nas je ta vrata odprla, po angleško notranje mirno, a vendar obdana tudi s pravo, kar triglavsko glorijo, slovenska sporazumna revolucija.

30. oktober 2002

---

⁴⁹ Sodnik ameriškega zveznega pritožbenega sodišča v Cincinnatiju Damon Keith. V: Dnevnik, 30. 8. 2002, št. 233, str. 9, Darko Štrajn: Zlo izrednosti.

Obletnice

Janko Pleterski - osemdesetletnik

Med ključnimi osebnostmi, ki so s svojim znanstvenim in pedagoškim delom trajno zaznamovale slovensko zgodovino od srede 20. stoletja dalje, je poleg drugih velikih profesorjev in akademikov njegove in malo starejše generacije, jasno izrisana tudi podoba akademika prof. dr. Janka Pleterskega. Njegova ustvarjalna življenjska in poklicna pot se je začela 1. februarja 1923 v Mariboru in po osnovnošolskih letih nadaljevala v Ljubljani, kjer je obiskoval realno gimnazijo. Ko sta Jugoslavija in

Slovenija aprila 1941 postali fašistični in nacistični plen, se je takoj odločil za slovenski narodni in osvobodilni upor; italijanski okupator ga je kot gimnazijskega maturanta že 25. avgusta aretiral in obsodil na dve leti zavora, ki ga je do novembra 1943 prestajal v kaznilnici v Alessandriji. Po izpustitvi iz zavora se je po nekajmesečnem bivanju v z žico obdani Ljubljani julija 1944 uspel pridružiti partizanom. Ob koncu vojne je bil dodeljen Oddelku za zaščito naroda, kjer je ostal do demobilizacije novembra 1945. Nato je v Beogradu opravil diplomatsko šolo Ministrstva za zunanje zadeve (MZZ) in bil v letih 1947-1951 zaposlen na MZZ. V tem času, ki je sovpadal s prizadevanji Federativne ljudske republike Jugoslavije za pravično rešitev slovenske narodne in jugoslovanske severne meje, je v njem dokončno dozorela odločitev, da se posveti preučevanju novejši slovenske zgodovine in v njenem okviru posebej slovenskemu narodnemu vprašanju. Po službovanju na MZZ in intenzivni dejavnosti v zunanjepolitični redakciji Radia Ljubljana je leta 1953 kot izredni študent vpisal študij zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Istega leta se je tudi zaposlil na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Leta 1957 je diplomiral in 1962 doktoriral.

Janko Pleterski se je v letih raziskovalnega dela na Inštitutu za narodnostna vprašanja uveljavil kot vrhunski poznavalec slovenskega narodnega vprašanja in narodne politike sploh. To je potrdilo tudi povabilo prof. Frana Zwittra, naj vstopi med vrste ljubljanskih univerzitetnih učiteljev. Zgodovino Slovencev in jugoslovanskih narodov od 1879 oziroma 1878 do 1918 je na Filozofski fakulteti začel predavati v študijskem letu 1969/70. Leta 1971 je bil izvoljen za izrednega, leta 1974 pa za rednega univerzitetnega profesorja. V letih 1970-1976 je predaval zgodovino narodov Jugoslavije v 19. in 20. stoletju tudi na tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. V letih 1979-1981 je bil dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, leta 1989 pa je bil za dveletno mandatno obdobje izvoljen za predsednika Sveta Univerze v Mariboru. Po upokojitvi leta 1982 sta ga nezmanjšano raziskovalno delo in nesporen znanstveni ugled vodila v Slovensko akademijo znanosti in umetnosti. Prof. Pleterski je bil leta 1989 izvoljen za njenega dopisnega, leta 1993 pa za rednega člana.

Druga polovica osemdesetih let je bila za prof. Pleterskega tudi čas aktivnega sodelovanja v tedanjem razgibanem družbenem in političnem življenju. Med leti 1986-1989 je bil član Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, v katerem je pomembno prispeval k izrazitejšemu poudarjanju narodnega stališča slovenskih komunistov; tu je vsekakor treba spomniti na njegov odmeven uvodni referat o vprašanju narodne samoodločbe, enakopravnosti in svobode na zasedanju CK ZKS 7. julija 1989. V letih 1988-1990 pa je bil član Predsedstva Socialistične republike Slovenije oziroma Republike Slovenije, v katerem je bil odgovoren za področje znanosti in kulture. Njegovo tedanje neposredno politično delo je temeljilo v živem zanimanju za aktualno družbeno in politično problematiko, ki ga spremlja na življenjski poti. To med drugim kažeta tudi dve desetletji tvornega pripadanja enemu od oblikovalcev slovenske stvarnosti po drugi svetovni vojni - *Našim razgledom*. Janko Pleterski je bil član uredništva tega elitnega časopisa za politična, gospodarska in kulturna vprašanja v letih 1954-1974.

Ob orisu življenjske, znanstvene in akademske poti prof. Pleterskega pa v pričujoči jubilejni besedi seveda velja poseben poudarek žlahtni zgodovinarski biti, ki jo pooseblja. To je tisto, s čimer neprekinjeno nagovarja več generacij zgodovinarjev obenem, in to tako v osnovnem načinu - vrsti pretanjenih monografij, sintetičnih del, razprav in drugih obravnav, kot tudi prek različnih javnih nastopov, predavanj in zelo dragocenih osebnih strokovnih pogovorov. Vse to so izjemne priložnosti, ko se lahko znova srečujemo s problemsko širino zgodovinopisnega dela prof. Pleterskega, s katero povečuje spoznavni prostor slovenskega in mednarodnega zgodovinopisja, enako kot je to veljalo tudi za zgodovinopisje v jugoslovanski državi. Če opredelimo temeljne problemske sklope in dela prof. Pleterskega, na katera se lahko danes opre zgodovinopisna veda, začnimo s tistim, s katerim je vstopil v zgodovinopisje in h kateremu se nenehoma vrača: narodnostnim problemom koroških Slovencev. Zavezal se mu je že z izredno uspelim seminarskim delom *Politični profil koroškega časopisa "Mir" 1882-1920*, za katero je dobil študentsko Prešernovo nagrado; delo je nato objavil Zgodovinski časopis v letniku 1956/57. Vrhunsko osmislitev problema koroških Slovencev pa predstavlja njegovo doktorsko delo, ki je pod naslovom *Narodna in politična zavest na Koroškem : narodna zavest in politična orientacija prebivalstva*

slovenske Koroške v letih 1848-1914 izšlo leta 1965. Študija, za katero je isto leto prejel nagrado Sklada Borisa Kidriča, je leta 1996 pod naslovom *Slowenisch oder deutsch? : nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten 1848-1918* izšla v Celovcu. Janko Pleterski je leta 1970, ob petdesetletnici koroškega plebiscita, ponovo poglobljeno obravnaval koroški problem, ko je skupaj z Lojzutom Udetom in dr. Tonetom Zornom uredil monumentalni zbornik *Koroški plebiscit*, ki velja za nesporno standardno delo o usodnem dogajanju na mednarodnem diplomatskem odru in na Koroškem v letih 1919-1920. V zborniku je prispeval tri razprave: *Slovenska Koroška pred prvo svetovno vojno*, *Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno* in *O prvinah in značaju plebiscitne odločitve*. Slednja je kot samostojna publikacija leta 1980 izšla tudi v nemškem prevodu (*Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten*) v Celovcu. K tej problematiki se je vrnil tudi v delu *Der ungleiche Grenzstreit*, ki je leta 1983 izšlo Celovcu. Številnim obravnavam položaja koroških Slovencev je leta 2000 dodal še knjigo *Avstrija in njeni Slovenci 1945-1976*, v kateri so zbrani spisi in predavanja o vznemirljivem obnašanju Avstrije do Slovencev na Koroškem po drugi svetovni vojni; nemški prevod te knjige sedaj pripravljajo v Celovcu.

Drugi problemski sklop, s katerim je prof. Pleterski obogatil slovensko in širše zgodovinopisje, predstavljajo njegove poglobitve v slovensko zgodovino in narodno politiko od druge polovice 19. stoletja do leta 1918. Poleg številnih obravnav jo označujeta dve izjemni monografski deli: znana *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* iz leta 1971 (srbohrvaški prevod 1976) in v našem zapisu pred desetimi leti¹ napovedana študija *Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. V slednji, ki je izšla leta 1998, je Janko Pleterski znova dokazal svojo nezadržno ustvarjalno silo in intelektualno moč ter zanj značilno voljo odzvati se raziskovalnim izzivom. S študijo o Ivanu Šušteršiču, vodilnem slovenskem politiku zadnjih dveh desetletij habsburške monarhije, je prof. Pleterski zapolnil vrzel, ki je bila v slovenskem zgodovinopisju povezana s Šušteršičevo vlogo in pomenom v novejši slovenski zgodovini. Študija je za današnje osvetljevanje slovenske narodnopolitične identitete izjemnega pomena tudi zato, ker razčlenjuje proces modernega večstrankarskega idejnopolitičnega izoblikovanja slovenskega naroda, ki se je začel v devetdesetih letih 19. stoletja. Obenem pa pomeni nepogrešljivo osnovo nadaljnjih obravnav razvoja Katoliške narodne oziroma Slovenske ljudske in nato Vseslovenske ljudske stranke do leta 1918.

Poleg omenjenih monografij je prof. Pleterski o slovenski zgodovini in narodni politiki v habsburški monarhiji objavil še več drugih del. Leta 1980 je za reprezentativno zbirko Avstrijske akademije znanosti in umetnosti *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* prispeval odličen sintetični pregled zgodovine Slovencev od leta 1848 do razpada monarhije, v letih 1980 in 1982 pa je objavil še zbirki virov o političnem preganjanju Slovencev v Avstriji v letih 1914-1917. Leta 1981 so izšle še znane *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Prof. Pleterski je tedaj v široki slovenski strokovni javnosti užival že tolikšen ugled, da je ocenjevalec knjige ob tej priložnosti zapisal: "Avtorja ni reba posebej predstavljati, saj se je s svojim delom zapisal med naše najbolj prodorne in razmišljajoče zgodovinarje

¹ Jurij Perovšek: *Janko Pleterski - sedemdesetletnik*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, št. 1-2, str. 221-225.

za obdobje zadnjih sto let slovenske zgodovine in velja za problematiko nacionalnega vprašanja za nesporno avtoriteto ne le v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji in inozemstvu."² V tem delu je poleg razprav o ključnih vprašanjih slovenske politike v zadnjih treh desetletjih monarhije objavil tudi vrsto obravnav o vlogi narodnega vprašanja v marksistični misli in politični praksi ter nacionalni politiki jugoslovanskih komunistov v prvi jugoslovanski državi in med drugo svetovno vojno. Ta tema predstavlja še en, zaokrožen problemski sklop v zgodovinopisnem opusu Janka Pleterskega. Prof. Pleterski je namreč ne le v slovenskem pač pa tudi v jugoslovanskem prostoru v drugi polovici šestdesetih let in v sedemdesetih letih 20. stoletja odločilno prispeval, da je obravnavanje odnosa KPJ do nacionalnega vprašanja zaživel na ravni sistematičnega in poglobljenega znanstvenega preučevanja. To je bilo za uveljavitev objektivnega in samostojnega pogleda na zgodovino revolucionarnega delavskega gibanja velikega pomena.

Poseben problemski sklop, ki je pritegnil prof. Pleterskega, je bila novejša zgodovina jugoslovanskih narodov. Poglobitev v to problematiko je treba med drugim poudariti zato, ker slovenski zgodovinarji v svojih obravnava v glavnem ne presegajo ožjega slovenskega okvira. Janko Pleterski je to storil že leta 1975 oziroma 1984 v knjigah *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije* in *Delavsko gibanje in ZKJ*, ki ju je pripravil skupaj z Brankom Božičem. Glavno delo s tega področja pa je znani problemski trinom *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, ki pomeni prvo sintetično historiografsko obravnavo nacionalnega vprašanja jugoslovanskih narodov v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja, izvedeno skozi vsebinski neksus njihovih narodno in socialnoosvobodilnih procesov in fenomena jugoslovanske državne skupnosti. Delo je doživelo štiri izdaje (v Beogradu 1985 in 1988, Ljubljani 1986 in Skopju 1988), zanj pa je avtor leta 1986 oziroma 1987 prejel tedaj prestižni NIN-ovo in Kidričevo nagrado. Ker je v njem zagovarjal demokratično in v resnici federativno, na samoodločbi utemeljeno državno sobivanje jugoslovanskih narodov, je s strani nekaterih velikosrbskih zgodovinarjev doživel precej ugovorov in pripomb in vse argumentirano zavrnil. Delo je namreč vrhunsko domislil, saj je osnovo zanj pomenila že priprava plenarnega referata *Federalna država in načelo federalizma v zgodovini*, ki ga je v imenu skupine avtorjev podal na svetovnem kongresu zgodovinskih ved leta 1980 v Bukarešti. Svoje odlično poznavanje jugoslovanskega narodnopolitičnega kompleksa je pokazal tudi ob izidu nove *Zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije* (Beograd 1985, Ljubljana 1986), v kateri je avtor uvodnega poglavja - odlične sinteze socialne, politične in družbenorevolucionarne zgodovine jugoslovanskih narodov od konca 19. stoletja do ustanovitve KPJ leta 1919.

V devetdesetih letih se je Janko Pleterski posvetil še eni zgodovinopisno in mišljenjsko zelo živi problematiki: času druge svetovne vojne na Slovenskem. Zanimajo ga vprašanje zgodovinske zmožnosti ali nezmožnosti, nujnosti ali ne za protiokupatorski upor, revolucije, kolaboracije in državljanske vojne, žrtev v drugi svetovni vojni in narodne sprave. O tem je v zadnjih dobrih desetih letih napisal vrsto razprav in člankov, leta 1993 pa izdal tudi knjigo s pomenljivim naslovom

² Franc Rozman: Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Založba Obzorja, Maribor 1981, 439 str., Documenta et studia historiae recentionis II. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 22, 1982, št. 1-2, str. 281.

Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi. V presoji teh

vprašanj izhaja iz ocene o eksistencialni narodovi ogroženosti, kar je v dneh pred napadom na Jugoslavijo prepoznala tudi takratna slovenska politična elita, in uveljavlja emancipacijski pogled na protiokupatorski upor, ki se je odvijal v okviru svetovnega protifašističnega boja. Svetovno ločnico, ki je potekala na fronti fašizem/protifašizem, smatra za ločnico, ki jo je treba upoštevati tudi pri presojanju večplastnega in večkrat protislovnega dogajanja na slovenskih tleh v času okupacije. Svoje poglede na ta vprašanja je poudaril tudi na simpoziju *150 let slovenskih narodnih programov*, ki ga je leta 1998 organizirala Revija 2000 in na treh velikih simpozijih Slovenske akademije znanosti in umetnosti: leta 1991 na simpoziju *Slovenski upor 1941*, 1994 na simpoziju *Slovinci in država* in 2001 na simpoziju *Država in cerkev*. Naj ob tej priložnosti spomnimo, da je bil akademik Pleterski v najožjem jedru snovalcev teh pomembnih simpozijev SAZU.

Naša jubilejna beseda ne bi bila popolna, če ne bi spregovorili še o učiteljski podobi akademika prof. dr. Janka Pleterskega in njegovi povezanosti z Inštitutom za novejšo zgodovino v Ljubljani (do 1989 Inštitut za zgodovino delavskega gibanja). Kot profesor je študente privlačil s svojim natančnim, preglednim in z občuteno zgodovinopisno analizo povezanim podajanjem slovenske in jugoslovanske zgodovine. V vlogi izpitnega izpraševalca je vedno pokazal svojo izbrano osebnostno držo, tisti, ki so se po diplomi odločili za magistrski in nato še za doktorski študij, pa so lahko spoznali še razsežnost mišljenjskih fines, ki opredeljujejo njegovo veliko historiografsko erudicijo ter sistematično, od stopinje do stopinje domišljeno in nesebično mentorsko oblikovanje mladih zgodovinarjev za raziskovalni poklic. Te markantne lastnosti prof. Pleterskega so se polno odrazile tudi v sodelovanju z našim inštitutom. Prof. Pleterskega namreč z vodilno ustanovo za preučevanje slovenske novejša zgodovine že dolga leta veže tesna strokovna in prijateljska vez. V letih 1970-1971 je bil član delovne skupine za oblikovanje raziskovalnega projekta *Zgodovina Slovencev 1918-1945*, ki sta ga pripravljala Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (sedanji Inštitut za novejšo zgodovino) in SAZU. Nato je bil (od 1971 do 1975) član inštitutovega vodstvenega znanstveno-raziskovalnega kolegija, od 1970 do 1990 pa član uredniškega odbora inštitutovega glasila *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (od 1986 *Prispevki za novejšo zgodovino*). Ob tem je bil in je dragocen svetovalec in sogovornik na raziskovalni poti inštitutovih sodelavcev.

Ob koncu pričujoče besede lahko z veseljem zapišemo, da akademik prof. dr. Janko Pleterski zaradi svojih človeških, pedagoških in izjemnih strokovnih kvalitiet uživa vse spoštovanje slovenskih zgodovinarjev. Priznanje za njegovo vsestransko delo mu je že dala slovenska država, ko je ob sedemdesetletnici prejel njeno najvišje odlikovanje - *Zlati častni znak svobode Republike Slovenije*. Letos pa ga je vsedrjavna organizacija slovenskih zgodovinarjev, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, ob njegovem novem življenjskem jubileju imenovala za svojega častnega člana. Med svoje častne člane ga je imenovalo tudi največje slovensko zgodovinsko društvo - Zgodovinsko društvo Ljubljana. Obeh dragocenih priznanj za vrhunski prispevek k razvoju slovenskega zgodovinopisja, njegovi uveljavitvi v domačem in mednarodnem prostoru ter predano pedagoško in mentorsko delo pri oblikovanju novih generacij slovenskih zgodovinarjev so se razveselili vsi kolegi in prijatelji

akademika prof. dr. Janka Pleterskega. Skoraj petdeset med njimi - iz Republike Slovenije, Republike Hrvaške, Države Bosne in Hercegovine, državne skupnosti Srbija in Črna gora, Republike Avstrije in Velike Britanije - pa je avtorjev v *Zborniku Janka Pleterskega*, ki ga je v počastitev njegove osemdesetletnice pripravila Založba Znanstveno raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Med njimi so tudi sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino, ki skupaj s svojimi kolegi in vsemi, ki so Janku Pleterskemu blizu, našemu jubilanu želijo vse najboljše, predvsem pa zdravja, osebne sreče in še veliko ustvarjalnih let!

Jurij Perovšek

Ocene in poročila

V a s i l i j M e l i k : Slovenci 1848-1918 : razprave in članki. Litera, Maribor 2002, 766 strani, ilustrirano (Documenta et studia historiae recentioris ; 15)

Zbornik razprav in člankov Vasilija Melika z naslovom Slovenci 1848-1918 je izšel na pobudo Viktorja Vrbnjaka, znanega slavista v Mariboru (sicer Prleka) in, kot sam pravi, priučenega zgodovinarja, vsekakor pa pretanjenega poznavalca predvsem štajerske politične, slovstvene in kulturne zgodovine 19. stoletja. Kakšen ugled ima Vasilij Melik in kolikšen pomen mu pripisuje stroka, je najbolj pokazal monumentalni zbornik ob njegovi osemdesetletnici v izdaji ZRC SAZU, temu se pridružuje ponatis razprav in člankov po izboru in pod uredništvom Viktorja Vrbnjaka, v načrtu pa je menda še vedno prevod Melikovih izbranih razprav v nemščino, ki naj bi izšel na Dunaju.

Vsekakor držijo besede Petra Vodopivca na zavihku knjige, o kateri poročamo, da je Vasilij Melik eden najpomembnejših in najinovativnejših raziskovalcev novejše slovenske zgodovine in da je bistveno spremenil tradicionalno podobo slovenskega 19. in 20. stoletja. Urednik Viktor Vrbnjak se je odločil, da predstavi prerez Melikovega znanstvenega ustvarjanja iz tistega področja slovenske zgodovine, kjer je Melikov prispevek v historiografsko zakladnico največji, to pa je čas od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne, čeprav se je Melik nekajkrat posvetil tudi tematiki srednjeveške zgodovine in najnovejši dobi, torej 20. stoletju. Mnenja sem, da je Vrbnjakov izbor ustrezen in nam daje zelo pregledno sliko Melikovega znanstvenega dela, s tem pa tudi pomembnega dela slovenske zgodovine. Melik je znan po tem, da tudi najbolj zapleteno historično vprašanje opiše v lepem in razumljivem jeziku, na zanimiv in privlačen način, ne mara dolgevnega pisanja in ima rad kratke, jedrnate, jasne in natančne formulacije. Te odlike so lepo vidne ob branju teh razprav, ker pa je od prvih objav vendarle minilo že več kot petdeset let, je urednik v soglasju z avtorjem jezik nekoliko posodobil.

Viktor Vrbnjak je uredniško delo opravil vestno in skrbno. Izbral je 57 Melikovih razprav, od katerih jih je šest izšlo prvič v slovenščini, razprava "Politični profil Antona Korošca" pa je zdaj sploh prvič objavljena. Večina razprav ima povzetke v nemškem jeziku, ki so napisani na novo, prevedla pa sta jih Feliks J. Bister in njegova soproga Marija. Šest razprav je brez povzetka, ker jih tudi pri prvi objavi ni bilo in ker se je avtor sam odločil, da naj jih tu sedaj ne bo. Na začetku vsake razprave je urednik napisal, kdaj in kje je bil tekst prvič objavljen. Na novo je dodano bogato slikovno gradivo, ki knjigo lepo poživi. Zelo skrbno sta narejeni kazali osebnih in krajevnih imen, ki ju je pripravila Metka Vrbnjak. Vsi citati so pregledani in so objavljeni enotno sproti pod črto. Računalniški prepis večine razprav je opravila Katja Stergar.

Omeniti je tudi treba, da je do zamude izida knjige, ki naj bi po prvotnem načrtu izšla ob Melikovi osemdesetletnici leta 2001, prišlo zaradi težav Založbe Obzorja in je knjiga končno izšla pri založbi Litera s finančno pomočjo ZRC SAZU, Ministrstva za kulturo in Znanstvenega inštituta pri Filozofski fakulteti in z

vztrajnim prizadevanjem Andreja Brvarja. Upamo lahko le, da tako 15. zvezek nekdanj zelo ugledne zbirke *Documenta et studia historiae recentioris* ne bo tudi zadnji. Svoje uredniško delo je na začetku knjige obširno opisal Viktor Vrbnjak in na koncu dodal tudi obsežno spremno besedo, ki zelo suvereno in natančno na 24 straneh in s kar 128 opombami predstavi življenje in delo jubilaranta in pisca razprav Vasilija Melika, ob tem pa govori tudi o slovenski historiografiji zadnjih petdeset let in tu marsikateri stavek kar kliče k podrobnejši razpravi.

S to knjigo je predstavljen znaten del Melikovega znanstvenega ustvarjanja, ki je bil doslej raztresen v številnih historičnih publikacijah doma in na tujem, mnoge od njih so tudi že težko dostopne. Z nekaterimi dopolnitvami in s popravki tiskarskih napak, ki so se pojavile v prvih natisih, pa je gotovo nepogrešljiv pripomoček zlasti za vse tiste, ki jih zanima slovenska zgodovina od srede 19. stoletja, ali ki se z njo ukvarjajo. Tako skrbnega redatorskega dela pa si le še želimo.

Franc Rozman

Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk. Urednici Nataša Budna Kodrič, Aleksandra Serše. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003. VIII, 575 strani, ilustrirano

---

Nova knjiga s skupnim naslovom *Splošno žensko društvo 1901-1945, od dobrih deklet do feministk*, je gotovo dobrodošla novost v objavah t.i. ženskih študij, ki jih po ugotovitvah nekaterih avtoric v Sloveniji kar opazno primanjkuje. To nerazumljivo pomanjkanje zanimanja za tovrstne raziskave Alenka Puhar na ovitku knjige imenitno označi kot "nedomišljena in neizdelana enakopravnost spomina" in jo kar naravnost označi za diskriminacijo spomina. Na to nas v svojem izvrstnem uvodu h knjigi z naslovom *Mesto žensk pod steklenim zvonom* opozarja tudi Marta Verginella. Zato se zelo čudim, da njenega uvoda ni navedenega v kazalu knjige. Že bežen pogled na kazalo pa nam pove, da zbornik razprav ni zgolj pripoved o razvoju Splošnega ženskega društva med leti 1901 in 1945, ampak je precej več, saj nam v trinajstih vsebinskih sklopih predstavlja poleg razvoja samega društva še, po vrsti objav v zborniku, začetke ženskega gibanja, feministke, učiteljice in profesorice, zdravnice, pravnice, žensko časopisje in novinarstvo, prve slovenske pesnice in pisateljice, glasbenice, poštne in občinske uradnice, podporne člane splošnega ženskega društva, slovensko krščansko zvezo in vlogo žensk v deklaracijskem gibanju. Po tej razvrstitvi je vsebina zbornika notranje še kar dobro strukturirana, resda pa je nekaj nelogičnosti, na katere bom v tekstu sproti opozorila. Sprašujem pa se, ali je naslov zbornika povsem ustrezen, saj sta urednici ali kdo drug z izbranim naslovom po nepotrebnem in neupravičeno zožili vsebino, ki jo prinaša sam zbornik. Sama vsebina knjige je namreč precej bolj bogata, kot nam pove naslov. Vem, da je za zbornik s takšno množico sestavkov zelo težko najti dober skupni naslov, vendar menim, da bi se morali bolj potruditi. Na koncu knjige sta objavili krajše povzetke člankov v angleškem in enega v italijanskem

jeziku, seznam avtoric in avtorjev, dodali pregled vseh uporabljenih virov, literature in časopisov, imensko kazalo in seznam slik, kar je za pregledno uporabo tako obsežnega zbornika nujno potrebno. Pogrešam pa seznam kratic, ki so jih predvsem avtorice pogosto uporabljale, to me je pri branju pogosto zelo motilo, očitno imam za kratice zelo slab spomin. Moti me tudi oprema knjige, ker je kičasta. Pri nas je vendarle veliko zelo dobrih knjižnih oblikovalcev, ki bi jo lahko opremili z večjo mero dobrega okusa, kot je to storil anonimni oblikovalec. Mogoče je prav zato tudi ostal neznan.

Pri pripravi zbornika se je zbralo kar 27 avtoric in trije avtorji, strokovnjakov različnih strok. Po univerzitetni izobrazbi prevladujejo zgodovinarke, med njimi so tudi edini trije moški avtorji, sodelovale pa so tudi jezikoslovke, bibliotekarke, etnologinja, arheologinja, zdravnica, novinarka. Večina med njimi je zaposlena v arhivih v Ljubljani, na univerzah v Ljubljani in Dunaju in znanstvenem inštitutu v Ljubljani. Glede na veliko skupino avtoric in avtorjev je publikacija resnično zbornik, ker se posamezni objavljeni sestavki po vsebini, načinu in tudi kvaliteti pisanja med seboj precej razlikujejo, med seboj jih povezuje rdeča nit pripovedi o ženskah v slovenski preteklosti s poudarkom na prvi polovici 20. stoletja.

V zborniku je objavljeno skupaj kar 47 člankov, ki so uvrščeni, kot že rečeno, v trinajst bolj ali manj obsežnih poglavij. V prvem z naslovom Začetki ženskega gibanja je objavljenih sedem sestavkov. Glede na sam naslov - Začetki ženskega gibanja - je to poglavje resda samo na prvi pogled dokaj nehomogeno. Vanj je uvrščeno sedem člankov (v oklepajih navajam poleg naslova avtorje): o ženskah in revoluciji 1848 na Slovenskem (Stane Granda), ženskem gibanju na Slovenskem do druge svetovne vojne (Nataša Budna Kodrič), vlogi in položaju žensk v obdobju 1918-1941 (Mateja Jeraj), slovenskem ženskem gibanju v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja (Nevenka Troha), o ženskah in volitvah pred 2. svetovno vojno (Vasilij Melik) ter o Pavlini Pajk (Barbara Pešak Mikec). V tem poglavju pa vsekakor pogrešam prispevek Sabine Žnidaršič Žagar, ki se je v zadnjem desetletju uveljavila kot zelo dobra poznavalka in sistematična raziskovalka t.i. ženske zgodovine v stoletih, med marčno revolucijo in začetkom 2. svetovne vojne na Slovenskem.

Drugo poglavje z naslovom (Slovensko) splošno žensko društvo naj bi bilo, po sodbi samih urednic glede na naslov zbornika, osrednje. V njem je objavljeno devet člankov: (Slovensko) splošno žensko društvo (Nataša Budna Kodrič), Ženska v družini in družbi (Igor Zemljič), Članice Splošnega ženskega društva (Nataša Budna Kodrič), Knjižnica Splošnega ženskega društva (Anja Dular), Josipina Vidmar (Živa Vidmar), Franja Tavčar (Nataša Budna Kodrič), Minka Govekar (Mateja Jeraj), Minka Gašperlin (Katarina Keber) in Maša Grom (Mojca Šorn). V tem poglavju avtorice in avtor orisujejo ustanovitev, razvoj in delovanje društva. Majhna pripomba: naslov Zemljičevega članka je nekoliko zavajajoč, objavil je namreč povzetek predavanja Zofke Kveder na ustanovnem zboru društva, to je resda v podnaslovu članka tudi zapisano, ni pa zapisano v samem kazalu, ki ga bralec seveda, ko vzame knjigo v roke, najprej pregleda. Spet majhna nedoslednost urednic, ki bi jo skupaj z avtorjem lahko zelo preprosto rešili z narekovaji v naslovu.

Zame osebno so najbolj zanimiva poglavja, ki predstavljajo posamezne v javnem življenju bolj pa tudi manj znane in uveljavljene ženske. Tudi tu kvaliteta posameznih člankov niha. Naštevam po vrsti poglavja in posamezne sestavke:

Feministke - Angela Vode (Mateja Jeraj), Alojzija Štebi (Darinka Drnovšek), Cirila Štebi Pleško (Andreja Klasinc Škofljanec), Učiteljice in profesorice - Učiteljice (Aleksandra Serše), Vita Zupančič in Jerica Zemljan (Tatjana Hojan), Profesorice (Aleksandra Serše), Zdravnice (Aleksandra Serše), Eleonora Jenko Groyer (Živa Melik), Ana Zalokar (Aleksandra Serše), Pravnice - Pravnice na Slovenskem (Jelka Melik), Žensko časopisje in novinarstvo (Nataša Budna Kodrič), Marica Nadlišek Bartol (Igor Zemljčič), Ivanka Anžič Klemenčič (Nina Vodopivec), Prve slovenske pesnice in pisateljice - Prve slovenske pesnice (Katja Sturm-Schnabl), Marija Kmet (Katja Sturm-Schnabl), Ernestina Jelovšek (Irena Dolschon), Lea Fatur (Irena Dolschon), Marica Strnad (Barbara Cuzioc-Weiss), Vida Jeraj (Barbara Pešak Mikec), Ljudmila Prunk-Utva (Polona Mlakar), Glasbenice (Aleksandra Serše) ter Poštne in občinske uradnice (Aleksandra Serše), Manica Koman (Ljiljana Šuštar) in Romana Vasič (Ljiljana Šuštar). V teh sedmih zaokroženih poglavjih je zbrano zelo veliko novih podatkov, ki bodo zanimivi tudi za širši krog bralcev in ne samo za raziskovalce in druge strokovnjake, ki bodo, upam, nadaljevali s tem zbornikom začetno delo.

Naslednji dve poglavji bi sodili ali kar v drugo poglavje (Slovensko) splošno žensko društvo, ali pa bi morali biti, lahko tudi kot samostojni poglavji, uvrščeni takoj za njim. Prikazujeta namreč podporne člane Splošnega ženskega društva (Barbara Pešak Mikec) in podružnice Splošnega ženskega društva; uvodni članek tega poglavja z istim naslovom je napisala Nataša Budna Kodrič ter sestavka o Celjankah in društvih (Ivanka Zajc-Cizej) in o mariborskem ženskem društvu (Metka Vrbnjak). Zadnje poglavje s člankoma o Slovenski krščanski zvezi (Anka Miklavčič-Vidovič) in o vlogi žensk v deklaracijskem gibanju (Vlasta Stavbar) mogoče nekoliko odstopa od koncepta zbornika, je pa vsekakor dobro, da sta jih urednici uvrstili vanj, saj tako dopolnjujeta celovitost podobe o vlogi žensk v slovenski zgodovini od sredine 19. do sredine 20. stoletja.

Ta obsežni zbornik s kar 575 tiskanimi stranmi bi lahko postal nova pobuda in vzpodbuda, da bi s to knjigo začetno delo še obsežneje in poglobljeno nadaljevali z novimi raziskavami ne samo vsebinsko ampak tudi časovno. Prepričana sem, da je gradiva še dovolj, nove teme in nove vsebine pa se s študijem gradiva pojavijo same.

Jasna Fischer

E g o n P e l i k a n : Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Nova revija, Ljubljana 2002. 776 strani, ilustrirano (Korenine)

Predelana in dopolnjena doktorska disertacija doc. dr. Egon Pelikana, sodelavca Znanstveno-raziskovalnega središča Koper, o delovanju primorske duhovščine in krščanskih socialcev v času fašizma, je nedvomno eno temeljnih del o slovenski manjšini v Italiji v obdobju med obema svetovnjima vojnoma. To je bil

čas, ko so bili Slovenci in Hrvati zahodno od rapalske meje izpostavljeni raznarodovanju, ki se je stopnjevalo v kulturni genocid, kot to dogajanje imenuje tržaški zgodovinar Elio Apih. Slovenska (in hrvaška) manjšina je na raznarodovanje odgovorila z uporom, ki je bil večplasten. Če so nam dosedanje raziskave podrobneje osvetlile druge komponente manjšinskega delovanja (liberalno-narodnjaški tabor, socialiste oz. komuniste, v zadnjem času zlasti delovanje organizacije TIGR), pa dostopni arhivski viri niso omogočali podrobnejše osvetlitve delovanja primorskih krščanskih socialcev in duhovščine. Kljub temu pa je bilo že doslej jasno, Pelikanova monografija nas v tem le potrjuje, da med njimi ni bilo bolj pomembnih in manj pomembnih, da prvenstvo ne gre ne komunistom in ne tigrovcem, kot so hoteli in hočejo prikazati nekateri, da se ti ideološko in drugače različni protifašizmi med seboj prepletajo in dopolnjujejo, da torej sestavljajo celoto, ki je bila upor primorskih ljudi, prvi antifašizem, kot to dogajanje poimenuje vodilna raziskovalka te problematike Milica Kacin Wohinz.

Egon Pelikan je imel veliko srečo, da je lahko s posebnim dovoljenjem pregledal arhiv Engelberta Besednjaka, ki je v zasebni lasti v Trstu. V tej Besednjakovi osebni zbirki je ohranjeno tudi gradivo Tajne krščanskosocialne organizacije in sploh primorskega katoliškega tabora za čas med obema svetovnjima vojnama, prav to gradivo pa je osnova, na kateri je avtor gradil svojo raziskavo. Že v doktorski disertaciji je objavil tudi širše odlomke nekaterih pomembnih dokumentov, v prilogi te knjige (str. 569-714) pa objavlja dokumente, ki sicer niso neposredno vezani na tematiko monografije, pač pa lahko pomembno prispevajo k osvetlitvi nekaterih drugih dogajanj: Besednjakova posredniška vloga med kraljem Aleksandrom in Antonom Korošcem - ta je bil Besednjakov osebni prijatelj - v prvi polovici tridesetih let; dogovori Nikole Moscatella in Besednjaka ob pogajanjih za sklenitev konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Vatikanom leta 1933; dokumenti iz časa 2. svetovne vojne in po njej, ki osvetljujejo usodo primorske krščanskosocialne sredine. Pelikan je tako omogočil tudi drugim raziskovalcem, da spoznajo gradivo, ki jim sicer ni dostopno.

Avtor je uspel pridobiti dovoljenje za pregled še ene osebne zbirke v zasebni lasti, Arhiv Antona Vuka, ki je v Mirnu pri Novi Gorici. V njem je ohranjenega veliko gradiva, ki osvetljuje delovanje krščanskosocialne organizacije zlasti v medvojnem času. Ob bogatem časopisnem gradivu in literaturi je avtor pregledal tudi druge za to tematiko pomembne fonde in sicer gradivo italijanske politične policije v Osrednjem državnem arhivu v Rimu, gradivo o t.i. jadranskem iredentizmu v Zgodovinsko-diplomatskem arhivu italijanskega zunanjega ministrstva, gradivo o Besednjaku v bivšem arhivu Ministrstva za notranje zadeve RS (sedaj v Arhivu Republike Slovenije), nekatera gradiva v Državnem arhivu v Gorici.

Pomembno gradivo je našel tudi v osebni zbirki Josipa Wilfana, ki je bila do nedavnega v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, sedaj pa jo hrani Inštitut za narodnostna vprašanja. Liberallec Josip Wilfan, dolgoletni predsednik društva Edinosti (z manjšimi prekinitvami od leta 1910 do ukinitve leta 1928), je bil Besednjakov sodelavec tako v dvajsetih letih, ko sta bila oba dve mandatni dobi poslanca v rimskem parlamentu (izvoljena leta 1921 in 1924), kot v tridesetih letih, ko ju družijo emigracija, delovanje v Kongresu evropskih narodnosti, kjer je Wilfan predsednik in Besednjak predsednik Mednarodne zveze manjšinskih časnikaarjev, in tudi delovanje za pravice slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Avtor v posebnem

poglavju (str. 413-444) tudi oriše delovanje Kongresa in opozori na to, da bi bilo več kot nujno narediti kompleksno raziskavo Kongresa evropskih narodnosti, ne le zaradi pomembne vloge, ki jo je Kongres opravil kot pobudnik in nosilec razmišljanj o manjšinskih in človekovih pravicah na način, ki je postal v Evropi aktualen šele danes, po več kot sedemdesetih letih, ampak tudi zaradi pomembne vloge, ki sta jo v njegovem delovanju imela Wilfan in Besednjak. Njuno delo oceni kot primer pionirstva na področju manjšinskega prava v evropski zgodovini sploh in nadaljuje: "To je nekaj, na kar bi se lahko Slovenci še danes sklicevali in zdi se nerazumljivo, da ta problematika do danes ni bila podrobneje obdelana". (str. 417) Arhivsko gradivo pa nam v veliki meri prinaša prav Wilfanov arhiv.

Kot nam pove že naslov, je osrednja tema knjige narodnoobrambno delovanje slovenskih primorskih duhovnikov in krščanskih socialcev v času fašizma. Za slednje se v literaturi uporablja tudi pojem krščanski socialisti. Ob tem Pelikan poudarja, da krščanski socialci in krščanski socialisti nista le dve oznaki v zgodovinski terminologiji, ki bi lahko veljal za isto idejnopolitično usmeritev, ampak da gre za bistvene vsebinske razlike, ki se pokažejo v tridesetih letih, ko je večina ljubljanskih krščanskih socialistov pristala na povsem marksističnih idejnopolitičnih stališčih (str. 531). Primorski krščanski socialci so ostali katoliška sredina, predstavnik katere je bil v Ljubljani zlasti Andrej Gosar, z zagovarjanjem parlamentarizma in tržne ekonomije. Obenem so pri njih zaradi razmer prevladali narodnoobrambni problemi.

Zlasti v poglavjih, kjer prikaže delovanje teh organizacij na Primorskem, je avtor temeljit in prepričljiv, k njegovemu prikazu bi težko karkoli dodali. Nekaj manj "trdna" so poglavja, v katerih obravnava odnos primorskih krščanskih socialcev do drugih političnih skupin v Julijski krajini, zlasti tista, v katerih prikaže odnose med primorskimi krščanskimi socialci in akterji vzhodno od rapalske meje, npr. s političnim katolicizmom v Ljubljani. Eden od razlogov je verjetno tudi v tem, kar poudarja tudi avtor, da še nimamo temeljnega dela o dogajanju v katoliškem taboru v tridesetih letih.

Kot sem zapisala že v uvodu, smo delovanje Tajne krščanskosocialne organizacije, ki je nastala s povezavo politične organizacije slovenskih krščanskih socialcev in stanovske organizacije slovenske in hrvaške duhovščine Zbora svetčnikov sv. Pavla, doslej bolj slutili kot podrobneje poznali. Ali kot zapiše Pelikan na str. 21: "/.../ mit o "kaplanu Martinu Čedermacu" se nam šele zdaj, po odprtju arhiva Engelberta Besednjaka in krščanskosocialne organizacije, izteka v logično in smiselno celoto oziroma zgodbo z razumljivim in zelo konkretnim zgodovinskim ozadjem". Avtor si ob tem postavi vprašanje, na katerega pa ne ve odgovora, koliko je dosedanji molk nekaterih akterjev in dejstvo, da so šele sedaj dovolili vpogled v Besednjakov (ključni) arhiv, pripisati uporabi slovenskih duhovnikov svetopisemskemu navodilu o dajanju cesarju, kar je cesarjevega in Bogu, kar je božjega, ki je bilo v tistem času vsekakor kršeno, koliko pritisku povojne politike v Jugoslaviji in koliko dejstvu, da takšna raziskava ni bila v interesu slovenskega dela cerkvene hierarhije.

V knjigi je podrobno opisana struktura in kapilarno delovanje organizacije, tako njenega osrednjega političnega odbora kot odsekov, med katerimi so bili najpomembnejši dijaški, ki je skrbel za štipendiranje in načrtno vzgojo bodočih intelektualcev, za propagando, za tisk, glasbo in petje, socialno delo in skrb za

emigrante ter zaupniški odsek. Finančna sredstva je organizacija dobivala v glavnem od jugoslovanske vlade, dokler so obstajale, pa tudi od zadrug, posojilnic in drugih ustanov. V okvir njenega delovanja je sodila tudi izdelava demografskih in drugih statistik o Julijski krajini. Leta 1933, v razmerah najostreje fašistične diktature, so na osnovi stanja v župnijskih knjigah izdelali popis prebivalstva Julijske krajine, po katerem so našeli 343.684 Slovencev, 201.893 Hrvatov in 455.389 Italijanov (str. 148-151). Popis pa ne zajema Videmske pokrajine, torej beneških in kanalskih Slovencev, ki jih je bilo po uradnem italijanskem popisu leta 1921 35.038.

Nedvomno je k uspešnemu delu Tajne krščansosocialne organizacije veliko prispevalo dejstvo, da je delovala preko duhovnikov in je bila zato razpredena povsod, kjer so bile slovenske župnije, organizacijske mikroenote. Slovenski primorski duhovniki, leta 1928 jih je bilo 272, so v času fašizma nadomestili izgubo skoraj vse laične inteligence z učitelji vred, ki se je po podatkih poročila anonimnega avtorja (str. 63) leta 1928 skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in peščico javnih delavcev. Duhovniki so bili edini, ki so ostali v stalnem neposrednem stiku s slovenskim prebivalstvom, edini, ki so v javnosti sploh še govorili slovensko, in končno edini, ki so še učili slovensko brati in pisati. Še važneje je to, pravi poročilo, da državna oblast duhovnikov ni mogla premeščati, da so bili brez družin in so bili materialno neodvisni. Takšna organizacija je imela tudi več možnosti za to, da njenega delovanja, kar se je tudi zgodilo, italijanska tajna policija ni odkrila, za razliko od ostalih podobnih manjšinskih organizacij. Naj spomnim le na prvi (leta 1930) in drugi (leta 1941) tržaški proces pred Posebnim sodiščem.

Narodnoobrambno delovanje primorske duhovščine in krščansosocialnih laikov pa je bilo tudi javno. Med drugim so izdelali številne spomenice, ki so bile poslane v Vatikan in na druge naslove, zlasti v Jugoslavijo. Tako tajno kot javno delovanje primorskih krščanskih socialcev in duhovščine je bilo, kot je takrat zapisal Jože Bitežnik, upor proti politiki obeh Rimov do manjšine, tako proti "posvetnemu" in v mnogočem, zlasti po podpisu konkordata leta 1929 in odstavitvi goriškega nadškofa Franciška Borgie Sedeja, "katoliškemu". Idejno podlago za upor so našli v navodilih Janeza Evangelista Kreka, ki je že na začetku 20. stoletja v skrajni sili opravičeval (in celo dopuščal) upor ljudstva oziroma naroda proti posvetni oblasti. Egon Pelikan ugotavlja, da so primorski krščanski socialci stopili še korak naprej, v "skrajnem slučaju", ko naravno in božje pravo krši član cerkvene hierarhije (ne glede na mesto, ki ga zaseda, torej je to lahko tudi poglavar Katoliške cerkve), je dovoljena tudi kritika oziroma upor proti "človeškemu elementu v Cerkvi" (str. 367).

Prav popuščanje Vatikana raznarodovalni politiki Mussolinijeve vlade je vzdušje med slovensko in hrvaško duhovščino radikaliziralo. Pri tem avtor ovrže do sedaj razširjeno tezo (str. 390, 391) o dveh smereh znotraj primorskega političnega katolicizma v tridesetih letih, torej o sporu med krogom Janka Kralja in krogom Engelberta Besednjaka, ki naj bi izbruhnil že v začetku tridesetih let. Spor med Besednjakom in Kraljem ni nastal zaradi razhajanj pri izbiri politične taktike in strategije, saj je iz korespondence, ki jo hrani Besednjakov arhiv, razvidno, da je bila politika do Vatikana vse do leta 1937 usklajena in da večjih vsebinskih nasprotij med krščanskimi socialci ni bilo. Ugotavlja, da je bil spor zlasti

oseben in da se je začel šele leta 1937, se leta 1938 zaostрил in odločil leta 1939 z arbitražo Antona Korošca. Je pa bila Kraljeva politika ob koncu tridesetih let v določenem nasprotju z idejno usmeritvijo krščanskosocialnega tabora v vseh dvajsetih in tridesetih letih, torej tudi z njegovo lastno dotedanjo idejno in politično usmeritvijo. Prišlo je do vse večjega povezovanja njegove skupine s katoliško desnico v Ljubljani, do polnega izraza pa so razlike med obema strujama na Primorskem prišle šele med vojno, zlasti pri vprašanju odnosa do komunizma in sodelovanja z OF.

Kot sem že omenila, so na Primorskem ob krščanskih socialcih delovale tudi druge protifašistične in narodnoobrambne organizacije. Glede odnosa krščanskih socialcev do organizacije TIGR, avtor zapiše, da je bil večplasten. Na eni strani so priznavali, da so bile njene teroristične akcije neprecenljive vrednosti za obveščanje evropske javnosti o položaju manjšine, na drugi strani pa je prihajalo do trenj zaradi posledic, ki so jih imele akcije tigrovcev na krščanskosocialno mrežo zaupnikov. In nadaljuje: "Vse to pa kaže pravzaprav na to, da je bilo v odporu proti fašističnem raznarodovanju v tistem času učinkovito pravzaprav oboje - kulturna, obveščevalna itd. akcija krščanskih socialcev in teroristične akcije liberalnega podmladka, ki so vedno znova dokazovale italijanskim oblastem, predvsem pa slovenski populaciji pod fašistično diktaturo, da se vera v osvoboditev še ni izgubila" (str. 454-455). Večplasten je bil tudi odnos do komunistov. Pri tem moramo upoštevati dejstvo, poudarja Pelikan, da so bili komunisti takrat le ena od potencialnih konkurenčnih političnih sil. "Zato lahko rečemo", zapiše avtor na str. 463, "da kljub stalnemu opominjanju in sklicevanju na "komunistično nevarnost", kar je bilo pogosto namenjeno tako fašistični oblasti kot cerkveni hierarhiji, antikomunizem v idejno-politični usmeritvi primorskih krščanskih socialcev ni predstavljal niti instrumenta za operacionalizacijo lastne ideologije (kakor antikomunizem v idejnopolitični operacionalizaciji ideologije katoliške desnice v Ljubljani), niti ni predstavljal nasprotnika, ki bi bil vreden prve ali celo edine pozornosti idejnopolitičnih naporov krščanskosocialne organizacije". Obravnava tudi odnos do italijanske antifašistične emigracije, s potencialnimi "bodočimi gospodarji države", kot zapiše Besednjak.

Veliko pozornost avtor nameni odnosom med slovenskimi duhovniki in laiki krščanskosocialne usmeritve ter cerkvenimi vrhovi na čelu s papežem Pijem XI. Ta odnos nam dobro opiše Besednjak v pismu neimenovanemu monsinjorju v Kraljevini Jugoslaviji decembra 1931: "Proti njim (slovenskim duhovnikom) je fašizem in ves aparat štirideset milijonske velesile z orožniki, sodniki, zapori in konfinacijo, a cerkvena oblastva molče in se ne zganejo" (str. 205). To poglavje prinaša manj novosti, saj je bilo o usodi slovenskih, zlasti goriškega nadškofa Frančiške Borgie Sedeja, in Slovencem naklonjenih škofov, zlasti tržaškega škofa Alojzija Fogarja, ter o pospešeni italijanizaciji cerkvenih institucij v Julijski krajini, ki so jo izvajali njuni nasledniki, apostolski administrator Giovanni Sirotti, tržaško-koprski škof Antonio Santin in goriški nadškof Carlo Margotti, že marsikaj napisanega.

Na tem mestu, pa tudi drugje v knjigi, pogrešam okvirni oris ali vsaj omembo razmer v Videmski pokrajini. Avtor, verjetno pa tudi Engelbert Besednjak in drugi pisci virov (to iz navajanja ni povsem jasno) uporabljajo izraz Primorska, ki v najširšem pomenu obsega območje med rapalsko in slovensko etnično mejo, torej tudi Benečijo in Kanalsko dolino. Večkrat pa je uporabljen tudi izraz Julijska

krajina, v katero pa Benečija in Kanalska dolina, ki sta sodili k Videmski pokrajini, nista zajeti, pač pa hrvaška območja v Istri in na otokih. Vprašanje, koliko so v zavesti takratnih narodnoobrambnih delavcev (in avtorja knjige) tudi beneški in kanalski Slovenci, se nam postavlja zlasti pri uporabi izraza "manjšina v Julijski krajini". Nadiške, terske in rezijske doline (Beneška Slovenija) so bile Italiji priključene že leta 1866, Kanalska dolina pa s senžermensko pogodbo leta 1919, zato so doživljale nekoliko drugačno usodo od ostale slovenske manjšine. Tamkajšnji Slovenci, med katerimi se je za razliko od tistih v Julijski krajini narodna zavest šele prebujala, so bili izpostavljeni še večjim raznarodovalnim pritiskom. Tudi po 2. svetovni vojni so ostali brez manjšinske zaščite, zanikana je bila celo njihova narodnostna identiteta in so enako zaščito kot ostali Slovenci v Italiji dobili šele z zaščitnim zakonom leta 2001.

Skladno s splošnim zaostrovanjem odnosov med primorskimi krščanskimi socialci in Vatikanom sta se spreminjala tudi vsebina in ton spomenic, ki so jih pošiljali papežu. Če v dvajsetih letih v njih prevladujejo tožbe in prošnje, so spomenice v tridesetih letih že zelo radikalne, samozavestne, ostre in vse bolj odkrito napadajo tudi posamezne poteze cerkvene hierarhije v Julijski krajini, kritični pa so tudi pri ocenjevanju ravnanja papeža in drugih cerkvenih vrhov, ki so zapostavljali vprašanje manjšine. Opozarjam, da ta spor seže tudi v vojno in povojno obdobje, v čas t.i. boja za meje, ko so se cerkveni vrhovi na Primorskem, zlasti tržaški škof Santin angažirali v prizadevanjih, da bi Italiji ostalo čim več ozemlja zahodno od rapalske meje. Ta spor se je še posebej odrazil v odnosih med škofom Santinom in duhovnikom Virgilom Ščekom, enim najvidnejših krščanskih socialcev in tesnim Besednjakovim sodelavcem, in se zaključil leta 1948 s postavitvijo Ščeka v laični stan.

Strinjam se z avtorjevo oceno, da so primorski krščanski socialci dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji presojali zelo pragmatično, skozi optiko zaščite manjšine in interesov matične države. Pri uporabi oznake "Jugoslovani", "Slovani v Italiji" ali "južni Slovani", ki jih v korespondenci in dokumentih večkrat srečamo kot oznako za slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini, je torej šlo za politično taktiko in ne za kakšno nedoslednost in površnost. Skupna usoda Hrvatov in Slovencev v italijanski državi je zahtevala vsestransko enotnost, zato etnično razumevanje v takratnih izrednih razmerah ni prišlo v poštev. Kot škodljiva naj bi se taka politika za Slovence izkazala pravzaprav šele po 2. svetovni vojni, "ko so popravek rapalske meje sicer "plačali Jugoslovani" s precej številčno "jugoslovansko" manjšino, ki je ostala v okviru Republike Italije, sestavljena pa je bila izključno iz Slovencev" (str. 475). Ta avtorjeva interpretacija ni jasna in je zato lahko zavajajoča, saj je ob tem treba omeniti dejstvo, da je mirovna pogodba leta 1947 skušala vzpostaviti t.i. etnično ravnotežje, kar je pomenilo, približno toliko Jugoslovanov naj ostane v Italiji kot Italijanov v Jugoslaviji. Tudi Italija je tako "plačala" popravek meje z Italijani v Jugoslaviji, ki pa so se nato množično odselili.

V obsežnem poglavju (str. 479-558) avtor obravnava odnose primorskih krščanskih socialcev do slovenskega političnega katolicizma vzhodno od rapalske meje, zlasti v Ljubljani, pa tudi poglede slednjega na vprašanja manjšine. Menim, da je upravičeno zelo kritičen do razmer v tridesetih letih, ko je v Ljubljani, podobno kot v mnogih evropskih državah, prišlo do spogledovanja političnega katolicizma z radikalno desnico, kar je vodilo k razvoju v klasično "klerikalno"

stranko, tako v ideološkem kot v političnem smislu (str. 479). Ob tem opozarja na nekatere praznine v slovenskem zgodovinopisju pri raziskavah vprašanja, zakaj je v katoliškem taboru v Ljubljani prevladala intransigentna desnica, saj je imel katoliški tabor v svojih vrstah dovolj izobraženih in demokratično usmerjenih posameznikov, ekspertov na posameznih področjih in celo že tudi dovolj izdelanih demokratičnih idejnopolitičnih smernic. Nanje skuša v knjigi vsaj delno odgovoriti, pri tem pa se opre na svojo monografijo *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem* (Založba Obzorja, Maribor 1997).

Egon Pelikan opozarja na bistvene razlike med posameznimi strujami v katoliškem taboru, ki ga je treba obravnavati v celoti, torej na vsem slovenskem etničnem ozemlju. Na eni in drugi strani meje imamo pred seboj politični katolicizem, piše, toda v dveh v marsičem tudi nasprotujočih si različicah. Če je za Primorsko po 1. svetovni vojni značilna vpetost in nadaljevanje programa in misli Janeza Evangelista Kreka in usmeritev v izhodišča "žive Cerkve", Cerkve poznejšega drugega vatikanskega koncila, se je politični katolicizem v Ljubljani v tem času ukvarjal z utopičnim poskusom pokristjanjenja družbe s političnimi sredstvi, na temelju ideološke intransigentnosti in z eshatološko dimenzijo, izostreno v manihejsko dilemo o koncu "zgrešenega razvoja zgodovine" in vrnitvi v "čas pred francosko revolucijo" (str. 511). Poudarja (str. 481), da je v Ljubljani prišlo do klerikalizacije - poskusa integralističnega obvladovanja slovenske družbe (naroda), politični katolicizem v Julijski krajini pa se je pod fašizmom usmeril v drugačno idejnopolitično smer - v protifašizem in narodnoobrambno aktivnost. Do tega je prišlo zaradi tamkajšnjih razmer, a zagotovo in nenazadnje, in s tem se lahko samo strinjam, tudi pod težo tradicije. Opozarja tudi na skupna idejna izhodišča in politične usmeritve katoliške sredine tako na Primorskem kakor v Kraljevini Jugoslaviji (v Dravski banovini), kjer pa je le-ta žal ostala v manjšini.

Svoje zaključke opre na različne odmeve dveh ključnih papeških enciklik v tridesetih letih (Quadragesimo anno leta 1931 in Divini redemptoris leta 1937) na Primorskem in v Dravski banovini. V prvi iz leta 1931 je šlo za idealiziranje in povečevanje "pravične stanovsko-korporativistične ureditve", ki je bilo kot taka v več evropskih državah zlahka umeščena v antidemokratične, avtoritarne in totalitarne projekte, in ki je ideologe katoliške desnice v Ljubljani potrdila v njihovih prizadevanjih. V nasprotju s splošno volilno pravico ter parlamentarno-demokratičnim principom so zagovarjali t.i. "urejeno volilno pravico" in stanovsko-korporativistično družbeno ureditev, ki naj bi nadomestila "liberalno lažidemokracijo", kot so tedaj radi imenovali parlamentarizem. Druga enciklika iz leta 1937 je bila interpretirana še bolj radikalno. Kot posebej škodljiva se je po avtorjevem mnenju izkazala v tistem delu, kjer je prepovedovala sodelovanje s socialdemokrati, komunisti itd. v okviru parlamentarizma, sindikalnih gibanj in akcij itd. Prišla je tudi kot naročena za obračun z idejnimi odkloni znotraj katoliškega tabora, predvsem s krščanskimi socialisti.

Okrožnicama *Quadragesimo anno* in *Divini redemptoris* postavi ob bok dva dogodki na Primorskem: odstavitev goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja (1931) in tržaško-koprškega škofa Alojzija Fogarja (1936). Vsi ti štirje dogodki so po avtorjevem mnenju povzročili reakcije z dolgoročnimi učinki znotraj usmeritev slovenskega političnega katolicizma. Na eni strani meje so imeli za posledico brezkompromisno sprejemanje in interpretiranje papeških odlokov (enciklik), na

drugi pa upor proti Vatikanu zaradi protislovenske politike. Primorski krščanski socialci so bili namreč nad papeško politiko v Julijski krajini preveč razočarani in, kot smo videli, iz lastnih izkušenj vse manj prepričani v "nezmotljivost" Vatikana, da bi antikomunizem, antiliberalizem, antidemokratizem itd. lahko predstavljal maksimo njihove idejnopolitične usmeritve. Najbolj očitno se je to pokazalo pri nacionalnem vprašanju.

V Dravski banovini je katoliški tabor v tridesetih letih formalno obvladoval slovenski politični prostor, obenem pa je bila njihova moč vse bolj navidezna. Ob tem si avtor postavi vprašanje, kje je bila ob vzponu slovenskih komunistov katoliška stranka s 70% volilnih glasov in kje mogočen strankin aparat, od tiska, prosvetnih organizacij, kapitala in navsezadnje vsa Katoliška cerkev. In zaključí: "Očitno so bile storjene velike napake in vsega ni mogoče pripisati zgolj makiavelistični komunistični taktiki in metodam - čeprav so te v slovenski zgodovini poglavje zase" (str. 519). Naj ob tem dodam izjavo enega najvidnejših primorskih krščanskih socialcev Virgila Ščeka, ki je po vojni zapisal: "Jaz pravim: Zakaj pa so oblast dali iz rok? Saj so imeli s sabo kralja, v rokah pa bajonete in topove, policijo in ječe. Ako so oblast izpustili iz rok, je to znak, da so bili nesposobni za vladanje".¹

Posebej je prikazan odnos med predstavniki primorskega katoliškega gibanja in vrhovi SLS v Ljubljani, pri katerih so namesto podpore večkrat naleteli na nerazumevanje in ovire, ki niso bile zgolj ideološke. Ob tem avtor navaja več primerov, med drugim npr. tudi dejstvo, da se časopis Slovenec za manjšino ni odločneje zavzel niti v kritičnih trenutkih, kot je bila prepoved rabe slovenščine pri bogoslužju v Trstu leta 1936 (str. 540).

Med 2. svetovno vojno je bilo vprašanje kolaboracije in z njim povezan odnos do OF tisto, ob katerem sta se obe struji dokončno razšli. "Primorska katoliška sredina se je", kot zapiše na str. 550, "ponovno znašla v opoziciji do vseh: do političnega vodstva v Ljubljani zaradi odklanjanja kolaboracije, v opoziciji do OF zaradi vodilne vloge komunistov v njej in v opoziciji do cerkvene hierarhije v Julijski krajini - zaradi antifašizma in zaradi prizadevanja za odpravo rapalske meje". Po kapitulaciji Italije se je večina odločila za vstop v OF. Pelikan poudarja: "Pri tem je šlo za "minus malum", obenem pa glede na idejno usmeritev krščanskih socialcev v tem prepoznamo tudi logično posledico. Za razliko od nacionalfašizma je komunizem izhajal iz pozitivne, humanistične ideje in je v tem gotovo velik del njegove usodne privlačnosti. Odločitev za OF je treba gledati tudi v luči pomanjkanja druge (politične) alternative na eni in deklariranih ciljev OF o priključitvi Julijske krajine matičnemu narodu na drugi strani. Za večino primorskih Slovencev je bil odločilen antifašizem, boj za narodni obstoj in vera v osvoboditev s strani kakršnekoli že Jugoslavije" (str. 552, 553).

V pripisu (str. 563-567) avtor skuša problematiko aktualizirati. V njem med drugim poudarja, da sta imela realni socializem in stanovski korporativizem, nad katerim se je navduševala katoliška desnica v tridesetih letih, veliko skupnega. Meni, da je danes težko razložiti, da je bila funkcionalna kolaboracija, domobranska prisega pa tudi predvojni antidemokratizem, zgolj ena sama politična taktika. Engelbert Besednjak je leta 1943 zapisal: "Vse to (kolaboracija) se hoče

¹ Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1997, str. 202.

prikazati kot navadna taktika. Mi dobro vemo, da je taktika včasih potrebna, toda ravno tako se zavedamo, da ima svoje nepremakljive meje. Taktika ne more iti tako daleč, da se z njo uničujejo moralni temelji, na katerih sloni kako gibanje, da stranka z njo izgubi somišljenike in izgubi svojo čast!" (str. 564).

Poleg že omenjene objave dokumentov v prilogah najdemo tudi avtorjevo biografijo in povzetek vsebine v angleščini in italijanščini, razjasnjena tajna imena članov krščanskosocialne organizacije, stvarne in pojmovne kratice, pregled literature ter imensko kazalo. Knjigo obogatijo številne fotografije in faksimili dokumentov, v pripisih h katerim je Pelikan vsebino dopolnil s podatki o posameznikih ali pomembnih dogodkih.

Knjiga ima tudi nekaj pomanjkljivosti. Vsebinske sem večinoma že sproti navedla, tu naj le dodam, da se avtor včasih ponavlja, zlasti pri navajanju nekaterih virov, pa tudi v svojih zaključkih. Knjiga ima 776 strani trde vezave in bi bilo za bralca vsekakor prijetneje, če bi bila razdeljena v dva zvezka. Tudi 1710 opomb bi bilo zaradi preglednosti bolje številčiti po poglavjih. Pri italijanskih tekstih manjkajo akcenti (npr. autorità).

Nevenka Troha

J e r c a V o d u š e k S t a r i č : Slovenski špijoni in SOE: 1938-1942. Samozaložba, Ljubljana 2002, 446 strani

---

I

Ker sam raziskujem podobno problematiko, kot jo je obdelala avtorica, poznam del arhivskega gradiva, ki ga navaja. V obsežnem gradivu jugoslovanske politične policije po 2. svetovni vojni, Oddelka za zaščito ljudstva (srbsko-hrvaško naroda), t.i. Ozne oziroma Uprave državne varnosti (srbsko-hrvaško bezbednosti), t.i. Udbe, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), sem mnogokrat naletel na imena oseb, ki so jih povojne jugoslovanske oblasti sumničile vohunstva ali pa vsaj anglofilstva. Osebno so me najbolj zanimali tisti, ki so bili vezani na primorske razmere, a so številne omembe drugih oseb in krajev ter skrivnostno dogajanje zbujali v meni vedno večje zanimanje. Pravo ozadje pa se mi je razkrilo šele z objavo te knjige, saj so dosedanje objave (npr. Vauhnikovi spomini,¹ monografija Toneta Ferenc o sabotažni dejavnosti tigrovcev spomladi 1940,² odstirale le nekaj sivih lis.

Jerca Vodušek Starič, redna profesorica na Pedagoški fakulteti v Mariboru, je v slovenskem zgodovinopisju, pa tudi širšemu krogu bralcev zgodovinopisne literature že zelo dobro znana. Z vsako dosedanjo monografijo³ je bistveno posegla v

¹ Vladimir Vauhnik: Nevidna fronta. Spomini. Svobodna Slovenija, Buenos Aires 1965.

² Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Borec, Ljubljana 1977 (dalje Ferenc, Akcije organizacije TIGR).

³ Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953, Obzorja, Maribor 1983; ista, Prevzem oblasti 1944-1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992; ista, "Dosje" Mačkovšek. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994 (Viri 7).

slovenski zgodovinopisni prostor. To je njeno četrto samostojno knjižno delo, objavila ga je v samozaložbi, kar je tudi posebnost tega njenega dela. V njem opisuje sodelovanje med jugoslovansko/slovensko ilegalno ter nekaterimi posamezniki in britanskimi tajnimi oziroma obveščevalnimi službami,⁴ pred 2. svetovno vojno in v njej (do leta 1942). Opisuje priprave na okupacijo in kako je bilo med vojno ter nazadnje, kakšna je bila usoda nekaterih posameznikov v povojnem obdobju. Obenem učinkovito prikaže sistem sodelovanja z britanskimi obveščevalnimi službami pred in med drugo svetovno vojno. Raziskovanje podobne teme, ki sem ga razširil tudi na italijanske razmere, me potrjuje v prepričanju, da je bil sistem dela in sodelovanja ravno takšen in da so zadeve večinoma potekale tako, kot so opisane v knjigi. Delo ima sicer nekatere šibke točke in nekaj netočnosti, včasih je avtorica površna, zato je pri nekaterih bralcih sprožila upravičeno ali neupravičeno neodobranje. Vsekakor pa je knjiga novost v slovenskem zgodovinopisju.

Podatke je Vodušek Staričeva črpala iz že omenjenega gradiva Ozne oziroma Udbe v AS, iz gradiva v Arhivu Slovenske varnostno obveščevalne službe (ASOVE) in gradiva britanskega Public Record Officea (PRO), zlasti arhivov britanske uprave za posebne operacije - Special Operations Executive (SOE). Za tega navaja (str. 9), da je dostopno javnosti od leta 1997, čeprav v uradnem vodiču PRO piše,⁵ da so ga postopno odpirali od leta 1993, najprej za Daljni vzhod, še vedno pa prihaja do novih sprostitvev gradiva.⁶ Avtorica največ uporablja peto serijo gradiva SOE (PRO HS 5), ki zajema delovanje te organizacije na Balkanu, nekaj podatkov pa je iz sedme serije (PRO HS 7), v kateri so zbrane interne rekonstrukcije delovanja SOE, ki so jih pisali britanski funkcionarji, bodisi kot delne zaokrožene rekonstrukcije bodisi v obliki vojaškega dnevnika. Nekaj podatkov izhaja tudi iz izjemno bogatega fonda britanskega zunanjega ministrstva (Foreign Office, FO) in to iz njegove generalne politične korespondence (PRO FO 371).

O sami naravi arhivskega gradiva avtorica zapiše (str. 5), da ga je težko razvozlati in priti do kolikor toliko objektivne slike. Manj ideološko obremenjeni britanski arhivi (str. 8) so ji pogosto potrjevali podatke. Da je bilo ustvarjenega toliko gradiva o sodelovanju posameznikov ali skupin z britanskimi obveščevalnimi službami, pomeni, da je Udba marsikoga ne le sumila, ampak je zanj dejansko imela veliko podatkov, ni pa ji uspelo popolnoma razvozlati vsega zapletenega ozadja sodelovanja. Tudi zato so bile nekatere njene ocene, kot pravilno opozarja Vodušek Staričeva, napačne. Bralce opozarja (str. 322), da je treba biti izjemno previden tudi pri podatkih, ki so jih navajali zaslišanci med zaslišanji v okupatorskih zaporih ali pa pred Ozno/Udbo.

Avtorica sprva opiše, kako so po 1. svetovni vojni zahodne obveščevalne službe začele iskati in navezovati stike s posamezniki v Jugoslaviji. Vse kaže, da so bili še posebno zainteresirani Francozi, ki jih označi kot naravne zaveznike Slovencev v boju proti italijanskemu fašizmu (str. 110), čeprav o tem nimamo veliko podatkov

⁴ V nadaljevanju uporabljam le pojem obveščevalne službe.

⁵ John D. Cantwell, *The Second World War, A Guide to Documents in the Public Record Office*, Public Record Office, London 1998 (dopolnjena izdaja), str. 85.

⁶ Sprotno informacije o PRO: na spletni strani <http://www.pro.gov.uk> oz. po novem tudi www.nationalarchives.gov.uk.

in, kolikor mi je znano, se ni še nihče lotil sistematičnega raziskovanja teh stikov. Nato piše o, kot jih sama imenuje, naprednih, dejansko liberalnih narodno-obrambnih skupinah v Sloveniji med obema vojnoma, ki so nasprotovale agresivnim severnim in zahodnim sosedom. Vodušek Staričeva pravilno opozarja (str. 110, 111), da je zmotno, da je bila Orjuna jugoslovenska, t.j. organizacija z unitaristično-centralističnimi hotenji, pač pa je bila iredentistična organizacija, naperjena proti Italiji. Podobno je veljalo za Narodno obrano v Sloveniji. Zelo aktivni so bili Sokoli, veliko ilegalnega dela se je, kot znano, odvijalo na Primorskem, kjer je delovala organizacija TIGR, ki je do leta 1930 sodelovala z orjunaši.

Na predvečer druge svetovne vojne so se številni obveščevalni centri, v katerih so delovali slovenski liberalci - avtorica jih označuje kot naprednjake, kot so se ob nastanku liberalne stranke konec 19. stoletja sami poimenovali - tudi večina najvidnejših med njimi, aktivirali in uspešno nadaljevali podtalni boj proti silam osi. Pri tem so se utrdile vezi z britanskimi obveščevalnimi službami, ki so prevzele francoske pozicije, najprej z britansko tajno obveščevalno službo Secret (tudi Special) Intelligence Service oziroma Military Intelligence 6 (torej SIS ali MI6, ali najbolje SIS-MI6),⁷ od leta 1938 pa tudi s SOE oziroma njenimi predhodnicami, zlasti sekcijo D, ki je neposredno izhajala iz SIS-MI6. Plodno sodelovanje se je razvijalo tudi z nekaterimi posamezniki iz jugoslovanskih vojaških in obveščevalnih krogov, ki so se opredelili za Zaveznike. Tu se postavljajo vprašanja, ki jim knjiga ne daje (verjetno ne more dati) dokončnih odgovorov, in sicer, koliko je o tem uradni Beograd vedel, ker so bili nekateri prisilno premeščeni. Ali je bilo drugim dopuščeno delovati dalje? Nenazadnje, ali so imeli sodelavci britanskih obveščevalnih služb svoje ljudi tudi na najbolj vplivnih mestih? Knjiga prinaša tudi nekatere nove podatke o delovanju organizacije TIGR in njenih povezavah z Britanci. Strinjam se z avtorico, ko postavlja tigrovstvo širše in kompleksnejše, kot del večje "igre".

Britanci so hoteli imeti v Jugoslaviji politično podporo, zato so si želeli rešitve jugoslovanskih notranjepolitičnih razmerij. Vodušek Staričeva ocenjuje (str. 21-26), da je pomenil sporazum Cvetković-Maček o Banovini Hrvaški (avgusta 1939) velik prozahodni zasuk. Britance je tudi zanimalo, kakšno je politično razpoloženje v Sloveniji. Njihove analize pa se nekoliko razlikujejo od ustaljenih slovenskih predstav, trdi avtorica (str. 118), čeprav opozarja, da so bile med sabo različne, odvisno od tega, kdo je na pisca vplival, Srbi ali Hrvati. Vodušek Staričeva tudi primerja (npr. str. 230, 231, 237) nekatere različne ocene o najpomembnejših dogodkih. Začela so se politična povezovanja med Britanci in morebitnimi zavezniki za čas vojne, kot tudi med samimi liberalnimi krogi v Jugoslaviji. Pri obveščevalni dejavnosti so pomembno vlogo imeli britanski konzulati.

V knjigi postopoma izvemo, kako široko razpredena je bila mreža delovanja, in sicer, kje so bili in kakšni so bili ti centri; kako in kdo so bili med seboj povezani; kaj in kako so pravzaprav delovali v skupnem boju proti tedaj premočnemu nacifašizmu. Branje nam razkriva, kako so Britanci pridobivali simpatizerje in sodelavce; kako je potekalo zbiranje in prenašanje obveščevalnih in zaupnih podatkov ne le o Jugoslaviji in obmejnem pasu, kako so pripravljali sabotaže, kako je

⁷ Menim, da je bolje uporabljati kratico MI6 ali pa SIS-MI6, ker se kratica SIS uporablja tudi za obveščevalno službo italijanske mornarice, ki je delovala pred in med 2. svetovno vojno.

potekala priprava in razdeljevanje lažne (proti)propagande, kako so se organizirali tajni kanali za pobeg čez Jugoslavijo, kakšna je bila postavitev skrivnih radijskih sprejemnikov-oddajnikov, ki bi služili ob zasedbi Jugoslavije, kakšne se bile druge priprave na zasedbo itd.

Od poletja 1940 so se v SOE in SIS-MI6 izogibali akcij, ki bi izzvale nemški napad na Jugoslavijo. Najpomembnejša naloga je bila oviranje dobave nafte v Nemčijo (str. 41). Prišlo je tudi do sporov v britanskih krogih v Beogradu o tem, kdo ima prednost odločanja: diplomati ali predstavniki obveščevalnih služb. Konec 1940 in na začetku 1941 so ti krogi ocenjevali, da bo Jugoslaviji uspelo zdržati pritiske nanjo (str. 213). Januarja 1941 je še kazalo, da bo izpeljana velika sabotaza na Donavi (str. 215, 216), nad katero pa jugoslovanski generalštab in princ Pavle nista bila navdušena, saj so se bali, da bi z njo izzvali Nemce (str. 218). Sodelavci SOE so začeli oboroževati bodoče gverilce in pripravljati načrte za sabotaze, ki bi jih izvedli, ko bi bila Jugoslavija tudi uradno vpletena v vojno (str. 221, 222). Začele so se tudi evakuacije nekaterih sodelavcev. Sledil je puč 27. marca 1941, tedaj pa se je, kot podčrtuje avtorica (str. 234), že zgodilo glavno, kar si je želel Churchill: da Nemčija zamuja pri balkanskih načrtih kar za šest tednov. O državnem udaru beremo tudi nekaj zanimivih, a med seboj različnih poročil agentov SOE. Nova vlada je razočarala in izkazalo se je, da je bila naivna, vojaško pa slabo organizirana (str. 238, 240). Do napada 6. aprila se je obenem vzporedno z vsemi pripravami odvijala podtalna vojna nasprotujočih si obveščevalcev.

Takoj ob napadu na Jugoslavijo so jugoslovanski/slovenski sodelavci Britancev doživljali različne usode. Nekaterim je uspelo zbežati, nekatere so ujeli, drugi pa so začeli izvajati sabotaze na komunikacijah. Zanimivo bi bilo izvedeti kaj več o enoti okrog petdeset prostovoljcev s Primorske, pripadnikov mariborskega centra, ki naj bi pri demolicijah ščitila druge pred peto kolono in za katero so Britanci priskrbeli lahko orožje (str. 190, 191). Ali je bila ta pobuda v kakšni povezavi z znanimi pripravami, ki so jih od začetka leta 1941 imele emigrantske organizacije v Jugoslaviji, da bi postavile na noge vojaške organizacije prostovoljcev? Novi so podatki (str. 191, 192) o tem, da so se tudi drugi v Mariboru izkazali ob zasedbi in začeli sabotaze na komunikacijah. To je bil nenazadnje takojšen odpor proti okupatorju, kar potrjujejo tudi britanski dokumenti. Tako oceno in pa da so se takoj ob okupaciji začele sabotaze, povezane s SOE, beremo tudi na drugem mestu (str. 257).

Ob zasedbi so Britanci želeli postaviti varne komunikacijske kanale z Jugoslavijo, s pomočjo katerih bi spremljali dogajanje na terenu. Njihovi obveščevalni in vojaških krogi sicer niso želeli takojšnjega množičnega upora, ker niso verjeli v uspeh le-tega, ampak ustvariti učinkovite predpogoje za to: peto kolono in obveščevalno omrežje. S pravim odporom bi čakali na ugoden trenutek (str. 267, 320). Sprva so menili, da bi bilo za takšno taktiko še posebno primerno četništvo Draže Mihailovića (in po Rapotčevih pričevanjih se je Mihailović tega res držal in naj ne bi imel stikov z Italijani ali z Nemci, str. 299). Kot vemo pa so se zadeve v Jugoslaviji drugače zasukale. Narodnoosvobodilno gibanje se je odločilo za takojšen oborožen odpor proti okupatorju, torej za osvoboditev, a tudi za revolucijo, strmoglavljenje monarhije in prevzem oblasti. Prišlo je do spopada med partizani in četniki in nekatere četniške skupine so začele sodelovati z okupatorji. Britanske obveščevalne službe, kot tudi britansko vodstvo, so najprej podpirale Mihailovića, nato obe gibanji, nazadnje pa so se odločile, da podprejo Tita in

njegove partizane.

Pred priznanjem jugoslovanskega osvobodilnega gibanja so bili predvojni sodelavci SIS-MI6 in SOE še kako zanimivi za Britance, zlasti pri vzpostavljanju ponovnih stikov. Prek njih je bilo nekaj poskusov, da bi postavili na noge omenjeni načrt o komunikacijskih kanalih. Začele so se priprave na posebne operacije, prek katerih bi vtihotali agente, ki bi vzpostavili prvi stik, prinesli tajne šifre in brezžične radijske oddajnike-sprejemnike (Wireless telegraph, W/T) ter poročali, kaj se pravzaprav dogaja na terenu. S takšnimi nalogami je bil (v okviru misije "Henna") na obalo Dalmacije in dalje proti Sloveniji prvi poslan Stanislav Rapotec. Prvi (neuspeli) poskus misije je bil novembra 1941, drugi (uspeli) pa januarja 1942. V Jugoslaviji je bil približno sedem mesecev in dobil veliko koristnih podatkov in dokumentacije. O tej misiji smo že večkrat brali, tokrat pa nam Vodušek Staričeva razkriva (str. 259-317) še nekatere podrobnosti skrivnostnega ozadja Rapotčeve misije. Obenem piše (str. 260, 261), da je težko pritrditi nekaterim dosedanjim trditvam glede pošiljanja prvih britanskih misij v Jugoslavijo; pregled dokumentacije mi dovoljuje, da se z njo popolnoma strinjam. Ostaja pa vprašanje, ali je bila Rapotčeva misija politična ali ne. Vodušek Staričeva trdi, da ne (str. 282). Sam pa menim, da so bila vprašanja (str. 285, 286), na podlagi katerih je moral Rapotec dobiti informacije o Jugoslaviji, tudi politična. Kako torej ocenjevati to misijo? Pri opisu poteka Rapotčevega pustolovskega prihoda in potovanja po Jugoslaviji avtorica med drugim kritizira ravnanje komunističnega vodje na obali Mljeta (str. 290, 291), nato opisuje številna Rapotčeva srečanja (m.dr. je nekajkrat obiskal nadškofa Stepinca). Poudarja pa (str. 294), da se nikakor ni mogel povezati z Vinkom Vrhuncem ali Albertom Kramerjem. Po njegovi vrnitvi je prihajalo do raznih sumničenj tudi zaradi ne ravno zglednih odnosov z nekaterimi jugoslovanskimi krogi v emigraciji. Rapotec Britancem tudi ni vsega zaupal, ker je odšel v misijo tudi kot odposlanec jugoslovanske vlade (str. 300, 301). Potem, ko je julija 1942 SOE v Kairu podvomila v Rapotčevo verodostojnost (str. 306), je mesec kasneje vanjo podvomila tudi jugoslovanska vlada (str. 308). Rapotec ni želel več sodelovati v misijah v Slovenijo, saj je ostal v bistvu razočaran, ker ga je jugoslovanska stran obtoževala, da je britanski agent; tako se je "*... končal prvi poskus "normalizacije" (obnove) prekinjenih stikov med SOE in organizacijami v Sloveniji in na Hrvaškem.*" (str. 309). To je bil čas internih razprav v britanskih krogih o vlogi Mihailovića, pojavljala so se tudi ugibanja o majorju Karlu Novaku, Slovenski zavezi ipd. V jugoslovanski sekciji SOE je bilo veliko zmede. Kmalu se je izkazalo, da Mihailović ni bil navdušen nad pošiljanjem britanskih oficirjev na območja zunaj njegovega nadzora (str. 310) in da so bili notranji spori v Sloveniji hujši kot drugod (str. 313).

Ob zasedbi so se nekateri predvojni sodelavci znašli v težavah. Iz Kramerjevega oziroma Vrhunčevega kroga, Stare pravde ali Nagodetove skupine in pri drugih je bilo več poskusov priti v stik z Londonom, vendar je bilo pri tem veliko težav. Eden izmed poskusov je bilo potovanje Vrhunca v Švico (novembra 1941), da bi v imenu liberalnih krogov vzpostavil stik z jugoslovansko begunsko vlado. O njegovem potovanju in usodi je bilo do sedaj že nekaj znanega, Vodušek Staričeva pa bralcu posreduje (str. 330, 335-339) še nekatere zanimivosti, ki dopolnjujejo celotno sliko.

Janko Mačkovšek je imel v Ljubljani tudi zvezo s SIS-MI6, in sicer z imenom "Pinnacle"; o tem pa avtorica pravi (str. 343, 344), da ostali člani Slovenske zaveze tega niso vedeli. Nadomestil je Vrhunca, ki je bil zaprt. S SIS-MI6 je bil povezan Aničev "Magpie". Anič je prišel jeseni 1941 iz Splita v Ljubljano, kjer je začel obnavljati stike s svojimi mariborskimi sodelavci. Imel pa je stike tudi z Berlinom, tako da Vodušek Staričeva pravi (str. 345), da je bil mogoče tudi on vmešan v dvojno ali trojno igro pridobivanja sodelavcev v vrstah Abhwera, ki naj bi delali z zavezniki. Podobno je deloval Vladimir Vauhnik, o njem pa avtorica zapiše (str. 345 op. 68), da si je v svojih spominih velikokrat lastil zasluge, ki so verjetno Aničeve. Sodeč po vsem tem pisanju (str. 297, 339-341, 344-351, 353, 354), je bilo Aničevo delo pomembnejše od Vauhnikovega. Resnično delo za SIS-MI6 naj bi torej opravljal Anič in zanj nekaj časa tudi Vauhnik, ne pa obratno, trdi avtorica.

Leta 1944 "*se je razpletla marsikatera zgodba, ki se je začela v tridesetih letih.*" (str. 369). Gestapo je tedaj temeljito počistil med sodelavci Britancev v Sloveniji in nekaterimi v Zagrebu. Vodušek Staričeva opiše, kakšen je bil zapleteni splet okoliščin, ki je privedel do tega. Prišlo je do nekaj aretacij, med temi Mačkovška, zlasti pa Vauhnikove in Aničeve mreže, tako da sta oba naposled zbežala v Švico. Do pozne jeseni 1944 je bil uničen večji del mreže, odkrita je bila tudi podtalna dejavnost Rdečega križa. Konec oktobra so Nemci zaprli tudi precej liberalnih politikov, ki so si zavzemali za obnovo stikov z OF. Sledile so aretacije v Trstu in dalje do Benetk.

Knjiga se ne zaključí z opisom razbitja izpostav Aničeve in Vauhnikove mreže, temveč ima še dolg epilog, v katerem piše o povojni usodi večine predvojnih in medvojnih sodelavcev SIS-MI6 in SOE. Agenti Ozne in nato Udbe so sledili večini anglofilsko osumljenih "špijonov", marsikoga izmed teh so zasliševali, posamezne celo ugrabili, nekatere pa so celo (bolj ali manj uspešno) prisilili v sodelovanje. Pred bralcem se zvrstijo večinoma žalostne zgodbe, čeprav niso po mojem mnenju vse omenjene. Verjetno bi bilo nemogoče opisati, kdo vse je trpel zaradi oznake "špijon, anglofil, agent IS, Zahoda in imperializma ipd.", zato naj tu spomnim, da so nelahko usodo okusili tudi nekateri primorski protagonisti, kot sta bila npr. Albert Rejec in Lavo Čermelj. Rejca je proti koncu vojne ujela Ozna in malo je manjkalo, da ga ne bi likvidirali. Zasliševali so ga, oziroma je moral prisilno pisno odgovarjati na številna vprašanja ipd.,⁸ dokler ga niso leta 1959, skupaj s Čermeljem, predčasno upokojili; oba sta bila dragocena sodelavca Inštituta za narodnostna vprašanja. Glede Čermelja pa naj mi bo tu dovoljeno, da kot zanimivost navedem, kako je imela Udba težave dobiti osebo, ki bi poročala o njem: "*V hiši za njega nismo mogli postaviti informatorja, ker smo po preverjanju vseh strank ugotovili, da velja še za najbolj zanesljivega Čermelj sam.*"⁹ Zanimivo bi bilo tudi izvedeti kaj več o Čoku, ki so ga povojne oblasti nekaj časa zadržale v Jugoslaviji, preden je lahko odšel v rodni Trst. Samo v neki opombi (str. 57, op. 71) vidimo, da je julija 1945 pričal pred nekim udbovskim agentom. Vse kaže, da

⁸ Albert Rejec, Tone Črnač, Jože Vadnjak: Pričevanja o Tigru. Slovenska matica, Ljubljana 1995; Domovina, kje si? (Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1998.

⁹ AS 1931, Osebna zbirka, Čermelj dr. Lavo, str. 22: Iz raporta Ljubljana mesto - II. odsek, 1. 4. 1949.

so celo protikomunistični voditelji v Trstu (v okviru prve slovenske nekomunistične stranke, Slovenske demokratske zveze) in visoki funkcionarji britanskega zunanjega ministrstva posumili, da ga je Udba prisilila v kakšno obliko sodelovanja.¹⁰ Bridko usodo je doživela tudi večina t.i. primorskih padalcev, ki jih je Rudolf (s Čokovo pomočjo, in sicer na politični ravni v Londonu in ZDA) zbiral med italijanskimi ujetniki po britanskih afriških vojnih taboriščih. Nekaj jih je namreč izginilo brez sledu in po vsej verjetnosti je stala za tem Ozna oziroma Udba. Ne glede na to je avtorica učinkovito prikazala usode sodelavcev Britancev in sistem povojnih oblasti.

Njen zaključek je, da je bila taka povojna obravnava v funkciji ohranitve političnega monopola komunistične partije. O načinu novačenja, t.i. vrbovanju in o posledicah zapiše: *"da je bil (sistem vrbovanja, op. G.B.) veliko bolj množičen pojav kot je bilo do sedaj sklepati. To je bil način, s katerim je Ozna oziroma Udba kot izvajalec politike nove oblasti najprej zlomila posamezne osebnosti, nato si je s prisego zagotovila nadzor nad njimi in naposled je, ker je teh vrbovk bilo že toliko, tako razbila ali onemogočila kakršno koli povezovanje med somišljeniki, nekdanjimi političnimi sodelavci in prijatelji. V našem primeru so to bili naprednjaki ali liberalci, ki bi lahko postali opozicija novi oblasti."* (str. 413). Oglejmo si še naslednji citat: *"V Ljubljani so se v različnih kavarnah sestajali naprednjaki, nekdanji ilegalci iz časa pred okupacijo in med njo in vsak je o vsakem moral poročati na UDV, ki je brala in analizirala na kupe poročil, spominov in komentarjev na različne tekoče politične dogodke. Vse to pa zato, da ne bi kdo pomislil, kaj šele počel kaj protidržavnega"*. (str. 418).

Zaradi vsega tega so protagoniste, ki nastopajo v knjigi, povojne oblasti večinoma onemogočile in postavile v stran. Manj so jih postavile na t.i. sramotilni steber, ker so se takega načina posluževale, da so onemogočile tiste, ki so se nekako že sami z medvojno kolaboracijo. Čeprav niso vsi protagonisti postali neosebni, ki niso prišli ne v slovensko enciklopedistiko, ne biografiko, kot piše avtorica v uvodu (str. III) in niti obravnavana tematika v knjigi ni bila popolnoma zamolčana zgodba, pa so vendarle šli so v pozabo, čeprav so se s svojim (tveganim) delom že zelo zgodaj bojevali proti silam osi.

II

Nekaj pripomb na vsebino knjige imam tudi sam in z njimi želim predvsem konstruktivno povedati svoje mnenje oziroma dopolniti nekatere podatke. Najprej glede naslova oziroma besede *špijoni*. Ta je namreč lahko sporna, ker ima ponavadi pejorativen prizvok. Glede na vsebino knjige so protagonisti opravljali obveščevalno delo, ki je služilo tudi Britancem, v skupnem boju proti silam osi. Ali lahko zato upravičeno govorimo o špijonih? Ravno kot take, se pravi špijone oziroma vohune Zahoda, torej skrajno negativno, so jih povojne oblasti ocenjevale in na to krivico sama avtorica na več mestih opozarja in je pravzaprav ena izmed rdečih niti knjige. Med možnimi razlagami za izbiro takega naslov si upam reči, da je

¹⁰ Gorazd Bajc: Iz nevidnega na plan : slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper 2002 (dalje Bajc, Iz nevidnega na plan), str. 152, 153.

avtorica z njim želela vzbuditi večje zanimanje, kar ji je, glede na odzive, očitno uspelo. Druga opazka glede naslova je v sami kratici SOE. Iz vsebine namreč spoznamo, da so protagonisti veliko sodelovali s SOE, vendar so imeli vsaj toliko opravka s SIS-MI6.

Druga temeljna pripomba velja citiranju virov in literature. Kot že omenjeno, uporablja Vodušek Staričeva gradivo iz bivšega Arhiva Ministrstva za notranje zadeve, ki ga hrani AS, kot kratico pa navaja ARS III. V Vodniku po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije to gradivo nosi oznako-signaturo AS 1931. Avtorica sicer ni edina, ki se ne drži novih pravil; zadeva pa postavlja ponovno na dan problem doslednosti zgodovinarjev pri citiranju virov. Zlasti tisti, ki niso zgodovinarji, imajo zato težave pri razumevanju znanstvenega aparata.

Če gornja pripomba velja za marsikaterega pišočega zgodovinarja, bi v nadaljevanju opozoril na konkretno pomanjkljivost avtoričinega navajanja. Skoraj vse opombe v knjigi so namreč preveč splošne in bralec zato zelo težko preveri podatke v gradivu samem. Ne zadostuje, če navedemo le arhivsko institucijo, nato ime, oznako ali zaporedno številko fonda ali zbirke ter številko fascikla. Nekateri fascikli imajo po več sto dokumentov. Pri gradivu Ozne/Udbe bi bilo zato priporočljivo navesti številko strani, saj je večina gradiva oštevilčena. Tudi dokumentacija v PRO HS 7, razen prvih fasciklov, je večinoma oštevilčena. Navajanje gradiva PRO HS 5 bi zahtevalo poleg številke fascikla vsaj datum dokumenta, navajanje gradiva PRO FO bi zaradi natančnosti potrebovalo še dodatne številke itd. Res je, da ponekod iz konteksta lahko razberemo datum ali kak drug podatek, prek katerega bi lahko ugotovili, katere dokumente je avtorica uporabila pri svojih posameznih zaključkih, vendar je tako delo nadvse zamudno. Še manj preverljive so opombe, ki navajajo gradivo, vezano na SOVO. Pri njem Vodušek Staričeva uporablja le naslednjo kratico: ARS III, MFS, ppa., ki jo prvič razloži: "ARS III, Mikrofilmski fond Sove, podatki pri avtorici (odslej MFS, ppa.)" (str. 6, op. 6). Menim, da je to povsem nezadosten podatek. Obenem ni nikjer v knjigi pojasnjeno, kaj ta oznaka pomeni. Ali je gradivo morda pri avtorici ali je ona njegov "skrbnik"? Ali je to gradivo le deloma deklasificirano? Ali ima kdo drug izmed zgodovinarjev tudi možnost dostopa do teh mikrofilmov? Kaj je še tako skrivnostnega v tem gradivu?

Pri mnogih trditvah avtorica ne navaja vira ali pa pri navajanju ni dovolj jasna. Tako piše, da "...imamo danes še britanska obveščevalna poročila, ki potrjujejo uspešnost in pomembnost Branka Plhaka in njegove organizacije" (str. 126), nikjer pa ni opombe ali drugega namiga, katera so ta obveščevalna poročila. Verjetno jih je omenila na prejšnjih straneh, tega pa ne moremo reči z gotovostjo. Na drugem mestu sicer piše: "Vemo, da je bil v letih 1939-1940 Plhak eden glavnih britanskih sodelavcev v Sloveniji." Prav tam pa kot vir (po moje nezadosten) navaja, da je bilo pred vojno v Ljubljani Plhakovo sodelovanje z Britanci že javna skrivnost, saj so po mestu krožile govornice, nato da so to slišali nekateri posamezniki in da so to sumili tudi v Beogradu, na sedežu jugoslovanske obveščevalne službe (str. 128). Avtorica zatrjuje, da je Ivan Rudolf dal Janku Mačkovšku radijsko oddajno postajo, ki so mu jo dali Britanci, ni pa navedeno, od kod ji ta podatek (str. 135). O Brezigarju pa, ne da bi navedla vir, trdi: "...edini, za katerega je izpričano, da je imel vezi tudi z Američani, natančneje z ambasado ZDA v Beogradu" (str. 140). Brez navedbe vira je naslednje: "Britanski viri čisto natančno poročajo o naštetih Medvenovih

sabotažah." (str. 187). V op. 24 na str. 209 ni precizirano, kje se nahaja Stiegerjevo poročilo. Takšnih navedb je še več.

Avtorica uporablja precej tuje literature, manj pa domačo. Kljub temu, da je njena tematika novost, pa bi morala omeniti vsaj nekatere knjige slovenskih zgodovinarjev in drugih piscev, v katerih smo že dobili nekatere zanimive podatke, ki jih sedaj Vodušek Staričeva dopolnjuje. Glede predvojnega zbiranja številnih obveščevalnih podatkov s strani TIGR-a za potrebe jugoslovanske države, ki so jih nato posredovali tudi britanskim obveščevalnim službam, bi lahko na primer spomnili na odlično monografijo Milice Kacin Wohinz o protifašizmu na Primorskem.¹¹ Veliko podatkov o tem, pa tudi nekaj o sodelovanju z britanskimi obveščevalci dobimo v objavljenih zapisnikih zaslišanj ipd. pred Ozno in Udbo vodilnega tigrovca Alberta Rejca, čeprav je treba reči, da jih Vodušek Staričeva deloma uporablja (str. 139, op. 62; str. 148, op. 76). Egon Pelikan je večkrat pisal o tajnem delovanju primorskih duhovnikov in krščanskih socialcev med obema vojnama,¹² ki so med drugim zbirali podatke, ki so jih nato uporabljali (tudi) beograjski krogi. Ali je tudi te podatke kdo izmed jugoslovanske protiobveščevalne službe dalje posredoval Britancem, nam ni še jasno, daje pa predvojnemu protifašističnemu delovanju (vsaj glede Primorcev) širšo in kompleksnejšo dimenzijo in sicer, da se niso (vsaj na Primorskem) le liberalni krogi protifašistično angažirali. Tudi avtorica sama piše, da je imel Batagelj za obveščevalno delo podporo Antona Korošca (str. 109), kar pomeni, da so bili tudi nekateri "klerikalni" krogi dovzetni za obveščevalno delo, vendar se z njimi niso povezovali v podtalnem in obveščevalnem delu (str. 124). V svojih številnih prispevkih je Dušan Biber nekajkrat omenil nekatere podatke, ki jih dobimo pri Voduškovi.¹³ Podpisani sem objavil biografijo o Ivanu Mariji Čoku, ki je z britanskimi obveščevalnimi službami sodeloval še največ prek Ivana Rudolfa.¹⁴ Oba (zlasti slednji) sta večkrat omenjena v knjigi Voduškove. O Rudolfu imamo nekaj krajših zapisov, morda najbolj zanimivega je pripravil sin Saša, ki ima precej zanimivih drobcov iz očetove zapuščine.¹⁵ Enega izmed najpomembnejših akterjev knjige Vinka Vrhunca in nekatere epizode, ki jih opisuje Vodušek Staričeva, omenja sin Marko v svojih spominih.¹⁶ Drugega protagonista, še vedno nekoliko skrivnostnega polkovnika Vladimirja Vauhnik, je brat Miloš omenjal v svojih spominih,¹⁷ o nekaterih Vauhnikovih tržaških sodelavcih (zlasti o Jožetu Golcu-Jojotu, pa tudi o Branku Agnelettu in duhovniku Petru Šorliju) izvemo marsikaj

¹¹ Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935). Lipa, Koper 1990, str. 45-61, 210-315, 354-402.

¹² Egon Pelikan: Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Nova revija, Ljubljana 2002.

¹³ Dušan Biber: Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. V: Borec, 1991, št. 1-3, , str. 77-138; isti: Okupacija in razkosanje Slovenije-Londonski odmevi 1941-1942. V: Slovenski upor 1941, Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991, str. 189-199; isti: Utrinki iz arhiva SOE. V: Mikužev zbornik. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 1999, str.145-154.

¹⁴ Gorazd Bajc: Zapletena razmerja : Ivan Marija Čok v mreži primorske usode. Društvo TIGR Primorske, Koper 2000 (dalje Bajc, Zapletena razmerja).

¹⁵ Saša Rudolf: Xolotl. O Ivanu Rudolfu so najbolj zanimive str. 49-101.

¹⁶ Marko Vrhunec: Srečna mlada generacija: Zapisi za zgodovino 1941-1945. Obzorja, Maribor 1989, str. 20-24, 63.

¹⁷ Miloš Vauhnik: Pe-Fau Spomini, II. Del. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1989, str. 138-168.

zanimivega iz zelo uporabljivega *Primorskega slovenskega biografskega leksikona*.¹⁸ Kakšen podatek bi se dobil v knjigi Pavleta Borštnika,¹⁹ čeprav se večinoma ukvarja z medvojnimi delovanjem odredov jugoslovanske vojske na Slovenskem in z njihovim tragičnim koncem v Grčaricah. Z uporabo te in ostale slovenske literature bi bila slika popolnejša, čeprav je najbrž bistveno ne bi spremenila.

Vodušek Staričeva nekajkrat citira delo Nemačka obveštajna služba, o katerem pravi, da je dostopno v arhivih od leta 1990 (str. 18). Vendar sta Tone Ferenc in Karel Forte to delo uporabljala že v sedemdesetih letih.²⁰ Ali sta imela posebno dovoljenje?

V delu je tudi veliko faktografskih napak, na katere so nekateri že opozorili.²¹ Sam bi opozoril na nekatere druge in pa na deloma različne interpretacije posameznih dogodkov. Avtorica piše, da so se vsi prizadeti bali bolj nemške nevarnosti, kot tiste, ki bi prišla s strani Italije (str. 3, 10, 13, 107 itd.). Če je to po vsej verjetnosti držalo za Britance in za liberalne kroge v osrednji Sloveniji, pa menim, da so morali biti Primorci (Rudolf, Čok, Rejec idr.) gotovo drugačnega mnenja, ker niti Italiji, še manj pa fašističnemu režimu, niso mogli (več) zaupati in so zato najverjetneje gledali z globokim nezaupanjem na vse (nejugoslovanske) sosede Slovencev.

Precej nelogična se mi zdi naslednja trditev: "V SOE so vključili, ne da bi se o tem posvetovali s SIS, tudi Sekcijo D SIS..." (str. 9).

Na str. 73 je navedeno tisto, kar je Omersa o sebi povedal na zaslišanjih, in med drugim, da ga je "...zaprla španska tajna policija SIM". Kratica pomeni italijansko vojaško obveščevalno službo Servizio informazioni militare. Obenem v tekstu (npr. str. 350) in med kraticami (str. 422) beremo, da je SIM italijanska vojaška protiobveščevalna služba. SIM je delovala tudi ofenzivno, imela pa je svoj protiobveščevalni oddelek.

Le deloma se strinjam s tem, da je bil v krogu Čokovih ljubljanskih prijateljev tudi Boris Furlan (str. 117). Arhivski dokument iz tridesetih let namreč jasno kažejo, da se Furlan ni strinjal s Čokom in nato bil z njim tudi v osebnem sporu.²²

Ivan Rudolf je bil profesor in ne doktor (str. 145).

Poleti 1940 jugoslovanska policija ni aretirala Alberta Rejca (str. 153). Dosedanji podatki govorijo o tem, da se je tedaj Rejec skrival v Beogradu.

Da sta očitno le Tomič in Anič vedela, da češki kanal na mariborskem vodi Karel Fischer (str. 178), najbrž ne bo držalo. Tudi Rejec je kaj o tem vedel, Rudolf in Čok pa sta bila seznanjena, da Fischer deluje podtalno.²³

Ko je govor o predvojnem delovanju Aniča, ni jasno, kako so ga lahko takrat zanimali učinki zavezniškega bombardiranja (str. 182), prav tako ni jasno, kaj je avtorica želela reči, ko piše naslednje: "Aniču pa je Tomič "naribal nos"." (str. 183).

Anton Novačan je prišel na Bližnji vzhod leta 1942 in ne leta 1941, kot piše na

¹⁸ Primorski slovenski biografski leksikon. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974-1994 (dalje PSBL), snopič 15, str. 571; 18, str. 428, 429; 19, str. 592, 593.

¹⁹ Pavle Borštnik: Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale. Mladinska knjiga, Ljubljana 1998.

²⁰ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR. K.F. (Karel Forte)-Marko Selin: Nič več strogo zaupno, Nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas. Partizanska knjiga, Ljubljana 1978.

²¹ Igor Grdina v Zgodovinskem časopisu, 2002, št. 3-4, str. 510-514.

²² Bajc, Zapletena razmerja, str. 56.

²³ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 244.

str. 196. Na drugem mestu (str. 300) pa praviloma beremo, da je Novačan prišel iz Jugoslavije skoraj istočasno kot Stanislav Rapotec, torej poleti 1942. O Novačanu Vodušek Staričeva piše, da je bil v protinacistični skupini, ki se je po vojni znašla v Trstu (str. 382), čeravno v knjigi ne piše o kakem njegovem protinacističnem delu, le da je bil v krogu liberalcev²⁴ in da je sodeloval z Ernestom Kalanom (str. 196). Ne smemo pa pozabiti, da je bil Novačan v prvi polovici tridesetih let, ko je bil jugoslovanski generalni konzul v Celovcu, kontroverzna figura in so ga avstrijske oblasti obtoževale sodelovanja z nacisti; zadevo je resno obravnaval tudi sam britanski poslanik v Beogradu, sir Neville Henderson.²⁵ Zanimivo bi bilo torej izvedeti, katero igro je pravzaprav odigral Novačan pred vojno. Ko je nato junija 1942 prišel na Bližnji vzhod, so ga Britanci aretirali, nato spustili, vseeno pa so o njem sumili, ko je bil kandidat za vstop v jugoslovansko begunsko vlado.²⁶

Na str. 213 beremo, da je bilo konec leta 1940 Britancem že precej jasno, da bo Jugoslavija napadena, kot cilj pa so si zadali, da se nemški napad prestavi do pomladi 1941. Na drugem mestu (str. 230) pa beremo, da so vse do srede marca 1941 ocenjevali, da Nemci ne mislijo napasti Jugoslavije.

Na str. 215 je govor o slovenski organizaciji, kjer Vodušek Staričeva v oklepaju razlaga, da je to bila verjetno Čokova organizacija. Iz konteksta razberemo, da je to po vsej verjetnosti Jugoslovanski odbor iz Italije. O njem avtorica (po mojih raziskavah) zgrešeno piše, da ga je Čok ustanovil maja 1941 v Jeruzalemu in da je sebe postavil za predsednika, Rudolfa za generalnega sekretarja, za odbornika pa Vladimirja Rybár, ˇa in Borisa Furlana (str. 227). Furlan je bil pri Odboru le na začetku, glede Vladimirja Rybár, ˇa pa naslednje: v Odboru je bil njegov sedem let mlajši brat Miran, ki je po nalogu SOE zbiral prostovoljce v Indiji in Afriki. V knjigi se pojavi priimek Rybár, ˇ še štirikrat in iz konteksta lahko rečemo, da je bil to Miran in ne Vladimir, kot piše v imenskem kazalu. Odbor je nastal že na začetku leta 1940 v Beogradu. Nekateri predstavniki nekdanjih političnih organizacij Slovencev in Hrvatov iz Italije (liberalne usmeritve) so se domenili z Zvezo emigrantov, da ustanovijo vzporedni komite, ki bi, v primeru da bi se vojna razširila na Jugoslavijo, predstavljal interese primorskih in istrskih Slovencev ter Hrvatov v inozemstvu. Čok je bil 8. februarja 1941 izbran za predsednika, Rudolf pa za tajnika in sta bila določena, da se v emigraciji ukvarjata s primorskim vprašanjem. Če to upoštevamo (kar je iz Rudolfove zapuščine dovolj razvidno), postane slika Čokovega in Rudolfovega delovanja med okupacijo precej drugačna, kot so jo nekateri do sedaj prikazovali. Njuna akcija je imela širšo podporo in je konkretno načrtovala priključitev slovenskega zahodnega etničnega ozemlja k državi matičnega naroda. To seveda ne izključuje nekaterih kontroverznosti, ki so bile značilne zlasti za Čokovo delovanje. Upoštevati pa je treba, da je imela njegova želja vstopiti v vlado neki globji pomen, in sicer, da bi imelo primorsko vprašanje čim večjo težo. Vodušek Staričeva medtem piše (str. 274), da je Čok s svojimi političnimi ambicijami veliko prispeval k zapletom v jugoslovanski emigraciji in da so ga iz Kaira poslali v London. V resnici je Čok sam nameraval v britansko prestolnico in njegovo močno poudarjanje potrebe po spremembi meje

²⁴ Igor Grdina piše (Zgodovinski časopis, 2002, št. 3-4, str. 511), da je Novačan izdajal list Naša vas, ki je bil usmerjen agraristično, ne pa liberalno.

²⁵ Dušan Nečak: Avstrijska legija II. Obzorja, Maribor, 1995, str. 51, 52, 147.

²⁶ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 124, op. 439.

nima, po mojem mnenju, negativnega predznaka. Potreba po propagiranju le tega je bila velika, tudi zaradi nasprotne propagande Italijanov (npr. grofa Carla Sforze). Če pa se je res imel, kot piše v knjigi (str. 275), za vodjo vseh britanskih stikov v Sloveniji in Dalmaciji, kar po mojem mnenju ni točno, bi morala avtorica navesti vir. O tej upravičeni kritiki Čoka nisem osebno našel nobenega dokumenta. Pravilna je pripomba avtorice (str. 280, op. 69), da ne Rapotec, ne Vrhunec, ne Angjelinoviči niso nikoli delali s Čokom, čeravno je iz dokumentov razvidno, da je bil on posredno soudeležen v ozadju prihoda Vrhunca v Švico (str. 339),²⁷ in ko je SOE spraševala o Rapotčevi primernosti, obenem je Čok naročil Rudolfu, naj mu da potrebna navodila.²⁸

Vodušek Staričeva piše (str. 225, 226), da je Rudolf po vojni izjavil, da so mu Britanci dali na razpolago v Kairu vilo, kar je bil znak posebne pozornosti, člani jugoslovanske vlade, ki so prišli kasneje iz Jugoslavije, pa so morali stanovati v samostanskih celicah. V Rudolfovi zapuščini ni nikjer zabeleženo, da bi imel v Kairu na razpolago vilo, res pa je, da so mu Britanci (zlasti ISLD) veliko bolj pomagali kot jugoslovanski poslaniki. Rudolf in Čok sta se s člani vlade srečala že 1. maja v Jeruzalemu in iz Rudolfovih dokumentov tudi izhaja, da je maja 1941 Čok dobil v Jeruzalemu na voljo celo vilo, člani jugoslovanske vlade pa so bili nastanjeni v nekem samostanu.²⁹

Na str. 227 ni jasno, kaj je bilo narobe s tem, da naj bi Čok pred odhodom prejel večjo vsoto denarja. Če je res prejel toliko denarja, bi bilo smiselno postaviti vprašanje, kdo mu ga je dal in v kakšne namene. Verjetno je dobil nekaj sredstev s strani Jugoslovanskega odbora iz Italije, da bi v emigraciji zagovarjal priključitev Primorske k Jugoslaviji. Če so mu pa denar dali Britanci, so očitno imeli določene načrte z njim oziroma z njegovo organizacijo.³⁰

Po mojem³¹ ostaja še vedno odprto vprašanje že znanega seznama, ki naj bi ga Čok sestavil pred vojno (str. 227), in sicer, kako bi osnovali peto kolono proti Italiji; na osnovi tega seznama je bilo ob zasedbi več sodelavcev aretiranih. Ti so Čoku močno zamerili, ker niso bili obveščeni, da so na predlaganih seznamih.

Trditev o ukazu kaplana Glavača, naj ustrelijo Novakovega namestnika Josipa Lesjaka, dokaže avtorica s citiranjem spominov Stanka Dimnika, in sicer po pripovedovanju. V teh pa beremo, da je Glavač imel baje (podčrtal G. B.) prste vmes in da so Lesjaka baje (podčrtal G. B.) ustrelili stražarji, ker da je hotel uteči k partizanom ali vsaj dobiti zvezo z njimi (str. 324, 325).

Iz Egipta nazaj v Trst se Ivan Rudolf ni vrnil leta 1945 (str. 381), temveč maja leto kasneje.³²

III

²⁷ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 261.

²⁸ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 251, 252.

²⁹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 183.

³⁰ Tu lahko kot zanimivost navedemo, da je med vojno znani Bailey novembra 1941 pohvalno pisal o predvojnem delu Čokove organizacije in da je denar, ki so mu ga Britanci dajali, Čok uporabil izključno v prid organizacije SO2 (torej SOE) in ne v osebne interese (Bajc, Zapletena razmerja, str. 121; Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 108).

³¹ Bajc, Iz nevidnega na plan, str. 57-59.

³² Rudolf, Xolotl, str. 91-101, PSBL, 13, str. 231.

Za zaključek se povrnimo k vsebini knjige in njenem pomenu. O nekaterih posameznikih smo že imeli nekaj podatkov, avtorica pa nam je s svojo knjigo postregla z mnogimi novimi podatki in, kar je važnejše, postavila je celotno zgodbo v določen kontekst. Opozarja nas, da je bilo sodelovanje med nekaterimi Slovenci in britanskimi obveščevalnimi službami pred in med 2. svetovno vojno pomembnejše, kot smo domnevali. Pomembno pa ni bilo le za slovenske nacionalne interese, temveč tudi za Britance, ki so se prva leta sami uprli trinoštvu sil Osi. Odslej bi to morali upoštevati.

Nazadnje iz pisanja Jerce Vodušek Starič izhaja oziroma se potrjuje, da so poveljne jugoslovanske/slovenske komunistične oblasti in tajna politična policija Ozna/Udba na vse to posredno ali neposredno sodelovanje z Britanci in ostalim Zahodom gledale z velikim nezaupanjem ter da so to delovanje označevale za reakcionarno. Vprašanje je seveda, ali je bilo delovanje Ozne Udbe upravičeno oziroma ali so bili predvojni in medvojni sodelavci britanskih obveščevalnih služb res aktivni (ali pa vsaj potencialni) sovražniki poveljnega komunističnega režima in ali bi kot taki lahko škodovali interesom Jugoslavije kot države, ne glede na trenutno politično ureditev? In zahodne obveščevalne službe: kaj so pravzaprav načrtovale? Vodušek Staričeva se ne spušča v to; tako raziskovanje pa bo gotovo zahtevalo nov veliki trud.

Gorazd Bajc

T o n e F e r e n c : Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Modrijan, Ljubljana 2002, 688 strani, ilustrirano

---

Prof. dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino v pokoju ter v zadnjih desetletjih vodilni slovenski zgodovinar za obdobje druge svetovne vojne, je konec leta 2002 beročo javnost presenetil z zajetno knjigo z gornjim, takorekoč svetopisemskim naslovom. Za zgodovino pisne kroge njen izid sicer ni prišel povsem nepričakovano, saj jo je pisec napovedoval že nekaj let, in kot je sam povedal na eni od predstavitev, gradivo zanjo zbiral kar okrog dvajset let. Vsekakor pa sta vse presenetila njen obseg in predvsem temeljitost, s katero je prikazal dramatični in obenem tragični razvoj dogodkov v t.i. Ljubljanski pokrajini v času neposredno pred kapitulacijo Italije in po njej, se pravi, nekako od julija pa do novembra 1943. Kako dobro je dokumentiran opisovani potek dogodkov, naj ponazorimo samo z dejstvom, da je v knjigi kar 1341 opomb, katerih velika večina je referenčnega značaja in le nekatere so take, da bolj obširno in še dodatno dopolnjujejo glavno besedilo.

Kot je v uvodnih besedah poudaril sam avtor, naj bi bila knjiga predvsem nadgraditev ter bolj zanesljiva dopolnitev poglavja o "zlomu bele in plave garde" na Dolenjskem in Notranjskem jeseni 1943 iz njegove znane knjige "Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943", ki je izšla že leta 1967. Do te dopolnitve je ob sicer stalnem zbiranju tematskega gradiva ob avtorjevem drugem - moramo ponovno poudariti, da zelo plodnem - delu v zadnjih

letih lahko prišlo tudi zaradi lažje dostopnosti nekaterih kategorij arhivskih virov, predvsem gradiva partizanske Varnostnoobveščevalne službe ter še nekaterih drugih arhivskih fondov iz nekdanjega arhiva Republiškega sekretariata za notranje zadeve, sedaj v Arhivu Republike Slovenije. Hkrati je v zadnjem desetletju bolj dostopna postala tudi t.i. emigrantska literatura, brez katere si dandanes preučevanja vsaj nekaterih problemov medvojnne slovenske zgodovine sploh ne moremo več zamisliti. Seveda pa bo večina "laičnih" bralcev knjigo glede na njeno vsebino doživljala malo drugače, in sicer predvsem kot nov prispevek k predstavitvi in tudi razjasnitvi naše slovenske medvojnne travme, oziroma, kot je avtor sam naglasil, naše državljanske ali bratomorne vojne. Glede na dejstvo, da pa tudi omenjena "večina bralcev" ni neka brezoblična množica, temveč je še vedno (ali pa znova) - tudi po zaslugi ponovnega, čeprav več ali manj virtualnega, slovenskega podoživljanja medvojnih travm - v aktivnem odnosu do te tematike, je pač pričakovati, da bodo tudi ocene tega "novega prispevka" različne.

Vsebinsko je knjiga razdeljena na tri dele: v prvem obravnava poskuse organiziranja slovenskega četništva v poletju 1943 in zadevni neuspeh poveljnika majorja Karla Novaka ter njegov boj z mlini na veter ob poskusih, da najde izhod v četverokotniku Draža Mihailović - zahodni zavezniki - italijanske oblasti - partizansko gibanje. Njegovo prizadevanje se je praktično in simbolično končalo s katastrofo osrednjega četniškega odreda v Grčaricah. Pisec problematiki številčno nepomembnega četništva (okrog 300 mož) posveča sorazmerno skoraj preveč pozornosti, res pa je, da je politični pomen četništva v danih širših razmerah presegal ozko vojaškega in da predstavljajo "Grčarice" pojem z veliko naboja, ker so predvsem pokazale, da na Slovenskem četništvo in z njim povezano politično gibanje v bistvu nimata prihodnosti, ne glede na dogodke, ki so še sledili v obdobju 1944/1945.

Drugi del nam prikazuje zapleteno dejavnost Slovenske legije in vaških straž ter iskanje optimalne politične, vojaške in končno zgolj eksistencialne rešitve ob kapitulaciji Italije, prihodu nemškega okupatorja in ob "neprihodu" sicer pričakovanih in predvsem zaželenih britanskih zaveznikov. Mnogo prostora je tu seveda pisec namenil opisu poraza na Turjaku ter drugih ponesrečenih potez protirevolucionarnega vodstva.

Tretji del je posvečen usodi ujetih četnikov in vaških stražarjev ter tudi civilistom, se pravi predvsem njihovemu trpljenju in smrti, ki je tedaj, če ne upoštevamo padlih v bojih, doletela skoraj 600 ljudi. Šlo je za neusmiljen obračun partizanske strani s premaganimi nasprotniki. Glavni naslov knjige - *Dies irae* - naj bi se torej nanašal predvsem na ta del knjige. Na koncu je knjigi dodan še seznam vseh ugotovljenih žrtev z osnovnimi podatki, s čimer je avtor, kot že v nekaterih drugih svojih publikacijah v zadnjih letih, znatno prispeval k hitrejšemu in kakovostnejšemu dopolnjevanju seznama neposrednih in posrednih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem, ki ga v okviru svojega projekta sicer že nekaj let pripravlja Inštitut za novejšo zgodovino.

Glede na vse to, kar beremo in spremljamo v študiji (sam pisec jo med besedilom poimenuje razpravo), na bralca naredi močan vtis avtorjevo uvodno pojasnilo, da zgodovinar pač "ni tožilec, ne zagovornik in niti ne sodnik" in da si je zato prav v tej knjigi še posebej prizadeval, ostati na ravni opisovanja in objektivnega prikazovanja, brez ocenjevanja in vrednotenja. Da pa ob dogodkih, ki jih

opisuje, vendarle ni mogel ostati neprizadet, dokazuje njegov uvodni, lastnoročno napisani in s tem poudarjeno osebni "Rekviem". V samem besedilu si je nato silovito prizadeval, da bi ostajal nepristranski in da bi čim bolj popolno prikazal videnje in argumente t. i. obeh strani. V ta namen je načrtno prepuščal besedo virom oziroma tedanjim akterjem samim. Če se vrnemo k prej omenjenim subjektom procesnega prava, bi lahko dejali, da smo soočeni predvsem s pričami in z njihovimi pričevanji. Ustnih virov je sicer pridobil razmeroma malo. Živih prič iz protirevolucionarnega tabora skoraj ni več, če pa je še kakšna, živi daleč od Slovenije. Pričevalcev s partizanske strani je še razmeroma mnogo, so pa razumljive težave z njihovim sodelovanjem. Mogoče bi se tudi med obširno emigrantsko literaturo našlo še kaj pomembnega za dopolnitev celotne zgodbe ali pa posameznih epizod, npr. o znani izjavi zaprtih duhovnikov in bogoslovcev, o kateri je leta 1979 v reviji Meddobje pisal prof. Janez Grum, ki ga sicer Ferenc ceni kot objektivnega pisca. Njegovo glavno sporočilo je pač bilo, da omenjene izjave v danih okoliščinah vsekakor ne moremo oceniti za prostovoljno.

Rezultat vsega zbiranja gradiva so tako obširne navedbe izjav, spominov, dnevnikov ipd., ogromno podatkov in inacic, vse kot rezultat avtorjevega hotenja, da si naj bralec sam ustvari mnenje o dogodkih in njihovih dejavnikih. Avtor virov ne ocenjuje oziroma vrednoti, čeprav se ob ekstremnih izjavah vendarle ne zadrži ter brez obotavljanja pove, da "priča" pretirava, je cinična, se moti, da tveže ipd., ob ekstremnih dogodkih, npr. ob pomoru turjaških ranjencev, pa to brez zadržkov označi za zločin; pri drugih vrstah obračuna z ujetniki pa se označbe vzdrži. Razmeroma precej pozornosti pri tem namenja organizaciji in delovanju partizanskega sodstva. Ob identificiranju kakšne osebe, in opravka imamo s stotinami, če ne celo tisoči oseb, se mu prikrade tudi kakšna napaka oziroma opustitev. Globalnemu pristopu se tako izogiba, zato v knjigi ni morebiti pričakovanega uvodnega poglavja o vzrokih nastanka vaških straž in četništva in podobno tudi ni zaključnega poglavja z oceno ali sintezo, z besedo pod končno črto. Le na trenutke se spusti v razlago vzrokov za nastanek vaških straž ipd., nekoliko bolj obširno pa predstavi vzroke za poraz protipartizanskega tabora, pri čemer spet navaja diskusije in medsebojne obtožbe samih akterjev in le v majhni meri ponudi svojo oceno. Prav v zvezi z omenjenim "pomanjkanjem" predstavitve predzgodovine in vzrokov, ki so do poletja 1943 pripeljali do takšnega stanja, kot tudi izostankom končne globalne ocene ravnanja obeh taborov naj omenimo zanimivost: to poročilo je napisano že več kot pol leta po izidu knjige, tako da smo že zasledili nekaj zanimivih javnih odmevov nanjo, omenili pa bi predvsem oceni, ki sta izšli na eni strani v Svobodni misli, glasilu Zveze združenj borcev ter na drugi strani v Zavezi, glasilu bivših domobrancev. Ne da bi se spuščali v podrobnosti, je mogoče ugotoviti, da sta si oceni na svoj način neverjetno podobni in tvorita svojevrstno simetrijo. Izhajata seveda iz povsem nasprotnih izhodišč, zato pa obe pogrešata prav že večkrat omenjeno predstavitev predzgodovine ter na koncu oceno in ovrednotenje opisanega dogajanja. Obe pričakujeta, da bi namreč prav takšna dopolnitev še v veliko večji meri pokazala svoj "prav" oziroma "neprav" nasprotne strani. Pri tem sicer tudi obe izrekata avtorju pohvale za temeljitost, čeprav imamo vtis, da le skozi stisnjene zobe. Sicer pa o avtorjevih stališčih po drugi strani nekaj vendarle pove uporabljena terminologija, kot npr. njegovi označbi za tedanja nasprotujoča si tabora: na eni strani stoji "protirevolucionarni tabor", na drugi pa

"narodnoosvobodilno gibanje".

In kakšne so torej bistvene značilnosti dogodkov poznega poletja in jeseni pred 60 leti? Izstopa predvsem neenotnost, obrambna naravnost, omahovanje in pomanjkanje jasnega koncepta na protirevolucionarni strani ter monolitnost, napadalnost in jasni cilji na partizanski (revolucionarni) strani. Po "izvedbeni" plati je to pomenilo, da so četniki in vaški stražarji (zaman) računali na izkrcaje zavaznikov, ki naj bi se jim po njihovem hotenju pridružili in s katerimi bi potem sodelovali pri bojevanju proti nemškemu okupatorju; nadalje, da niso napadali partizanov in da se pri njih vsaj deloma pojavlja želja po nadaljnjem skupnem bojevanju. Po drugi strani pa je tedaj cilj partizanskega (partijskega) vodstva predvsem popolno uničenje domačega nasprotnika in tudi v tej funkciji je bila koncentracija vseh partizanskih brigad v Ljubljanski pokrajini. Ob možnosti skorajšnjega konca vojne je torej šlo - gledano z obeh strani - za prevzem oblasti in za družbeni sistem, ki bo zavladal po vojni. Sledil je že omenjeni obračun, ki ga lahko označimo tudi za tragedijo. Ali je bila to državljanska vojna, ostaja zelo odprto vprašanje. Z vidika systemskega nasprotja in razdeljenosti prebivalstva gotovo, ne pa po kriteriju konkretnega vojaškega dogajanja, saj je ena stran samo napadala, medtem ko se je druga samo branila in kar je še važnejše, nasprotnika sploh ni nameravala napasti. Kakorkoli že, do konca vojne so spet predvsem v Ljubljanski pokrajini sledili še novi obračuni in nove tragedije, katerih vzroki in korenine ležijo tudi v jesenskih dogodkih leta 1943. Dr. Tonetu Ferencu gre zaslug, da smo sedaj prek *Dies irae* z njimi zelo dobro seznanjeni.

Boris Mlakar

Ž i v a K r a i g h e r: Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945). Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Organizacijski odbor ZZB NOB, Ljubljana, Postojna 2002, 798 strani, ilustrirano (Partizanski knjižni klub; knj. št. 37, Knjižnica OF; št. 23)

Avtorica, ki se je poklicno sicer zapisala svetu umetnosti, v uvodu pojasnjuje, da jo je predvsem njeno aktivistično delovanje na Pivškem in širše po Primorski med 2. svetovno vojno vzpodbudilo k pisanju pregleda zgodovinskega dogajanja na pivškem območju v navedenem obdobju. K temu je treba vsekakor pridati pojasnilo, da njeno delo nikakor nima značaja spominov, temveč bolj ali manj značaj klasičnega zgodovinopisnega dela, napisanega po uveljavljeni zgodovinopisni metodi in se uvršča med t.i. okrožne monografije - v našem primeru z izrazitim poudarkom na prikazu političnega delovanja organizacij osvobodilnega gibanja na terenu in torej ne v kompleksnem prikazu razmer obravnavanega območja, čeprav to kompleksnost zaradi popolnejšega razumevanja osnovne tematike marsikje tudi širše obravnava oziroma pojasnjuje. Posebej je treba poudariti, da je knjiga rezultat dolgoletnega sistematičnega zbiranja raznovrstnega gradiva, pri čemer je treba še posebej izpostaviti obširno zbiranje izjav prič takratnega dogajanja, brez česar bi bilo zlasti obdobje do kapitulacije

Italije predstavljeno mnogo manj popolno.

Knjiga v dveh delih je zajetno delo, saj obsega kar okoli 800 strani. Zasnovana je na kronološko-tematskem načelu in razdeljena na pet delov, razmejenih s splošno sprejetimi prelomnicami v obravnavanju zgodovine odporništvja Primorcev v letih 1941-1945. V prvem obravnava začetno obdobje vzpostavljanja in delovanja odporniških organizacij do jeseni 1942, v drugem prizadevanja za utrditev in razširitev gibanja od jeseni 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943, v tretjem jesensko obdobje leta 1943, v četrtem dogajanje v letu 1944 in deloma tudi obdobje pred zaključkom vojne. Od prvih štirih poglavij se razlikuje peto poglavje, sestavljeno iz treh povsem različnih tematik: Slovenski narodni varnostni zbor; Postojna; žrtve nemškega okupatorja in kolaboracionistov v letih 1944 in 1945.

Ena od temeljnih avtoričinih ugotovitev je, da sodi pivško območje, ki je bilo nekaj časa organizirano kot pivško okrožje, v primerjavi z ostalimi primorskimi okrožji med "povprečno razvita okrožja", kar je bila predvsem posledica za organiziranje odpora neugodna geostrateška lega tega območja, ki je bilo z dvema glavnima cestama in dvema izredno pomembnima železniškima progama eno izmed najbolj izpostavljenih predelov na Primorskem. Zaradi goste komunikacijske mreže so najprej raznovrstne italijanske oborožene formacije, nato pa nemški okupator iz številnih postojank lahko nepričakovano vpadale v sleherno pivško vas. Pri tem so mu pomagali in ga v drugi polovici leta 1944 tudi vedno bolj razbremenjevali primorski domobranci, kasneje pa še druge kolaboracionistične enote, ki so se sem zgrinjale iz drugih predelov Jugoslavije.

Pivško območje se uvršča med zgodnja žarišča odpora na Primorskem pod vodstvom Osvobodilne fronte in še posebej Komunistične partije Slovenije, saj je centralni komite KPS že poletja 1941 tja začel pošiljati aktiviste, predvsem primorske emigrante. Njihova iniciativa se je srečevala s predvojnimi protifašističnim uporom Primorcev, še zlasti pod vodstvom organizacije TIGR, ki je bila na pivško-ilirskobistriškem območju precej razširjena. Avtorica je iztrgala zgodovinski pozabi pomembna dejstva iz zgodovine protifašistične dejavnosti Primorcev s tem, ko ji je uspelo podrobno rekonstruirati tigrovske organizacije na obravnavanem območju; ob tem ugotavlja, da so bili tigrovci marsikje prvi propagandisti osvobodilnega boja, da so se številni med njimi vključili v OF, izjemno pomembno vlogo v začetnem obdobju pa so imeli pri širjenju tiskane propagande, saj izvira prav iz njihovih vrst t.i. Hajnejeva ciklostilna tehnika iz Zaloga pri Postojni, ki je neprekinjeno delovala od poletja 1941 do maja 1943 in je pokrivala potrebe tudi Vipavske doline, Brkinov in Krasa in s tem presejala ozko lokalni značaj.

Enako pomembna je podrobna analiza začetnega snovanja organizacije OF po sistemu trojk ali vaških zaupnikov in bolj redko v obliki odborov OF, kar je bila takrat splošna primorska značilnost. Pri tem avtorica razkriva številne osebne povezave, ki so jih vzpostavljali aktivisti na Pivškem in tudi širše ter tako dokumentirano in stvarno podaja sliko snovanja frontne organizacije, ki je vse do leta 1943 zadevalo na velike ovire. Fašistične oblasti so se namreč nemudoma odzivala na vsak pojav uporništvja in skušale organizacijo uničiti, kjerkoli so jo zasledile. V letu 1942 so se zvrstile številne aretacije - pogosto najbolj dejavnih pristašev gibanja, svojcev partizanov in emigrantov, nekaj aktivistov je zaradi različnih vzrokov zapustilo to območje (vodilni aktivist in španski borec Matija

Gržina se je marca 1942 celo odzval italijanski mobilizaciji, kar vse je gibanje upočasnilo ali zavrlo in pivško območje je v drugi polovici leta 1942 ostalo brez politično-organizacijsko usposobljenega aktivističnega jedra. Med pomembne naloge OF je sodilo pridobivanje mladih za odhod v partizane; kljub temu, da so se v posameznih predelih Pivškega od jeseni 1941 oziroma spomladi 1942 zadrževale kar tri partizanske skupine (prva primorska oz. Pivška četa, druga primorska oz. Špacapanova četa ter Brkinska četa) in opravljale tudi pomembno politično delo, je bil njihov mobilizacijski učinek šibek, saj je s pivškega območja do začetka leta 1943 odšlo v partizane le štirinajst domačinov, od katerih sta dva padla v boju na Nanosu aprila 1942, kar pet pa jih je bilo takrat zajetih, na procesu v Rimu obsojenih na smrt in ustreljenih v trdnjavi Bravetta pri Rimu.

Na nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja na Pivškem sta pomembno vplivala prihod Loškega (Soškega odreda) na Primorsko oktobra 1942, ki je s svojim 3. kraškimi bataljonom ne le vojaško temveč tudi politično deloval tudi na Pivškem, in prva primorska pokrajinska konferenca KPS decembra 1942, ki predstavlja prelom k načrtnemu in širše zastavljenemu političnemu delovanju. Takrat je bilo med dvanajstimi okrožji ustanovljeno tudi pivško okrožje (do kapitulacije Italije je večkrat menjalo meje, zato bi grafični prikaz teritorialnih sprememb v tem obdobju in tudi kasneje bil zelo dobrodošel), vendar se je organizacija OF zaradi kroničnega pomanjkanja izkušenih aktivistov in oddaljenosti okrožja od pokrajinskega vodstva počasi širila, Pivčani pa so se še tudi nadalje težko odločali za odhod v partizane. Ocena primorskega pokrajinskega vodstva o razmerah na Primorskem še iz konca avgusta 1943, "da organizacijsko še vedno nismo zajeli tako široko, kakor so široke simpatije primorskega ljudstva za Osvobodilno fronto", je bila zlasti za pivško okrožje zelo aktualna. Toda nasilje italijanskih oblasti, ki ni pojenjalo vse do kapitulacije Italije in je imelo za posledico smrtno žrtve, požige in pošiljanje ljudi v internacijo, po drugi strani potrjuje neprekinjeno delovanje OF.

Kljub počasnejšemu uveljavljanju gibanja na Pivškem so bili do kapitulacije Italije vzpostavljeni organizacijski temelji najpomembnejših organizacij. Avtorica natančno sledi ustanavljanju odborov OF od pomladi 1943 dalje in prvih odborov Zveze slovenske mladine. Poudarjeno obravnava vlogo žensk v gibanju ter njihovo organizacijsko povezovanje v Slovensko protifašistično žensko zvezo, kar je praviloma precej zapostavljena tema v tovrstnih delih; v zvezi s SPŽZ niso zanimive le njene konkretne ugotovitve o pomembnosti te organizacije v ustvarjanju organiziranega zaledja glede obveščevalnega dela, zbiranja materialnih in denarnih sredstev, ampak tudi analiza procesa postopne emancipacije žensk v tem gibanju ter premagovanja moških predsodkov pred uveljavljanjem žensk v političnem delovanju. Posebej velja opozoriti na poglavje "Pojmovanje vloge komunistične partije", v katerem na eni strani stvarno predstavi zelo počasno in težavno prodiranje komunistične organizacije med sicer OF naklonjene prebivalce tega območja (januarja 1943 deluje v okrožju en sam član KPS in devet kandidatov KPS!), spregovori o primerih odkritega zavračanja komunizma (na Zgornji Pivki npr. spomladi in poleti 1943 ljudje niso hoteli brati glasila KPS Ljudska pravica zaradi komunističnih simbolov in so zahtevali literaturo brez srpa ter kladiva, zato so Ljudsko pravico nekaj časa morali tiskati brez omenjenih simbolov), o taktiki sprejemanja v KPS (začasno potiskanje svetovnonazorskega vprašanja v ozadje), o

postopni afirmaciji KPS zlasti prek izrazitega poudarjanja njene vodilne vloge v organiziranju OF in njenega odnosa do nacionalnega vprašanja, to je prizadevanja za združitev vseh Slovencev. Po drugi strani pa avtorica ne prikriva lastnega tedanjega idealističnega odnosa do te organizacije, ko na primer pravi: "Bila nam je simbol vsega najnaprednejšega v človeški družbi". (str. 82)

Obdobje v letu 1943 pred kapitulacijo Italije je ob močnejšem uveljavljanju OF in krepitvi partizanskih akcij prineslo tudi prve pojave diferenciacije v obliki krepitve sredinske miselnosti in anglofilskega razpoloženja v neorganizirani obliki predvsem v večjih krajih (Postojna, Št. Peter na Krasu /Pivka/, Zagorje), pa tudi primere nasprotovanja, kjer se je najbolj odkrito izpostavil predvsem župnik s Št. Petra na Krasu Janko Kramarič.

Ob kapitulaciji Italije je tudi Pivško zajelo za tisti čas za celotno Primorsko tako značilno vsesplošno navdušenje in tudi tu so terenske organizacije ob vidnem sodelovanju žensk nenasilno razoroževale sicer bolj ali manj samorazpadajoče italijanske oborožene oddelke. Po tej pomembni prelomnici za partizanstvo na Primorskem je stekel proces vzpostavljanja goste mreže najrazličnejših organizacij (OF, KPS, SPŽZ, SKOJ, ZSM, kratkotrajni pojav Delavske enotnosti), ki je bil do konca leta 1943 v glavnem zaključen z organizacijskim zajetjem velike večine vasi. V letu 1944 je težišče z organizacijske izgradnje prešlo na zagotavljanje njihovega rednega delovanja na najrazličnejših področjih in uveljavljanja oblastne funkcije. V tem okviru je treba posebej izpostaviti analizo uveljavljanja OF v svoji oblastni funkciji v soočanju s taktiko popuščanja nemških okupacijskih oblasti, kar je aktivistom povzročalo nemalo preglavic. Šlo je za uvajanje slovenskih županov, slovenskih šol in zagotavljanje preskrbe prebivalstva. Avtorica ugotavlja, da so bojkot okupatorjevih koncesij, kar je zapovedal Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, na Pivškem neuspešno izvajali glede slovenskih županov, saj jih je večina ostala na svojih položajih do konca vojne, po čemer pivško okrožje izstopa v odnosu do drugih primorskih okrožij, enako je bilo z aprovizacijo, medtem ko je bila situacija glede šolstva povsem nasprotna, saj je prav pivško okrožje razvilo eno najbolj gostih in učinkovitih mrež partizanskega šolstva.

V okviru oblastnega uveljavljanja NOG obravnava ukrepe ekonomsko-socialnega značaja, ki so imeli za cilj zagotavljati preskrbo vojske in raznih ustanov (partizanske bolnišnice, kurirske postaje, forumi itd.) ter lajšati stiske prizadetih in pomoči potrebnih prebivalcev (npr. solidarnostna pomoč pogorelcem podnanoških vasi, ki jih je nemški okupator požgal med ofenzivo jeseni 1943); tovrstna prizadevanja so dopolnjevala različna politično spodbujevana tekmovanja. Med najvidnejše izraze uveljavljanja nove oblasti so sodile partizanske šole, ki so na Pivškem delovale od jeseni 1943 pa vse do konca vojne, čemur avtorica namenja posebno poglavje. Volitve oblastnih organov (narodnoosvobodilnih odborov), ki so na Primorskem potekale v drugi polovici leta 1944, so na Pivškem izvedli med zadnjimi in le delno zaradi zaostrovanja političnih in vojaških razmer. Na tem območju je namreč nastalo več domobranskih postojank, v katere se je vključilo kar nekaj domačinov, za kar avtorica navaja več vzrokov. Tudi koncentracija različnih kolaboracionističnih enot v drugi polovici leta 1944 je vse bolj oteževala politično delo in ljudi se je polasčala utrujenost. Avtorica pa še ugotavlja, da je tudi reorganizacija primorskih okrožij poleti 1944, ko so manjša okrožja združili v večja (pivško je bilo vključeno v južnoprimorsko okrožje),

vplivala neugodno, ker je pivško območje bilo s tem potisnjeno na periferijo delovanja okrožnih aktivistov. Čeprav okrnjeno, je bilo politično delo prisotno vse do konca vojne, tudi v najbolj neugodnih okoliščinah v Postojni, kjer se je izpostavljala zlasti mladina.

Ob prikazu delovanja organizacij obravnava številna pomembna in zanimiva vprašanja. Naj navedemo samo nekatera: odnos OF do duhovnikov in delovanje "sredine" (oba problema bi glede na podrobno obravnavo OF in množičnih organizacij zaslužila obširnejšo obravnavo); boj proti domnevnemu feminizmu - avtorica ocenjuje, da je bil "strah" pred pojavi feminizma neutemeljen in umetno vnašan iz osrednje Slovenije; odnos višjih forumov do nižjih, ki ga je pogosto opredeljevala predvsem kritika; merila pri sprejemanju novih članov v KPS, kjer je bila prisotna zadržanost do imovitejših ljudi tudi zaradi pritiskov z vrha; problem birokratizacije delovanja itd.

Vprašanjem različnih oblik nasilja in zločinom, tudi s partizanske strani, posveča opazno pozornost in jih za čas po kapitulaciji Italije podrobno obravnava v posebnem poglavju. V tem obdobju med okupatorjevimi zločini še zlasti izstopa množično obešanje v ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944, kjer je zaključilo svojo življenjsko pot kar štirinajst oseb s pivškega območja. Avtorica ugotavlja, da je uspela sestaviti precej podroben seznam smrtnih žrtev, medtem ko je bila glede ugotavljanja internirancev nekoliko manj uspešna.

V zaključnem delu knjige so objavljene obsežne priloge. Priloga I vsebuje imenski seznam članov rajonskih odborov od začetka leta 1944 dalje ter seznam članov raznovrstnih vaških odborov (okrožje je imelo 80 vasi in mesto Postojno) od njihovega nastanka dalje (pretežno od 1943 dalje). V raznovrstne odbore, komisije, enote Narodne zaščite, etapne kuhinje itd. je bilo vključeno okoli 1700 Pivčanov. Minuciozna rekonstrukcija, v katero je bilo vloženo mnogo dela, nudi možnost nadaljnje statistične obdelave posameznih vprašanj, avtorica pa že sama npr. ugotavlja, da so bili odbori OF, tudi terenski, večinsko moški in, da so ženske opravljale predvsem tradicionalno ženske zadolžitve. Priloga vključuje tudi podatke o smrtnih žrtvah med aktivisti in civilisti ter nekatere druge podatke osebnih usod in podatke o pomembnejšem dogajanju v posameznih naseljih, tako da so ti opisi kar nekakšne male vaške kronike. Značaj vaških kronik, pogojno rečeno, ima tudi priloga II, v kateri so objavljeni sezname borcev NOV in borcev prekomorskih brigad po posameznih vaseh; evidentiranih borcev je okoli 1470. Priloga III vsebuje seznam pobeglih iz SNVZ v obdobju od maja 1944 do marca 1945; obsega imena 144 oseb in posebej navaja tiste, ki so se vključili v NOV.

Delo je zelo podrobno dokumentirano, saj je podprto s 1505 opombami, večkrat pa avtorica navaja vire še v samem besedilu, kar nekoliko razbija enovitost teksta. Posebno dokumentarno vrednost ima tudi objava 140 fotografij.

Študija o Pivškem med drugo svetovno vojno nekoliko izstopa iz obstoječih pregledov osvobodilnega gibanja po posameznih območjih. Kot že omenjeno, je Kraigherjeva sama od jeseni 1943 do spomladi 1944 delovala v pivškem okrožju kot okrožna aktivistka, pa tudi rojena je bila v Ilirski Bistrici. Tudi zato je morda ponekod prisoten njen čustven odnos do Primorske, Primorcev in še posebej do Pivčanov in "aktivistične tovarišije", v kateri je na Pivškem delovala. Za obdobje njenega delovanja na Pivškem vpleta v osnovno besedilo lastne spominske utrinke, ki pa so praviloma vidno ločeni od ostalega besedila in kot taki predstavljajo enega

izmed mnogih spominskih virov. Precej prostora namenja odnosom med pivškimi aktivisti, ki jih označuje kot iskrene in sproščeno neposredne, brez ljubosumja, neiskrenosti in karierizma, takšne odnose pa naj bi skušali aktivisti uveljavljati tudi v delovanju na terenu. Vprašanje t.i. aktivistične tovarišije jo pogosto vznemirja, pri čemer že vnaprej zavrača morebitne očitke o idealiziranju odnosov na Pivškem. Sama pravi: "Takega razpoloženja in takih čistih medsebojnih človeških odnosov nisem več doživela v nobenem okrožju po vsej Primorski, kamor me je pot zanesla v drugi polovici leta 1944 in v letu 1945". (str. 253) Vprašanje je, ali bi ohranila tako idealno podobo, če bi na Pivškem ostala do konca vojne, kajti razmere na Primorskem so se v letu 1944 postopoma zaostrovale, prejšnji polet in navdušenje Primorcev sta upadala, dotedanja tovarišija pa se je marsikje začela spreminjati v vse bolj zbirokratizirano in tudi medsebojno odtujeno politično-oblastno elito. S tem v zvezi namenja veliko pozornost tudi posameznim osebam. Ne samo da pogosto ocenjuje osebne sposobnosti posameznika, njegov politično-organizacijski domet, ampak tudi njegove značajske poteze, kot jih je sama dojemala. Pogled v zgodovinsko dogajanje skozi osebni profil akterjev, kar je v preteklosti bila precej tabu tema, deluje vsekakor osvežujoče. Omenimo naj le osrednjega aktivista na Pivškem Matijo Gržino, ki ga prikazuje sicer kot vase zaprto skrivnostno osebo, ki ni nikoli govoril o sebi, a je znal prisluhniiti drugim in z njimi ubrano delovati; v zvezi z njim pa avtorica tudi razčiščuje po njeni oceni krivičen očitek nekaterih pivških aktivistov in partizanov zaradi njegovega domnevno predolgega zadrževanja na Reki leta 1943 in ga tozadevno "rehabilitira". Na drugi strani pa predstavi člana pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Antona Veluščka kot izrazitega kominternovskega dogmatika, hladnega, vzvišenega in odtujenega od aktivistov.

Knjiga *Žive Kraigherjeve* vsekakor predstavlja pomemben prispevek k podrobnejšemu poznavanju odpornišva Primorcev med 2. svetovno vojno. Kot študija lokalnih razmer z obilico skrbno zbranih podatkov dragoceno dopolnjuje naše splošno védenje o Primorski v tem obdobju in le-tega potrjuje, dopolnjuje ali pa opozarja na lokalne posebnosti, ki jih je bilo na Pivškem kar precej. Kljub avtoričinemu nesporno odobravajočemu odnosu do gibanja, v katerem je bila sama aktivno udeležena, pa dokumentarnost, ki jo je nenazadnje omogočil sam obseg dela, ponuja bralcu stvaren, vsebinsko bogat in privlačno napisan prikaz razvoja osvobodilnega gibanja in razmer, v kakršnih je le-to na Pivškem delovalo.

Vida Deželak-Barič

Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzi Filipič: *Nacistična Avstrija na zatožni klopi : anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva Celovec 2002, 264 strani, ilustrirano

---

Knjiga je prevod dve leti prej v nemščini objavljene študije, ki jo je izdala ista založba (*NS-Österreich auf der Anklagebank : Anatomie eines politischen Schauprozesses im kommunistischen Slowenien*); kar pomeni, da je založba upala

najti knjigi trg tudi med Slovenci. Najbrž je zato tako naravnan tudi naslov knjige, ki obljublja nekaj, kar naj bi bila strokovna (in politična) noviteta za slovensko bralstvo. Vendar je knjiga precej različno korespondirala na Koroškem, kjer govori o dr. Friedrichu Rainerju kot "naciju", kar je za nekatere koroške 'domovini zveste' politike in širše kroge gotovo neprijeten zbodljaj, v Sloveniji pa bolj nagovarja bralce k temu, da bi videla v obravnavani temi še eno komunistično nečednost, kajti za dejanja Rainerja kot šefa civilne uprave na Gorenjskem in Koroškem (*besetzte Gebiete Krains und Kärntens*) med decembrom 1941 in majem 1945 in vrhovnim komisarjem Operacijske cone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*) je med Slovenci težko najti odkrite pritrjevalce tudi med najbolj gorečimi nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja oziroma komunistične revolucije. S tega vidika seveda knjiga korespondira drugače, kar pa ni edini, niti zadnji primer. Končno se vsak avtor s prehodom v drugo družbeno oziroma nacionalno okolje izpostavlja možnosti, da bo nerazumljen ali povsem drugače razumljen tudi ob najbolj mojstrskem prevodu.

Naslov dela malce zavaja, saj ne govori o odgovornosti Avstrije, niti Avstrijcev za medvojno početje okupantov na slovenskem ozemlju, pač pa je predvsem politična biografija dr. Friedricha Rainerja. V knjigi je njegova pot prikazana skozi dve precej različni študiji. Njegovo politično pot skozi nacistično stranko in oblastne strukture, njegovo delo na dveh vodstvenih funkcijah v okupacijski upravi na Slovenskem in v severovzhodni Italiji prikazuje prvi del, samo sojenje dr. Rainerju pred vojaškim sodiščem IV. armade JA julija 1947 v Ljubljani pa obravnava drugi del.

Friedrich Rainer, jurist, dr. prava, izvira s Koroške, zrasel je v nekdanji deželni prestolnici Šentvidu (St. Veit am Glann), torej ne prav v prvi liniji obmejnega nacizma; študiral je v Gradcu. Zelo zgodaj, a že izoblikovan, v starosti 27 let, je leta 1930, prav na deseto obletnico koroškega plebiscita (!) vstopil v NSDAP. Od leta 1934 je po vstopu v SS v strukturah nacistične stranke zgolj napredoval, po anšlusu pa postal državni partijski funkcionar na Koroškem in Salzburškem, gaulajter v Salzburgu, se vrnil decembra 1941 kot gaulajter na Koroško in bil hkrati šef civilne uprave na Koroški prideljenem območju civilne uprave, t.j. Gorenjskem in Mežiški dolini. Nacistični program ponemčenja, uvajanja nacistične ideologije, organiziranosti in vključevanja območja v nemški rajh, pa tudi politični boj z odporniškimi gibanjem je vodil do maja 1945, vendar se je po septembru 1943, ko ga je vrh države imenoval na občutljivo mesto vrhovnega komisarja operacijske cone Jadransko Primorje - občutljivo zato, ker je moral vsaj načeloma spoštovati italijansko suverenost, dopuščati italijansko upravo (razen v ljubljanski provinci), hkrati pa pripravljati območje za vključitev v bodoči okvir nemške države, miriti slovenski del operacijske cone - ukvarjal predvsem s to funkcijo. Pri tem je bil toliko uspešen, da njegovo mesto v vsem poldrugem letu ni bilo pod vprašajem, ne glede na to, da se je vojnopolitična situacija tudi v tem občutljivem zaledju zgornjega Jadrana zelo spreminjala. Okupacijski politiki je vtisnil svoj pečat, ki naj bi temeljil predvsem na podedovani avstrijski upravni in politični prožnosti napram pruski načelnosti in grobi sili. V prelomnici ob kapitulaciji Nemčije se je dr. Rainer povrnil na Koroško in si celo prizadeval, da bi postal nekakšen pokrovitelj tamkajšnjega prenosa oblasti, ko so se koroški politiki v svoji veliki skrbi, da se ne bi spet uveljavili Slovenci (domači koroški in prišleki - z

osvobodilnim gibanjem - 'kranjski'), zopet samoorganizirali na deželnem nivoju kot ob razpadu Avstro-Ogrske 27 let pred tem.

Študija v tem delu prinaša za slovenskega bralca mnogo novega o delovanju nemške okupacijske oblasti, zlasti v operacijski coni Jadransko primorje, za kar nimamo prevedene nobene od temeljnih študij.

Knjiga v svojem drugem delu govori o procesu Federativne ljudske republike Jugoslavije (zastopala sta jo vojaški tožilec IV. armade JA in zastopnik javnega tožilca LR Slovenije) zoper dr. Friedricha Rainerja zaradi vojnih hudodelstev. Rainerja je mogoče označiti kot enega storilcev, ki si neposredno niso umazali rok s tistim, kar ljudje običajno razumejo za zločin, da bi torej koga ubil, ustrelil, odvedel v taborišče, oropal. Pač pa je bil kot šef civilne uprave na Gorenjskem in Koroškem, pa tudi kot vrhovni komisar v operacijski coni Jadransko primorje soodgovoren za izvajanje okupacijskega režima, ki je presegal običaje mednarodnega vojnega prava, kakor so ga razlagali zmagovalci vojne. Bil pa je na toliko visokih mestih v uradniški hierarhiji in politični strukturi nacistične stranke NSDAP, da ni bil le izvajalec ukrepov, ki naj bi jih pač bil zavezan izvršiti, pač pa v veliki meri tudi snovalec okupacijske politike tako na Gorenjskem, slovenskem Koroškem in tudi na avstrijskem Koroškem, še bolj pa v operacijski coni Jadransko Primorje. V tem je gotovo odgovoren za veliko zadev, ki so jih okupirani Slovenci pretrpeli med nemško nacistično okupacijo, od raznarodovanja, ekonomskega izkoriščanja, do nekaterih oblik nasilja. Tudi avtorji so glede te sodbe nedvoumni. Vprašanje pa je, koliko mu je preiskovalni postopek in samo sojenje, tako kot je bilo izvedeno, to soodgovornost lahko tudi konkretno dokazalo. To, vidimo, je velika težava tudi v podobnih sojenjih današnjega datuma, ko ob vsej možnosti preiskovanja dokumentacije tožilca haaškega sodišča kar išče kronske priče, ki bi za karkoli konkretnega obremenile Slobodana Miloševića. Takratno sodstvo se je zato v dobršni meri naslonilo na objektivni kriterij, se pravi, da je smatralo, da odgovornost izhaja iz konkretnih dejanj, ki so jih storile nemške okupacijske oblasti, katerih pomemben sestavni del je bil tudi obtoženec. To pa danes v podrobnih pravnih analizah marsikdaj pušča malce trpek okus.

Proces sam je bil mogoč, ko se je britansko-angleška zavezniška oblast odločila, da bo dr. Rainerja izročila Jugoslaviji. Rainer je namreč prvi dve leti po koncu vojne preživel v preiskovalnem postopku anglo-ameriških okupacijskih oblasti. Temeljito so ga zasliševale britanske preiskovalne službe (zanimivo bi bilo pritegniti to dokumentacijo), nato so ga obravnavali ameriški preiskovalni organi (medtem je bil zaprt v Dachauu), februarja 1947 pa so ga izročili Jugoslaviji, ker je sodil pod njeno sodno pristojnost glede na območje, kjer je storil očitana vojna hudodelstva, sama jugoslovanska komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev pa ga je na listo zahtevanih vojnih zločincev (s priloženimi obremenilnimi dokazi) uvrstila že leta 1945. Sama politika izročanja, kar je bila izjema napram običajno veljavnim pravnim principom, je poseben zgodovinopisni problem, ki še čaka podrobne obravnave, v konkretnem primeru pa ostaja dejstvo, da so ustrezni strokovni in politični organi obeh zahodnih zaveznic očitno ocenili, da ne bo politične škode, če ga izroče (komunistični) Jugoslaviji, hkrati pa so jih dokazi jugoslovanske (slovenske) strani vsaj formalno zadovoljili. Jugoslovansko pravosodje je torej izvedelo, da bo lahko proces proti dr. Rainerju izpeljalo, šele pet mesecev pred tem, kot se je dejansko začel; februarja 1947 je namreč dr.

Rainer prišel v Jugoslavijo. Zakaj takšna naglica v izvedbi procesa, ni jasno in tega niso z gotovostjo ugotovili niti avtorji študije; predvidevati pa je mogoče, da je bil priključen - čeprav kot osrednja figura - procesu, ki se je pripravljal proti skupini visokih policijskih uradnikov in vojaških oseb. Za Slovenijo je bil dr. Rainer gotovo ena od osrednjih figur med obtoženimi vojnega hudodelstva, saj je bil eden od simbolov nemške okupacije. Avtorji vzrok za izpeljavo procesa iščejo tudi v politični konstelaciji (Jugoslavije, Slovenije), ki pa je ne natančneje razčlenijo, pač pa zaključijo, da je šlo za pritisk na mirovno konferenco v Parizu zaradi jugoslovanske zahteve po reviziji meje z Avstrijo. Tako naj bi Jugoslavija s sojenjem (in obsodbo) dr. Rainerju dokazala hudodelska dejanja ne le nacistov, pač pa koroških nacionalistov, še posebej ker je bilo med soobtoženci tudi nekaj njegovih tesnih sodelavcev s Koroške (Helmut Glaser, Herman Doujak, Walter Hochsteiner). Da pa je obtožnica in tudi sama sodna obravnava tesno povezovala nacizem s koroškim nemškim nacionalizmom, pa drži, enako kot posplošenost v obravnavanju osebne krivde vsakega obtoženega.

Sam proces je potekal med 10. in 19. julijem 1947. Dr. Rainerju je bilo posvečenih več dni glavne obravnave, v katerih je tožilec predvsem navajal dokaze o nemški okupacijski politiki in vplivu dr. Rainerja v njej. Obtoženčeva strategija obrambe je temeljila predvsem na tem, da je dosledno zanikal kakršnekoli pristojnosti v odločanju o represalijah proti odporniškemu gibanju, češ da naj bi to bila pristojnost policije in ne politično-izvršne oblasti; toda zlasti Vogt, eden od komandantov varnostne policije in varnostne službe, ki so v vojnem času službovali na Bledu, ga je najbolj bremenil. Sojenje se je končalo z dvanajstimi smrtnimi obsodbami (od štirinajstih sojenih); tudi tu so sodniki naredili razlikovanje med bolj častno obliko smrtne kazni z ustrelitvijo in manj častno z obešenjem, ki so je bili deležni obsojenci civilisti. Dr. Rainer kot nosilna osebnost procesa je bil prav tako obsojen na smrt z obešenjem in po zavrnitvi pomilostitve 18. avgusta 1947 tudi usmrčen. Tako uradni zapisnik, avtorji pa so poskusili priti bližje tudi govoricam in namigovanjem, da je bil dr. Rainer usmrčen šele mnogo pozneje, vendar jim bistveno dalje od dosedaj znanega (npr. dr. Tone Ferenc) ni uspelo prodreti. Vsekakor pa obstaja precejšnja verjetnost, da je uradno usmrčeni dr. Rainer živel še več kot dve leti; takšna njegova usoda je toliko verjetnejša, ker so podobno ravnale jugoslovanske oblasti tudi v nekaterih drugih primerih na smrt obsojenih.

Še na nekaj opozarja študija s svojim naslovom; na prireditve sodnega procesa kot predstave za ljudstvo. Spektakularnost ni nekaj, kar bi bila bistvena lastnost sodstva, niti ne sodstvu v socializmu, je pa pogosto sestavina političnih procesov, saj spektakularnost ustvarijo družbene okoliščine (družbena moč obtoženih, vrsta kaznivega dejanja, zagrožene kazni). Hkrati pa sodni proces, kaznovanje ne more izvrševati svoje preventivne funkcije, generalne prevencije, ki je postavljena kot eden od namenov sodnega postopanja, če o sojenju in kazni družba ni informirana. Kaj je bil namen procesa v Nürnbergu, če ne sporočiti nemški javnosti, da je bil režim, ki ji je vladal, zločinski, svetovni javnosti, da bodo zmagovalci kaznovali podobna dejanja vsaj pri premagancih. Vprašanje pa je, v kakšni obliki je to sporočilo bilo poslano. Zgodnja komunistična propaganda v štiridesetih in petdesetih je bila spričo svojega odrešeniškega poslanstva z današnjega vidika zelo naivna in hkrati nasilna v oblikah in metodah, tako se je

pokazalo tudi v tem primeru. Vprašati pa se je mogoče, ali prevod nekoliko ne zavaja, torej v kakšnem pojmovnem razmerju je *spektakularen proces z montiranim procesom*.

V LR Sloveniji smo imeli le dva javno močno medijsko obdelana procesa proti vojnim hudodelcem, "Rupnikovega" in "Rainerjevega", medtem ko "božični" več ne sodi v isto kategorijo, pač pa se tam vsebina vojnega hudodelstva meša skupaj s povojno dejavnostjo zoper FLRJ; še manj dachauski proces.. V obeh primerih se je slovenska propagandna struktura potrudila, da je javni proces pred vojaškim sodiščem 4. armade JA resnično javno predstavila; tako po zvočnikih v mestnih središčih kot z ustrezno orkestracijo časopisja in radia. Avtorji to v prevodu imenujejo spektakularni proces, čeprav je šlo za vodeno dejavnost državnih organov, zanimanje javnosti pa ni nikjer posebej dokazano - z izjemo primorskih antifašistov, ki so si želeli med procesom razjasniti tudi problem Rižarne in so zato naslovili na sodišče posebno vlogo.

Svojsko 'barvo' so dale procesu tudi številne smrtne obsodbe. Tedanje časopisje jih je označilo s "strogo in pravično kaznijo"; takšna formulacijo je mogoče zaznati že v vojnem in prvem povojnem obdobju, kar kaže na konstantno razumevanje vloge pravosodja v prvem povojnem obdobju. Takšna ostrina kazni je z današnjega stališča permisivnosti in zavračanja smrtne kazni seveda problematična, ni pa se kaj dosti ločila od obsodb na podobnih procesih proti vidnim predstavnikom okupacijskih sil in aparata drugje v Jugoslaviji. Šele v letu 1949 so vojaška sodišča obsodila zaradi vojneih hudodelstev od 922 oseb na smrtno kazen 92 (40 izvršenih), torej 10% sojenih, vendar ta podatek velja za manj obremenjene nemške vojne ujetnike. Tako ostrina obsodba pa je bila problematična, če jo postavimo ob bok dosojenim kaznim za vojna hudodelstva v Avstriji; izvemo, da je bila na Koroškem zaradi dejanj v času nacistične vladavine izvršena smrtna kazen le nad eno osebo; pa še te niso bremenila vojna hudodelstva, pač pa sodelovanje v evtanaziji duševno prizadetih in oslabeledih.

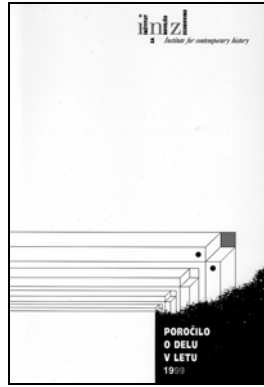
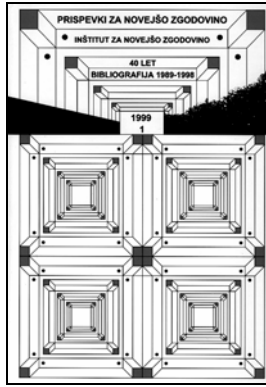
Avtorji so v svoji študiji temeljito izrabili dobršen del gradiva, ki je v naših arhivih in je že zato pomembna tudi za nas, hkrati pa prva podrobneje obravnava sam "Rainerjev" proces; "Rupnikov" je bil in je mnogo bolj eksploatiran, tudi s strani nezgodovinarjev. S tega vidika je knjiga pomemben prispevek k pravni in sodni zgodovini, ki se je pri nas začela šele dobro prebujati.¹ Hkrati daje knjiga mnoge nove podatke o podobnih procesih v Avstriji, predvsem je pomenljivo poglavje o denacifikaciji in sojenjih obtoženim vojnih hudodelstev na Koroškem; avtorji so jo ocenili za "naravnost zadržano". Pomena te knjige ne zmanjša tudi včasih premajhno razumevanje delovanja socialističnega sistema oblasti Jugoslavije in zlasti mesta sodstva v njem v prvih povojnih letih; večkrat so se avtorji zatekli v citiranje precej enostranske sodbe o sodstvu v obdobju socializma, pisane z vidika današnjega pravnega razumevanja. Tudi vpetost procesa v jugoslovanski diplomatski boj za revizijo meje na Koroškem ali celo njegovo pogojenost z zunanjepolitičnimi cilji bi bilo mnogo uspešneje preiskovati v diplomatskem gradivu in tezo, ki jo povzema naslov, dokazati bolj kot pa je to uspelo z rabo sodnega

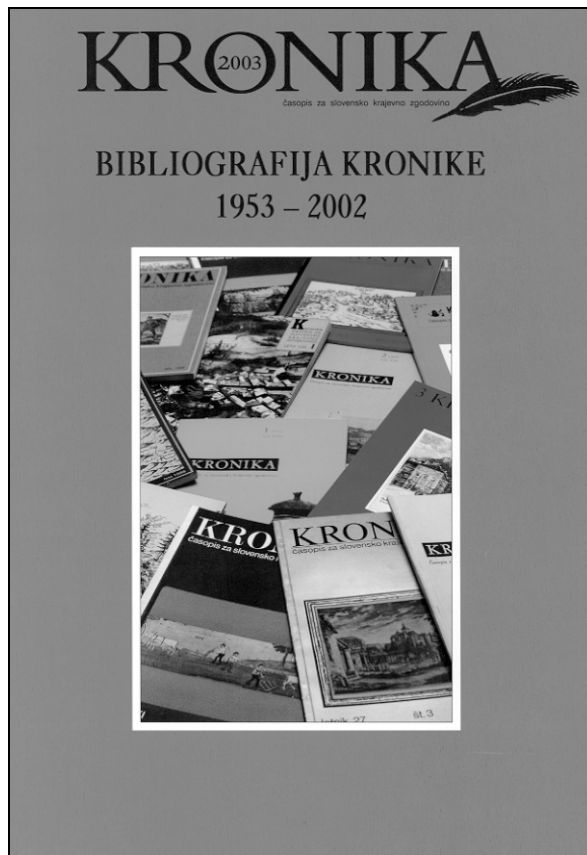
¹ Pravo, zgodovina, arhivi, 1 : prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000; Jelka Melik: Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919-1929 : s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani. Ljubljana 1994; ista, V imenu njegovega veličanstva kralja! : kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941. Ljubljana 2000.

gradiva.

Damijan Guštin

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, se je srečala z Abrahamom. Bogastvo, objavljeno v eni najstarejših slovenskih zgodovinarskih revij, je opisano v **Bibliografiji Kronike 1953-2002**, ki je izšel letos kot dodatni zvezek Kronike. Vsi redni naročniki Kronike so jo že prejeli. Poleg historičnega pogleda na minulega pol stoletja izpod peresa Olge Janša Zorn je natisnjena še podrobna tematsko urejena bibliografija Igorja Zemljiča z imenskimi in krajevnimi kazalom člankov in slik. S podobno natančno in pregledno bibliografijo se verjetno ne more pohvaliti nobena naša revija.

Ob jubileju je uredništvo tudi obudilo Knjižnico Kronike in kot Zvezek 7 izdalo bogato ilustrirano delo **Živeti od knjig : Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja** avtorice dr. Anje Dular, vodje knjižnice Narodnega muzeja, ene naših najboljših poznavalk tovrstne problematike.

Te in druge publikacije Kronike lahko bralci naročijo na uredništvu revije na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete, Aškerčeva 2, Ljubljana ali po e-pošti:

kronika@uni-lj.si

informacije o reviji pa lahko poiščejo tudi na spletni strani

<http://www.ff.uni-lj.si/kronika/default.htm>